

2011 | 2

309736

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

GYÁNI GÁBOR

TÖRTÉNELMI ESEMÉNY ÉS STRUKTÚRA:
KAPCSOLATUK ELLENTMONDÁSOSSÁGA

JAKÓ KLÁRA

MAGYARSÁGKÉP HAVASALFÖLDI
ÉS MOLDVAI ELBESZÉLŐ FORRÁSOKBAN

PREPUK ANIKÓ

A VASÁRNAPI MUNKASZÜNET
BEVEZETÉSE

STEFANO BOTTONI

MAGYAR-ROMÁN ÁLLAMBIZTONSÁGI
KAPCSOLATOK 1945–1982

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LIII. ÉVFOLYAM, 2011. 2. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GLATZ FERENC (elnök),
BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,
FODOR PÁL, HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,
MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,
SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN,
VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Gyáni Gábor: Történelmi esemény és struktúra: kapcsolatuk ellentmondásossága	145
Jakó Klára: Hogyan láttak minket? Magyarságkép a 17. századi és 18. század eleji moldvai és havasalföldi elbeszélő forrásokban	163
Prepuk Anikó: Egy szociális törvény a rendeletalkotás útvesztőiben: a vasárnapi munkaszünet bevezetése Magyarországon	183
Püski Levente: Szakemberből politikus – Hóman Bálint	215
Bottoni, Stefano: „Baráti együttműködés”: a magyar–román állambiztonsági kapcsolatok (1945–1982)	235

MŰHELY

Benda Judit: A piactól az árucarnokig. Kereskedelmi célra készült épületek a középkori Budán	259
---	-----

DOKUMENTUM

Nagy Kornél: Az erdélyi örmények hitvallása 1692-ből	283
--	-----

GYÁNI GÁBOR

Történelmi esemény és struktúra: kapcsolatuk ellentmondásossága*

Tényleges vízvázlasztó volt a múltban és vízvázlasztó részben még ma is, hogy az esemény vagy a struktúra képezi vajon a történész vizsgálatának tárgyát és adja annak fogalmi alapját. A nevezetes rankei meghatározás, mely szerint úgy kell a történésznek elbeszélni a múltat, *ahogyan volt*,¹ implicit módon a történesek eseményjellegét tételezi. Ennek felelt meg és felel meg mind a mai napig a történetírás hagyományos politika- és államtörténeti érdeklődése. A nagyközönség a múltból való beszédnek ezt a módját ismeri (el) történetírásnak, és a szakmabeliek közül is sokan (sokáig) ezt tekintették a történetírás kizárólagos képviselőjének. Holott korántsem magától értetődő a dolog. Hiszen már Leopold von Ranke előtt és kivált őt követően többen is akadtak, akik egyáltalán nem vallották ezt a történetírói *ars poeticát*. Voltaire, továbbá John Miller skót társadalomtudós korábban is már úgy vélekedett, hogy az események a dolgok felszínét mutatják csupán, és elvonják a történészek figyelmét a múltbeli dolgok valódi mibenlétéről.² Az eseményt, mindezekelőtt a kiemelkedő, az úgynevezett történelmi eseményt a történeti ábrázolás középpontjába állító rankei kánon mellett már a 19. században is jelentkezett az a történetírás, melynek művelői szakítottak a historizmus eseménytörténeti beállítottságával. A comte-i társadalomfelfogást követő pozitivisták történetírás (Th. H. Buckle, H. W. Lecky, H. Taine),³ valamint a „klasszikus kultúrtörténet” (Jacob Burckhardt) szolgált erre beszédes példával.⁴ Az államtörténet-írás elleni első explicit bírálatot francia történészek fogalmazták meg a 19–20. század fordulóján (Paul Lacombe, François Simiand), nem sokkal később pedig néhány

* A 2011. január 31-én elhangzott akadémiai székfoglaló szövege. A tanulmány az OTKA NK 81636 sz., „Történelem – médium – nyilvánosság” c. kutatási projekt keretében készült.

1 A kijelentés a német historikus első történeti munkája, a *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514* (1824) c. könyv előszavában olvasható.

2 Jacques Revel: Visszatérés az eseményhez: historiográfiai áttekintés. Korall 15–16. (2004. máj.) 22–23.; Peter Burke: Az eseménytörténet és az elbeszélés felélesztése. In: Narratívák 4. A történelem poétikája. Szerk., vál. Thomka Beáta. Kijárat, Bp., 2000. 37.

3 Vö. R. Várkonyi Ágnes: A pozitivisták történetnézete a magyar történetírásban. I. A pozitivisták történetnézete Európában és hazai értékelése 1830–1945. Akadémiai, Bp., 1973. (Tudománytörténeti Tanulmányok 6.) 58–86.

4 Peter Burke: What is Cultural History? Polity Press, Cambridge, 2004. 7–15.

angol történész (Lewis Namier, R. H. Tawney) jutott arra a meggyőződésre, hogy az események mellett vagy inkább azok helyett a struktúrák képezik a történész vizsgálódásainak tényleges tárgyát.⁵ Az Annales-kör történészei számára vált végül elsőrendű problémává, döntő konceptuális kérdéssé a múlt struktúráinak megismerése az eseménytörténet-írás helyett. Nem feladatunk elmélyedni a francia struktúratörténészek elvi nézeteinek ismertetésében, ezért Fernand Braudel nevezetes téziseire térünk ki csupán néhány szó erejéig. Ami már azért is elengedhetetlen, mert az esemény és a struktúra kapcsolatát érintő diskurzusnak mind a mai napig Braudel megszólalása jelenti a kiindulópontját.

Fogalomtörténeti út Braudeltől Koselleckig és tovább

Így szól Fernand Braudel széles körben ismert programalkotó kijelentése: „él bennünk, néhány történészben, [az] erős bizalmatlanság a hagyományos, úgynevezett eseménytörténetírás iránt, melyet nem minden pontatlanság nélkül a politikátörténettel szokás összekeverni, [... azzal], amely [...] a »nagy események« drámájára összpontosította figyelmét.”⁶ Magyarázata szerint a modern szakszerű történetírás eseménycentrikus beállítottságának episztemológiai alapja abban a meggyőződésben gyökerezik, hogy a múlt írott dokumentumai a teljes igazság hitelével bírnak. A források gondos, kritikus olvasása révén automatikusan rekonstruálhatja a történész a múltat, feltárva az ekként megállapított tények egymással összefüggő láncolatát. Majd így folytatódik a gondolatmenet: „Ez az esemény, a »születőben lévő történelem«, a 19. század végén új stílusú krónikában testesült meg, mely pontosságra törekedve lépésről lépésre úgy követte az eseménytörténetet, ahogy az a követjelentésekből vagy a parlamenti vitákból kibontakozott.”⁷ Ehhez képest hozott újat az Annales történészei által kezdeményezett történetírás, amely elvetette a rövid idő fogalmával összekapcsolt eseménytörténeti szemléletmód addigi kizárólagosságát. „A szakítás, mint tudjuk, a gazdaság- és társadalomtörténet javára, illetőleg a politikátörténet kárára szolgált.”⁸

Braudel vezette be és tette széles körben tudatossá azt az elgondolást, hogy az esemény és a struktúra közötti választás kérdése történetírói ethosz választása is egyszerismind. S ezzel azt a jelentést adta az eseménynek és a struktúrának, hogy létezésük időbelisége, a tartam választja el egymástól és állítja szembe őket egymással. Elgondolása dogmaként rögzült később a gyakorló történészek

5 *Revel, J.*: i. m. (2. jz.) 23.; *Burke, P.*: Az eseménytörténet i. m. (2. jz.) 37.

6 *Fernand Braudel*: A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. In: Történetelmélet. I–II. Szerk. Gyurgyák János–Kisantal Tamás. Osiris, Bp., 2006. (Osiris Tankönyvek) II. 1161–1162.

7 Uo. 1162.

8 Uo.

között éppúgy, mint a történetelmélettel foglalatosskodók körében. Fontos azonban megjegyezni, hogy a hosszú időtartam braudeli fogalma idővel magán a francia, az Annales-hoz kötődő történészek körén belül is, azon kívül pedig még egyértelműbb elutasító kritikát vont maga után.⁹ Az esemény és a struktúra mint külön időbeliségek fogalma ezzel szemben a közelmúltig őrizte látszólagos érvényességét a történetelméleti diskurzusban. Ezt példázza egyebek közt és főképpen Reinhart Koselleck munkássága.

Nagyjából másfél évtizeddel azt követően, hogy Braudel explicit formában is kifejtette hatásos elképzelését a hosszú időtartam problémájáról, Koselleck szintén felvetette a kérdést egy elméleti alapokon nyugvó gondolatmenet keretében, majd több alkalommal visszatért a kérdésre a későbbiekben. Koselleck maga is abból indult ki, hogy az esemény a rövid időt, a struktúra ellenben a tartós létezést testesíti meg. Emellett más különbségeket is konstatált közöttük; ezek közül a legfontosabb az, hogy másmilyen módon fér hozzá az emberi tapasztalat az eseményhez, mint a struktúrához. Az esemény *per definitionem* az „előttiség” és az „utániség” szigorúan kronologikus rendjében történik, s mint ilyen, közvetlenül adott az emberi tapasztalatok számára. „A hajdan közvetlen tapasztalatok átalakulása történeti ismeretté [...] mindig alá van vetve a kronologikusan mérhető egymásutániságnak.”¹⁰ A struktúra fogalma ellenben „olyan összefüggéseket ragad meg időbeliségük szempontjából, amelyek nem merülnek ki az egykor megtapasztalt események szigorú egymásutánjában”.¹¹ Nem azért, mintha a struktúrák nem lennének átélhetők valamiképpen; az adottságok (mint strukturális létformák) mindig beépülnek ugyanis valamilyen módon az eseményekbe, és ily módon áttételesen nyomot hagynak a tapasztalatok világán is. A strukturális adottságok azonban nem olyanok, mint a szigorúan vett eseményszerű entitások, mivel „nem a korábbiság kronológiai értelmében előzik meg”, vagy nem így követik a mindenkor zajló eseményeket. Közelebbről: „időbeli állandóik túlmutatnak az adott eseményben részt vevő személyek kronológiailag azonosítható tapasztalati terén. Míg az eseményeket meghatározott személyek idézik elő és szenvedik el, addig a struktúrák egyénfelettiek és személyköziek.” Ez okból a struktúrák nem vagy ritkán személyesíthetők meg, és rendszerint „funkcionális meghatározást igényelnek”, miután folyamatjellegű entitások.¹²

9 Revel, J.: i. m. (2. jz.) 28–33.; Jacques Le Goff: Visszatérések a mai francia történetírásban. Budapesti Könyvszemle 12. (2000) 192–197.; Czoch Gábor: A „longue durée” körüli viták. A történeti idő megközelítésének változásai az Annales folyóirat körében. In: A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére. Szerk. Halmos Károly et al. Századvég, Bp., 2009. 517–527.; Gyáni Gábor: Az elbeszélt és az elbeszélhetetlen történelmi idő. In: *Uő*: Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010. 208–218.

10 Reinhart Koselleck: Ábrázolás, esemény és struktúra. In: *Uő*: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. Atlantisz, Bp., 2003. (Circus Maximus) 164–165.

11 Uo. 166.

12 Uo. 167.

Koselleck sem zárja ki azonban, hogy a struktúrák némelyike olykor közvetlenül beépülhet a történelmi szereplők tudattalanjába; azt meg végképp nem tagadja, hogy a szinte már eseményszerű struktúrák, melyek időtartama rendszerint nem haladja meg az egyes nemzedékek természetes emlékezeti időhatárait, „minden további nélkül” részeivé válnak a nemzedéki tapasztalatnak.¹³

Braudel szelleméhez híven Koselleck szintén azt vallja tehát, hogy az „események és a struktúrák időbeli kiterjedése [...] a történelmi mozgások tapasztalati terében különbözik” egymástól.¹⁴ Tovább nyomatékosítja esemény és struktúra eltérését azáltal, hogy megállapítja: már a róluk szóló beszéd jellege is különbözik egymástól, mivel „az »események« csak elbeszélhetők, [a] »struktúrák« viszont csak leírhatók”.¹⁵ Ennek ellenére nem ragaszkodik mereven esemény és struktúra feltétlen dualitásához, és elismeri, a két sík helyi értéke és egymáshoz való viszonyuk leginkább attól függ, hogy milyen kérdéssel fordulunk feléjük. Ezzel a huszárvágással nyomban episztemológiai síkra tereli át esemény és struktúra viszonyának kérdését. Egy helyen megjegyzi: „A statisztikai idősorok konkrét, egyedi eseményekből állnak, amelyeknek megvan ugyan a maguk ideje, de csak hosszabb időszakok mintázatában nyernek strukturális jelentést. Elbeszélés és leírás itt egymásba illeszkednek, az események pedig a strukturális állítások előfeltételeinek számítanak.”¹⁶ Az események, ezek szerint, nem feltételei a strukturális állításoknak, hanem csupán így gondolunk rájuk.

S ezzel Koselleck megteremti az elvi alapját annak, hogy utóbb feltételezze struktúra és esemény alkalmankénti összeolvadását. Nem állítja ugyan, hogy az egymást ekként meghatározó két külön idősíki maradéktalanul feloldódik egymásba, azt sem zárja ki azonban kategorikusan, hogy időnként átalakulnak egymásba: „minden esemény strukturális pozícióba kerülhet”, illetve „maga a »tartam«, az állandóság is válhat eseménnyé”.¹⁷ Ezért nem lehet tehát tanulni a történelemből. A *historia magistra vitae* cicerói bölcsessége egyre többet veszít a kora újkor századaitól kezdve korábbi érvényességéből. A múltból magyarázni a jelent, és ennek alapján előrelátni a jövőt azért is egyre nehezebb, mert a marandandó struktúrák, a tartósan ható folyamatok, amelyek meghatározzák, egyúttal túl is élik a rövid lefutású eseményeket, gyakran maguk is eseménnyé válnak;

13 A „nemzedéki tapasztalat” az egyik lehetséges megnyilvánulása annak, amit Halbwachs a kollektív emlékezet „társadalmi kereteinek” nevez. Vö. *Maurice Halbwachs: On Collective Memory*. Ed., trans., introd. Lewis A. Coser. University of Chicago Press, Chicago, 1992. (The Heritage of Sociology). A nemzedék mint tapasztalati (emlékezeti) közösség fogalmát Mannheim munkálta ki. *Karl Mannheim: A nemzedéki probléma*. In: Ifjúságszociológia. Összeáll., vál., bev. Huszár Tibor–Sükösd Mihály. KJK, Bp., 1969. 31–67.

14 Koselleck, R.: i. m. (10. jz.) 169.

15 Uo. 163. Az elbeszélés és az esemény (valamint a struktúra) mint időtapasztalat kapcsolatát illetően Paul Ricoeur fejtett ki még átfogó elméletet, amivel érintőlegesen sem foglalkozhatunk ezúttal. Ricoeurnek az eseménnyel mint olyannal összefüggő elméleti elképzeléséről informatívan szól: *Revel, J.*: i. m. (2. jz.) 31–33.

16 Koselleck, R.: i. m. (10. jz.) 169.

17 Uo. 172–173.

következésképpen gyorsabban változnak, mint korábban, és a hatásuk is kevésbé kiszámítható ezáltal. A jövő ennél fogva nem vagy alig jelezhető előre.¹⁸

Az 1980-as évek végén tért vissza Koselleck újra a problémához azt latolgatva, hogy milyen hatást gyakorolt a nyelvi fordulat a történelmi megismerésre. A hangsúlyt ez okból a nyelvi kifejezés, a megjelenítés (a reprezentáció) időbeliségének, valamint az esemény temporalitásának az elvi különbözőségére helyezte. Fogalomtörténészként tisztában volt ugyanis azzal a döntő eltéréssel, amit a nyelvi jelenség (a fogalomalkotó történészi beszéd), amely lényegénél fogva ismétlődő (ismételhető) megnyilatkozás, tehát egyfajta struktúra, valamint az ismétелhetetlen és egyszeri eseményszekvencia mutat egymáshoz képest; amíg az előbbi a huzamos, addig az utóbbi a rövid idő tartamában mozog. A nyelv, melynek segítségével elbeszéljük a múltat, sugallja Koselleck, nem egyszerűen tárolja a múltban keletkezett, az idők során fokozatosan felhalmozott (történelmi) tapasztalatokat, amelyek akkor is hatnak, amikor pedig a múlt adott pillanata már végérvényesen tovaszállt, hanem újra is *teremt* az elmúlt valóságot. A nyelv (a nyelvhasználat) inkább korlátozza szerinte, mintsem képviselné, közvetlenül szóhoz juttatná a történelmi ágens valamikori tapasztalatait. Visszafogottabban kifejezve: a történelmi megismeréshez használt nyelv mindig egy bizonyos módon és nem másként engedi megszólalni a hajdani (a történelmi) tapasztalatokat.¹⁹

Koselleck sem állítja ugyanakkor, hogy a nyelv mint tudati struktúra abszolút módon ellenáll a változásoknak, hogy teljesen blokkolja az időbeli változásoknak megfelelő tapasztalatok adekvát nyelvi megragadását. A dilemma feloldásaként vezeti be Koselleck azt az elgondolást, mely szerint a történelmet, a történelmi múltban folytonosan keletkező, idővel elhaló tapasztalatokat rendszeresen *feljegyzik, továbbírják* és végül *újraírják*.²⁰ Annak a meggyőződésének ad ily módon hangot a német gondolkodó, hogy különmeműségük ellenére is létrejöhet valamiféle belső kapcsolat esemény és struktúra között.

Bármily csábító lenne lehorgonyozni rövid időre a nyelvi reprezentáció és a valóság közötti viszony imént érintett kérdésénél, nem keríthetünk sort erre ezúttal.²¹ Nem vizsgálhatjuk tehát tovább azt, hogy miként nyeri el a valóság önnön történelmi reprezentációját, lett légyen szó eseményről vagy struktúráról. A kérdést Philippe Carrard vizsgálta az *Annales* folyóirat köréhez tartozó francia történészek nyelvhasználatát elemezve.²² Újabban Allan Megill járult hozzá ahhoz,

18 Reinhart Koselleck: Az ismeretlen jövő és a prognózis művészete. Helikon 55. (2009) 517–530.

19 Uő: Linguistic change and the history of events. Journal of Modern History 61. (1989) 657.

20 Uő: Tapasztalatváltozás és módszerváltás. Történelmi-antropológiai vázlat. Korall 23. (2006. márc.) 31–49.

21 Ehhez vö. Szeberényi Gábor: Lehet-e az esemény „tudományos” kategória? Az esemény-fogalom történetelméleti megítéléséről. In: A történész szerszámosládája. A jelenkori történelmi gondolkodás néhány aspektusa. Szerk. Szekeres András. L'Harmattan–Atelier, Bp., 2002. (Atelier Füzetek 3.) 199–204.

22 Philippe Carrard: Poetics of the New History. French Historical Discourse from Braudel to Chartier. Johns Hopkins UP, Baltimore, 1992.

hogy tisztábban lássuk a magyarázat és a deskripció mint narratív moduszok tényleges használatát a történetírói gyakorlatban.²³ Anélkül, hogy akár Carrard, akár Megill megemlítené, Koselleck előbb taglalt megkülönböztetése munkál azon meglátásuk mögött, mely szerint az esemény megjelenítését az elbeszélő narráció, a struktúra ecsetelését pedig a leíró (az elemző) beszédmód végzi el.

Végül eszünkbe ötlik, hogy a szóbeliség, valamint az írásbeliség, e két külön intellektuális technológia mily nagy mértékben szabja meg a tapasztalatszerzést és kivált a tapasztalatok továbbadásának a mechanizmusát. Mint Walter Ong revelatív felismeréseiből kitűnik, a kirografikus (írásos) és kivált a nyomtatásos technológia világában olyan tudatstruktúrák gyökeresednek meg, amelyek a tudást és a tapasztalatot a tisztán szóbeli kultúra számára elérhetetlen, sőt elgondolhatatlan módon tárolják, fejezik ki és teszik befogadhatóvá.²⁴ Ez pedig arra is rávilágít, hogy a modern történeti gondolkodásmód jegyében kutakodó történészek a múltat illető felismerései, a vele kapcsolatos megismerői tapasztalatai eredendően sem felelhetnek meg a valamikori, kizárólagos vagy maradványos szóbeliség körülményei közt élő ember (a történelmi ágens) öntudatának és önérzékelésének.

Az esemény elvi definiálhatatlansága: Raymond Aron koncepciója

Az elemzők szinte mindegyike a változatos időbeliség, az eltérő időtartam kritériumához köti tehát esemény és struktúra elvi különbözőségét. Raymond Aron sincs ezzel másként, jóllehet ő arra is rámutat emellett, hogy semmivel sem valószínűsőbb entitás az esemény a tapasztalat szempontjából, mint amilyen valószínűs maga a struktúra. A fenomenológiai szemlélet jegyében Aron kijelenti, egyetlen konkrét esemény sem írható le kielégítő módon egyes-egyedül a tapasztalati evidencia erejére hagyatkozva. Hiábavalónak minősít ezzel minden olyan vállalkozást, amely a tapasztalat valóságosságára építené az *elemi történés*, az esemény fogalmát. Az esemény, Aron szerint, egyszerre egész és rész, vagyis atomi létező és egyúttal maga a teljesség. A tétel alátámasztására hozott példája így szól: „Az austerlitz-i csata valami egész egy gránátos harci tetteihez vagy a lovaság támadásához képest, azonban atomi esemény az 1805-ös hadjáratához viszonyítva, amely maga is csak egy eleme a napóleoni háborúknak.”²⁵

Kétségesnek minősíti ezek alapján, hogy kijelölhetnénk egyáltalán az elemi eseményegységeket, amelyek történelmi atomnak lennének tekintendők. „Egy bi-

23 *Allan Megill*: Narrative and the four tasks of history-writing. In: *Uő*: Historical Knowledge, Historical Error. A Contemporary Guide to Practice. University of Chicago Press, Chicago, 2007. 78–103. A probléma áttekintéséhez ld. *Gyáni Gábor*: Diszkurzív idő a történetírásban. In: *Uő*: Az elveszithető múlt i. m. (9. jz.) 218–236.

24 *Walter Ong*: Szóbeliség és írásbeliség. A szó technologizálása. Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet–Gondolat, Bp., 2010. (Társadalomelmélet – kommunikációelmélet) 135.

25 *Raymond Aron*: Az értelmiség ópiuma. Akadémiai, Bp., 2006. 144.

zonyos csatát emberek ezrei vagy akár milliói vívtak meg, akik mindannyian sajátos módon élték meg azt. Egy szerződés fizikai értelemben egy dolog. Jelentését tekintve azonban sokféle, más azok számára, akik megszövegezték, és azok számára, akik végrehajtották, sőt talán megint más azok számára, akik különböző hátsó gondolatokkal a fejükben írták alá.”²⁶ S mi következik ebből szerinte? Elsőként az, hogy egy adott esemény mint „jelentés-egész”, „kizárólag az azt értelmező történész, vagy történelmi személyiség megismerésében nyeri el egységét”.²⁷ Bár az esemény mint olyan valamiképpen mindig megtapasztalható a történés során, ennek ellenére nem beszélhetünk arról, hogy létezik esemény a maga abszolút mivoltában. Ezt kizárja már az is, hogy ugyanannak az eseménynek az átélése során számtalan, egymástól különböző tapasztalat keletkezik (keletkezhet). Nehezen dönthető el ugyanakkor, ha eldönthető egyáltalán, hogy mikor és mely ponton lépünk ki valamely atomi esemény köréből, és mikor kerülünk át végérvényesen az eseményszekvenciák világába; az utóbbi már struktúra módjára hat, még ha nem is tekinthető végérvényesen megszilárdult struktúrának. „Valójában minden esemény egy bizonyos időtartam alatt és egy bizonyos téren belül zajlik le éppúgy, mint bármely más egész. Az eseményeknek pillanatszerűeknek és egyedieknek kellene lenniük ahhoz, hogy valamely lényegi különbséget tudjunk tenni [mármint esemény és struktúra között], ám nem azok.”²⁸

Aron sem állítja azonban, hogy semmiféle különbség sincs esemény és struktúra (az ő szóhasználatában: az egész) között. „Minél nagyobb egészekről beszélünk, annál kevésbé nyilvánvalóak ezek határai, illetve belső egysége.”²⁹ Ez okból fogadjuk el őket inkább struktúrának. E hitünkben az is megerősít bennünket, hogy a történelmi ágensek tapasztalati világa és a múltról mint történelemről a történészek által szerzett tapasztalat látszólag távol esik egymástól. A történeti elbeszélésekben a múltbeli tapasztalatoknak tulajdonított jelentés ily okból különbözik (különbözhet) az ágensi tapasztalattól, ennek folytán értelem-szerűen „megnövekedik az önkényes értelmezések kockázata is”.³⁰

Mi „valóságosabb”, az esemény vagy a struktúra?

Csábító lenne kitérni e ponton az események, valamint a struktúrák valóságreferenciáinak a kérdésére, tisztázva, hogy mennyire valóságos az egyik és a másik csupán azért, mert valamely ágensi tapasztalat igazolja a létüket. Ha már a múltbeli események előidézői, elszenvedői és tanúi, a történelmi aktorok sem örökölték át az utókorra feltétlenül „hiteles” módon az események autentikus jelenté-

26 Uo.

27 Uo.

28 Uo. 145.

29 Uo.

30 Uo.

sét, mi garantálja akkor a struktúrák valóságosságát? Hiszen vajmi ritkán felel meg ez utóbbiaknak, ha megfelel egyáltalán, valamilyen közvetlen ágensi tapasztalat; a történész kezeskedik csupán ténylegesen a pusztá létezésükről is, egyedül neki van ugyanis róluk – fogalmi alapokon nyugvó – biztos tudása. A kanti „csupán elgondolható” és az „érzékelhető” ellentétének a különbségéről van jelen esetben is szó.

Kosellecknek a kérdésre adott válasza az, hogy nem valóságosabbak az események a struktúráknál „csak azért, mert az eseményeket a történés konkrét menetében köti a természetes kronológia tapasztalatilag tetten érhető egymásutánisága”.³¹ A struktúrák éppúgy valóságos létezők, mint az események, bár egy másik idősíkon fejtik ki a maguk hatását. Különbözik is, folytatja Koselleck, az „*ex post* megállapított események fakticitása sohasem azonos a múltbeli összefüggések valóságosnak vélt teljességével. Minden kidolgozott és ábrázolt esemény a tényszerűség fikciójából táplálkozik – maga a valóság elillan. A források ellenőrzése megszabja, hogy mit nem szabad állítani. A lehetséges állításokat azonban nem írja elő. A történészt [ilyenformán] negatív értelemben kötik a letűnt valóság dokumentumai.”³² S mi a helyzet vajon a struktúrákkal? „A tartósabb struktúrák, főként ha kívül esnek az egykori résztvevők tudatán, annál »hatásosabbak« lehetnek – vagy lehettek –, minél kevésbé merülnek ki egy tapasztalatilag tetten ért eseményben. Ez azonban kizárólag hipotetikusán állapítható meg.” Következésképpen, szól Koselleck összegzése, „az elbeszélt események fikcionalitásának a struktúrák szintjén azok hipotetikus természetű »realitása« felel meg”.³³

Mindez a legkevésbé sem gátolja azonban a történészt kutatómunkájában. Braudel korábban már taglalt felismerése esemény és struktúra döntő különbségéről történetesen egy olyan igény és remény bejelentésével párosult, hogy az eseménytől a struktúra felé forduló történészi tekintet nyitja meg az utat a valóság tudományos megismerése előtt. A történeti struktúrakutatás így kinyilvánított episztemológiai várakozására reflektál Paul Ricoeur azt firtatva, hogy miként utal vajon a valóságra a struktúra vitathatatlanul steril fogalma, amely mindig csak utólag, a történész elméjében keletkezik. Ricoeur szerint ez nem okozhat semmilyen különösebb elvi problémát. „A megélt tapasztalat számára, amely önmagából spontán módon nem hozza létre a többféle időtartamnak vagyis a tartamok különféle léptékének eszméjét, [...a struktúra kétségkívül konstrukció]. Ám ezek a konstrukciók feltehetően a szóban forgó jelenség természetéhez igazodnak, és ennek megfelelően egyáltalán nem tetszőlegességek vagy fiktívek.”³⁴ Úgy véli tehát a francia teoretikus, hogy a struktúrák *feltehetően*, más szóval: *hipotetikusán* számítanak csupán valóságos dolognak. E minőségükben

31 Koselleck, R.: Ábrázolás i. m. (10. jz.) 173.

32 Uo. 174.

33 Uo.

34 Paul Ricoeur: A történelem írása és a múlt megjelenítése. In: A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a XX. században. Szerk. Takács Ádám. L'Harmattan–Atelier, Bp., 2004. (Atelier Füzetek 6.) 197–198.

nem úgy referálják persze a valóságot, mint ahogyan az esemény fogalmának rutinszerű használata során korábban megszokhattuk.

A kérdés azonban, ami most ennél fontosabb számunkra, így szól: mennyire válik el élesen az esemény a struktúrától, és mi kapcsolatuknak a lényege? Magam, kutatói pályám kezdetétől, a struktúrák kutatására törekedtem, egy idő után azonban növekvő érdeklődéssel fordultam az eseményjellegű történelmi jelenségek felé. Ez okból is talán, főként azok az elméleti elgondolások tűnnek különösen érdekesnek számomra, amelyeket egyes társadalomtörténészek fogalmaznak meg. Ezek sorában is az egyik legtermékenyebb elképzelést ifj. William H. Sewell amerikai társadalomtörténész fejtette ki nemrégiben. Sewell kezdetben maga szintén struktúratörténészként vált ismertté, és csak később tért át az antropológiai történetírás művelésére.³⁵

A történelmi esemény mint struktúráképző erő

Mi mozgatja a struktúrákat, mitől és hogyan változnak meg az idők során? Ez a kérdés áll Sewell, a gyakorló történész elméleti érdeklődésének homlokterében. Álláspontja szerint a struktúrák fő, sőt egyedüli mozgatórugója az esemény, pontosabban szólva, a specifikusan *történelmi* esemény.³⁶

Teljesen a struktúráktól sem idegen az önmozgás képessége, mégis ritkán vagy sohasem keletkezik ebből gyökeresen új minőség. A történelmi esemény képes csupán kimozdítani a struktúrát önjáró mechanizmusából, új vágányra állítva ezáltal a dolgok későbbi menetét. Az esemény ugyanakkor nem közvetlenül a struktúrából ered, bár tagadhatatlan, hogy minden esemény egy meghatározott struktúra kondicionáló körülményeinek a kontextusában és annak jóvoltából bukkan elő, hogy esetenként vele szemben határozódjék meg végül. Hogyan képzelhető el ez egyáltalán?

Sewell kiindulópontjául Anthony Giddens struktúrafogalma szolgál, amit némileg átalakít, hogy kijelenthesse: a történelmi ágens mellett, hogy elszenveddi és „mechanikusan” beteljesíti a struktúrából fakadó követelményeket, bizonyos fokú autonómiára is szert tesz, melynek birtokában képessé válik rá, hogy alkalomadtán megváltoztassa a struktúrát. A társadalom életét működtető sémák (*schematas*) ismeretében az ágens újrendezi (újrarendeozheti) a számára elérhető emberi és nem emberi erőforrásokat annak érdekében, hogy az érvény-

35 Ilyen minőségében mutattam be korábban Sewell történetírói munkásságát: Gyáni Gábor: Közösség és munkásradikalizmus. Történeti-antropológiai problémák. Valóság 27. (1984) 7. sz. 80–91.

36 Négy tanulmányban tisztázza a szerző a történelmi eseményt, valamint a struktúrát illető felfogását: Three temporalities: toward an eventful sociology; A theory of structure: duality, agency, and transformation; A theory of the event: Marshall Sahlins's „possible theory of history”; Historical events as transformations of structures: inventing revolution at the Bastille. In: William H. Sewell, Jr.: Logics of History. Social Theory and Social Transformation. University of Chicago Press, Chicago, 2005. (Chicago Studies in Practices of Meaning) 81–151., 197–270.

ben lévő struktúrától eltérő kontextusokra alkalmazhassa őket. Az emberi ágencia, jegyzi meg Sewell, az ágensnek az erőforrások felett gyakorolt ellenőrzéséből ered.³⁷

Akkor keletkezik tehát a történelmi esemény, amikor az erőforrásokat átrendezve a történelmi ágensek kulturális innovációt hajtanak végre. Ez a végső forrása a történelmi esemény újdonságának, sőt kétségtelen váratlanságának és a kiszámíthatatlanságának. Amikor ezzel a definícióval szolgál Sewell, nagy hasznát veszi Marshall Sahlins, a strukturális antropológus elképzelésének az esemény (és a struktúra) fogalmát illetően.³⁸

A történelmi esemény az a destabilizáló tényező, amely lehetőséget teremt valami új kibontakozására. A történelmi esemény váratlansága és kiszámíthatatlansága, a történelmi eseménynek az a tulajdonsága, hogy lehetetlen közvetlenül származtatni valamely struktúrából, a történelmi ágens és a történész számára egyaránt tudott dolog. Kossuth Lajos teszi a következő észrevételt két évtizeddel a magyar forradalom kitörése után: „A történelem logikája néha soká vesztegel, néha egy perc alatt századokat lép. Oly nagyokat lép, hogy a rövidlátó »ki hitte volna«-t kiált, s véletlenről beszél.”³⁹ A történelmi eseménynek ezt a jellegadó vonását emeli ki a historikus is ezúttal az első világháború kitörése kapcsán, imígyen. „Következményeit tekintve minél súlyosabb egy esemény, annál nehezebb visszakövetkeztetni az okaira. A 14-es háború sem kivétel a szabály alól. Senkinek sem sikerült igazán kimutatnia, hogy sorsszerűen benne rejlett volna a nagyhatalmak gazdasági vetélkedésében. Senki sem hiheti már, hogy az európai népek olyan kitörő lelkesedéssel fogadták, hogy akár kölcsönös nacionalista érzelmeik produktumaként is feltűntethető lenne. *Egyetlen olyan okozati sor sem magyarázza a kirobbanását, amely elősegítette a létrejöttét.*”⁴⁰

A történelmi esemény fogalma, összegezhethetjük, (1) nem az atomi létezőre, hanem a történések szerteágazó szekvenciájára utal; (2) a történelmi esemény az a fajta történés, melyet már a kortársak is kellően jelentősként tartanak számon; (3) végül olyan kivételes történés, amely kiváltja a struktúrák *tartós* átalakulását.⁴¹

³⁷ Uo. 144.

³⁸ *Marshall Sahlins: Islands of History.* University of Chicago Press, Chicago, 1985. Sahlins koncepcióját könyve egyik fejezetében külön is rekonstruálja és elemzi a szerző: *Sewell, W. H.*: i. m. (36. jz.) 197–224.

³⁹ *Kossuth Lajos: Felelet másoknak* (Turin, 1868. december 24.). In: *Kossuth Lajos iratai.* VIII. S. a. r. Kossuth Ferenc. Bp., 1900. 203–204. Pajkossy Gábor hívta fel a figyelmemet a szövegre, ezúton is köszönetet mondok szívességéért.

⁴⁰ *François Furet: Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról.* Európa, Bp., 2000. (Memoria Mundi) 62. Kiemelés tőlem.

⁴¹ *Sewell, W. H.*: i. m. (36. jz.) 228.

A Bastille ostroma mint történelmi esemény megkonstruálása

Nem követjük nyomon összes részletében a tétel bizonyítása végett előadott történeti esettanulmányt, amelyben a Bastille bevételének és lerombolásának epizódja hivatott fémjelezni a történelmi esemény inkarnációját. Egy-két mozzanatot ki kell azonban emelni belőle. Mindenekelőtt azt, hogy a strukturális átalakulás előtt szabad utat nyitó váratlan, szinte minden előzmény nélküli esemény nem pontszerű, vagyis gyors lefutású történés. Ha a történelmi esemény egyik jellemző kritériuma, hogy döntő változást idéz elő a struktúrában, magától értetődik, hogy e hatás kifejtéséhez rövidebb-hosszabb idő elteltére van szükség. A történelmi esemény elindítja az érvényben lévő struktúra (vagy inkább struktúrák) bomlási folyamatát; ebben a pillanatban az ágensek még többnyire bizonytalanok az illetően, hogy mi történik valójában. Ez rendszerint a feledés homályába vész azonban utóbb, ezért nem is tűnik fel többé, hogy bizonyos idő után nyerte (nyerhette) el csupán a nagy hatású esemény azt a történelmi jelentést, amit később tulajdonítanak neki. Ráadásul az esemény *jelentőségének* a tudata és különösen a történések pillanatában az eseménynek tulajdonított *jelentés* szinte mindig eltér attól, ahogyan majd utólag gondolnak rá. Kézenfekvő példát idézve, adott forradalom, helyesebben utóbb forradalomként azonosított történelmi esemény történetírói értelmezése szinte magától értetődően ruházza fel forradalmi tudattal az ágenseket, holott ritkán vagy egyáltalán nem feleltethető meg ez a tudatállapot a primer történelmi tapasztalatnak.

Térjünk még vissza rövid időre a Bastille bevételének forradalmi epizódjához, amelyben úgymond történelmi esemény manifesztálódott. A Párizs belvárosában álló, ez időben már csupán börtönként használt erődítmény erőszakos bevétele egyáltalán nem számított a maga idejében kivételes eseménynek. Pontosabban: egyetlen epizódja volt csupán a francia forradalom kirobbanását kísérő, napokon át tartó erőszakhullám eseménysorának. Mi emeli ki akkor vajon a Bastille bevételével járó erőszakos megmozdulást az előtte lévő vagy a rá következő napokon szünet nélkül zajló erőszakos tömegakciók szakadatlan sorából; mi avatja történelmi eseménnyé ezt az egyetlen epizódot a történelmi emlékezet francia és nem csupán francia világában? Az ennek vajon az oka, hogy a Bastille-t megostromló tömeget hatotta volna át a történelemben első alkalommal a (modern) forradalom öntudata, mely tudat aznap reggel még hiányzott az Invalidusok palotáját ostromló, már akkor és ott is fegyver után kutató tömegből vagy a július 12-e óta folytonosan randálirozó párizsiakból? Ez a feltevés aligha állja meg a helyét.

Sewell szerint az lehet a dolog nyitja, hogy a szóban forgó epizód bizonyos idő elteltével szerezte meg csupán a forradalmi jelentőség rangját, elnyerve ezzel a forradalom jelentését is. Ahhoz, hogy ez bekövetkezhesen, számos más eseménynek kellett ezzel egy időben történni, és az eseményszekvenciák együttes hatására nyerhette el végül július 14. a forradalom címkéjét. Azt követően,

hogy XVI. Lajos levonta július 14-e számára életbevágóan fontos tanulságát, és visszarendelte csapatait a városból, a Nemzetgyűlés úgy találta, nem fenyegeti többé veszély ekként megnőtt hatalmi legitimitásában. Semmi nem utal azonban arra, hogy a Bastille bevételében közvetlenül részt vevő aktorok az utóbb történelmiként aposztrofált eseményt forradalmi tudattal, a forradalmi ethosz jegyében éltek volna át.

Tegyük gyorsan hozzá: a fogalom ez időben még nem is létezett az utóbb neki tulajdonított transzkontextuális és ideológiai jelentésében, úgy, ahogyan ma értjük a forradalom (modern) fogalmát. S ha netán akadtak is kis számban olyanok, akik már akkor és ott ebben az értelemben gondoltak a Bastille bevételének eseményére, azok sem azok közül kerültek ki, akiknek személyesen is közüik volt a tömegakció végrehajtásához. Bizonytal Duc de la Rochefoucauld sem azt értette a kifejezésen, amikor vele jelölte meg az események értelmét a XVI. Lajossal folytatott állítólagos beszélgetésében, hanem a *revolutio* megszokott értelmében használta a szót; s ezzel a király evilági hatalmánál magasabb rendű természeti erő ciklikus mozgására utalt a már bevett gondolati hagyománynak megfelelően.⁴²

Ezt a feltételezést Sewell elemzésének egy további argumentuma is alátámasztja, hogy tudniillik a Bastille forradalmi eseményként el- és felismert korabeli jelentősége, ebbéli jelentése az eseményt követő hetekben derült ki csupán. Ráadásul ekkor sem a Bastille ostromlói jöttek rá, hogy forradalmat robbantottak ki július 14. délutánján, hanem másoknak jutott a felismerés dicsősége. Így jutunk el végül az esemény mint olyan temporalitásának a kérdéséhez.

Meddig tart vajon egy esemény? Hagyományos felfogás szerint rövid ideig. Mindez azzal az implicit feltételezéssel szokott összekapcsolódni, hogy az eseményakció kitervelőiben (ha vannak egyáltalán ilyen ágensek) és végrehajtóiban a cselekvés során is már tudatosul az esemény mint történelemformáló erő kivételes jelentősége és ekként való jelentése. Sőt valójában éppen ez az intenció vezeti őket szokatlan cselekedetükben.⁴³ A Bastille bevételével foglalatossá váló randálirozókról a legnagyobb jóhiszeműséggel sem állítható azonban, hogy tudatában lettek volna ennek az állítólagos ténynek. A július 14-i esemény ugyanis a rá következő napok során nyerte el ténylegesen történelmiként megkülönböztetett rangját, midőn a Nemzetgyűlés ily értelemben foglalt állást az ügyben.

S mi indította vajon a Nemzetgyűlés tagjait azon elhatározásukra, hogy a forradalom kitöréseként értékeljék a július 14-e délutánján és éjszakáján történt erőszakos eseményeket? Azok a tapasztalati tények játszottak itt közre, amelyek a király meghátrálásában kulminálódtak, egyúttal egy új hatalmi konstelláció ki-

42 Hannah Arendt: A forradalom. Európa, Bp., 1991. 61. Ebben az összefüggésben fontos továbbá: Reinhart Koselleck: A forradalom újkori fogalmának történeti kritériumai. In: *Uő: Ábrázolás i. m.* (10. jz.) 75–97.

43 Vö. ugyanakkor: „*Revolúciók nem csináltak, hanem csinálnak.*” Kossuth Lajos: Az 1866-i válaszfelirat ellen. In: Kossuth Lajos iratai. VII. S. a. r. Kossuth Ferenc. Bp., 1900. 344–345. Kiemelés az eredetiben.

alakulásának a lehetőségére vetettek fényt a 14-i zavargások közvetlen következményei gyanánt. Önmagában, ha nem szól közbe a *kulturális innováció*, ez sem lett volna elegendő az átkategorizáláshoz; július 14. ugyanis kizárólag a kulturális innováció jóvoltából nyerhette el végül a forradalom fogalmába sűrített megkülönböztetett jelentését. Arra „döbbentek rá” ennyi idő elteltével a politikusok, hogy több történt ezúttal annál, mint hogy a nép egyszerűen ellenszolgált a királyi akaratnak. Erre ugyanis más alkalommal, sőt viszonylag gyakran sor került korábban is; történetesen a július 14-e előtti, majd az azt követő napokon szintén megtörtént a dolog. Ekkor azonban, állították a Nemzetgyűlés tagjai, a népfelség elvének, a nemzet akaratának a manifesztációjaként került rá sor. A kulturális innováció jegyében akként értékelték tehát a politikus ágensek július 14-ét, mint egy új struktúra megteremtésének az indító aktusát.

Ahhoz, hogy a politikusok így döntsének, legalább nyolc-tíz napra volt szükség a Bastille bevételét követően: 1789. július 20-án és kivált 23-án jutottak a Nemzetgyűlésben üléselő képviselők – politikai pártállásra való tekintet nélkül – arra a közös belátásra, hogy a július 14-i események hatására a politikai hatalom szuverenitása a királyról átszállt az általuk képviselt nemzetre. A jelentéstudajdonítás folyamata a július 14. és 23. közötti időben ment végbe, midőn a király meghátrálását a hatalom természetében beállt gyökeres változásként ismerték fel, és forradalomként tudatosították a Nemzetgyűlésben ténykedő politikusok. Az ekkor már egyértelműen történelmi súlyúnak tekintett eseményt, megítélésük szerint, a Bastille bevételének és lerombolásának csupán néhány órás epizódja teremtetten vagy testesítette meg. Ez utóbbi kétségkívül pontszerű történés volt, az eseménynek mint történelmi entitásnak a fogalma viszont egy több napon át elhúzódó mentális folyamat eredményeként kristályosodott ki végül.

A március 15-i pesti események tapasztalata és forradalmi mibenléte

Nézzünk végül egy beszédes hazai példát, 1848. március 15-ét, amely modern kori történelmünk egyik legnevezetesebb történelmi eseménye. Ha a francia forradalom menetében nyolc-tíz nap kellett ahhoz, hogy az utóbb történelmi jelentőségre emelkedő epizód megváltoztathassa a hatalmi struktúrát *az ágensek bizonyos körének a belátása révén*, Magyarországon közel egy hónapra volt ehhez szükség. „A magyar nemzet szabadsága e naptól kezdődik. A nemzet történetében ez volt az epochális nap. [...] nép fölébredett, a nép követelte századok óta megtagadott jogait, a nép kivítta jogait, miknek lánczait legközelebb találta.” *Az Életképek* március 19-i, a március 15-i napról szóló, feltehetően Jókai Mór által írt terjedelmes beszámolójának⁴⁴ a hangütése és a retorikája egyaránt a nap

44 Március 15-e. Forradalom vér nélkül. In: 1848–49 a korabeli napilapok tükrében. Összeáll. Bay Ferenc. Officina, Bp., 1943. (Officina Könyvtár 36/38.) 13.

történeteinek kivételes fontosságába vetett korabeli meggyőződést fejezi ki. Ezt a meggyőződést nem tekinthetjük azonban többnek valamiféle anticipációs jelentéstudajdonításnál. Hiszen tudjuk, hogy az idézetben foglalt tényállítás, miszerint „a nép kivítta jogait”, nem fedi a valóságot, merő óhaj volt csupán, amely hatásosan nyert megfogalmazást a 15-i pesti tömegmozgalom során. A magyar forradalom „győzelme”, a bécsi császári hatalom meghátrálása, a magyar forradalmi követelések intézményes elismerése közel egy hónap múlva történt meg csupán.

A rendi diéta bécsi küldöttsége, a pesti eseményektől is ösztönözve ekkor éppen még csak fogalmazta a császárhoz intézendő követeléseket, amik közé a magyar miniszterelnök kinevezése is bekerült már akkortájt. A pesti eseményeket követő lázas országgyűlési napokon egyre-másra dolgozták ki a pozsonyi diétán a polgári hatalmi és szociális struktúra főbb tartalmi elemeit, beleértve a jobbagyfelszabadítást is.⁴⁵ A pesti tűzfészek kétségkívül folyamatosan nyomás alatt tartotta az alkotmányos átalakulás pozsonyi ágenseit, az országgyűlést. Petőfi Sándor *Dicsőséges nagyurak* című gyűjtő hatású költeményének a mozgósító erejére támaszkodva a márciusi ifjak állítólag 40 ezer emberrel terveztek tüntetni a Rákos mezején. A tervezett esemény álhíre riasztóan hatott Pozsonyban és Bécsben egyaránt.⁴⁶ Némiképpen huzakodás után a bécsi udvar április 11-én szentesítette végül a Pozsonyban megalkotott új törvényeket, s ezzel Magyarország „hasonult” Nyugat-Európa polgári nemzetállamaihoz.

A 15-i pesti eseményeket és a bécsi döntést közel egy hónap választotta el azonban egymástól, s éppúgy mint a francia forradalmat, a magyar forradalmat is az események időben elhúzódó szekvenciája alkotta. Ráadásul a kortársak is eltérő jelentéseket társítottak március 15-éhez. A márciusi ifjak némelyike, mindenekelőtt a nap hőse, Petőfi Sándor vitathatatlanul forradalmi tudattal élte át és csinálta végig 15-ét. A költő naplójából idézek: „Ma született a magyar szabadság, mert ma esett le a sajtórul a bilincs [...]. Üdvez légy születésed napján, magyar szabadság!”⁴⁷ Így zárja végül a nappal kapcsolatos naplóbejegyzéseit Petőfi: „Ez volt március 15-ke. Eredményei olyanok, melyek e napot örökre nevezetessé teszik a magyar történetben.”⁴⁸

Petőfi március 15-ével kapcsolatos élményvilága sajátos és egyedi: a forradalmi romantikától eltelt költő valamiféle anticipációs tapasztalat jegyében tudatosítja magában a nap kivételes jelentőségét, az akkor történtek jelentését. Március 17-i naplóbejegyzései árulkodnak erről. „Évek óta csaknem kirekesztőleg olvasmányom, reggeli és esteli imádságom, mindennapi kenyerem a francia forradalmak története, a világnak ez új evangélioma, melyben az emberiség második megváltója, a szabadság hirdeti igéit. [...] Így vártam a jövődöt, vár-

45 Vö. Varga János: A jobbagyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Akadémiai, Bp., 1971. különösen 125–167.

46 Uo. 94–124.

47 Lapok Petőfi Sándor naplójából. In: *Petőfi Sándor: Összes prózai művei és levelezése*. Szépirodalmi, Bp., 1960. 402.

48 Uo. 409.

tam azt a pillanatot, melyben szabadsági eszméim és érzelmeim, szívemnek ezen elkárhozott lelkei elhagyhatják a börtönt, kinszenvedésök helyét... vártam a pillanatot; nemcsak reméltem, de biztosan hittem, hogy el fog jönni.”⁴⁹ Ilyen „várakozási horizont” (Koselleck) esetén szükségképpen forradalomként konceptualizálódhat csupán a március 15-i események korabeli ágensi tapasztalata.

Mások viszont, a Petőfiéhez fogható anticipáció hiányában távolról sem teljesen így értették, nem ezen a módon tudatosították a forradalom, helyesebben a 15-én történtek élményét. Nem csak Kossuth érezte és gondolta úgy, hogy jóval kisebb március 15. pesti eseményeinek a forradalmi változások előidézésében játszott történelmi szerepe annál, mint amivel Petőfi és a hozzá hasonló rajongók fel kívánják ruházni. De a márciusi ifjak közül sem mindenki adta át magát maradéktalanul a forradalmi apoteózis igézetének. Beleolvasva az eseményekkel közel egy időben, alig néhány nappal a 15-i eseményeket követően napvilágot látott újság-cikkbe, érzékelhető, hogy ezen írárok szerzői a ma általunk elvárhatónál jóval kevésbé tulajdonítanak kifejezetten forradalmi színezetet a 15-i pesti tömegakcióknak. Az *Életképek* már idézett beszámolója szerint például a nemzetőrség azonnali megszervezése volt a forradalmi nap egyik legfontosabb eredménye; így meg lehetett ugyanis előzni a népi anarchia kitörését és későbbi állandósulását. „A csend és béke forradalom mellett olly jó lábón áll, mint még soha. A boltok kiskakatai nyitvák, a vásár rendben foly, a nemzetőrök minden utcában portyáznak.” Új rend jött létre a forradalom sodrában, és a nevezetes napon „egy csepp vér elfolyása nélkül ki tudta vívni” a nép a jogait, mely nép „önmagát [a] saját becsérzete által hagyja [ezennel] kormányozni”. A forradalmi lelkesültség, hangsúlyozza a cikkíró, nem lépte túl az illendőség határait, azok, akik a forradalmat megvítették, „a lelkesülés szent percében sem feledkeztek meg a kötelességekről, mikkel magányosok személyi és vagyónbátorságának tartoztak”.⁵⁰ Nem csupán az *Életképek*, hanem a *Pesti Hírlap* beszámolóját jegyző cikkíró is azt emeli ki március 18-án megjelent beszámolójában, hogy „a nép éjfél tájig sűrűn hullámozott az utcákon, mindazáltal sehol semmi botrány, semmi rendetlenség”.⁵¹

A március 15-ét forradalomként, ennél fogva történelmi eseményként elkönnyelő köztudat genezise szempontjából döntő súlya van a nappal kapcsolatban szinte nyomban meginduló kommemorációs gyakorlatnak. 1849. március 15-e a kommemoráció kezdő dátuma, és 1860. március 15-e az egyik legfontosabb továbbblendítő epizódja. A kollektív emlékezeti megerősítés további és szakadatlan eseménysora, az azóta több-kevesebb intenzitással gyakorolt megemlékezési szertartások máig tartó sorozata gondoskodik végül arról, hogy fennmaradhasson március 15. történelmi jelentőségének a tudata, és ne szűnjön meg a nap forradalmi eseményként való folytonos számon tartása.⁵²

49 Uo. 403.

50 1848–49 a korabeli napilapok tükrében i. m. (44. jz.) 20.

51 Uo. 26.

52 A kérdés részletezését ld. Gyáni Gábor: Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya? In: *Uő*: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Napvilág, Bp., 2000. 113–127.

Az egyes történészek által „törvényes forradalomnak” is nevezni szokott 1848-as magyarországi eseménysor⁵³ pesti napjának az eseményeit, az ágensi tapasztalatok figyelembevételével akár még az illendő vagy az önmegtartóztató forradalom címkéjével is elláthatjuk a történelmi értékelés során.

*

Mit mondhatunk ezek után a történelmiként számon tartott esemény, valamint a struktúra kapcsolatáról? Az esemény e megnyilatkozása (1) nem kifejezetten pontszerű történés, hanem kaotikus eseményepizódok együttese, amely utólag ölti csupán magára a teleologikus meghatározottság jellegét; (2) az eseményt alkotó cselekmények egymással összefonódó és egymást követő sorozata rövid időtartamú történés, az eseményszekvenciák ellenben némileg elhúzódnak az időben; (3) egy adott esemény történelmi jelentőségét nem feltétlenül és nem is mindig a történelmiként feltüntetett cselekedetek primer ágensi tapasztalata, sokkal inkább a rövidebb-hosszabb ideig tartó konceptualizációs folyamat teremti meg, amit a gyors lefolyású esemény vagy eseménysor indít útjára. A konceptualizálás folyamatában azt értékeli (és méltányolja) a történelmi ágensek, hogy az adott esemény döntő módon járult (járulhatott) hozzá a fennálló struktúra megváltoztatásához; az e téren betöltött szerepéből *következtetnek azután vissza* az esemény kivételes jelentőségére és sajátos jelentéstartalmára. Végül: a struktúra, amely olykor maga is gyors lefutású eseménnyé alakul át, éppúgy kiválthatja a vele adekvát emberi tapasztalatot, mint ahogyan az eseménnyel is szükségképpen együtt jár a történések közvetlen élményszerűsége. Ez a módfelett sajátos, ha nem is éppen *történelmi*, de mindenképpen *történeti* tapasztalat az életvitel egyéni és közösségi stratégiáiban, a diszpozicionális tapasztalat közegében nyilvánul meg, ami a múltbeli mentalitások történeti megismerésével táruul fel az utókor számára.

Struktúra és esemény kölcsönösen feltételezik tehát egymást, sőt alkalmanként át is alakulnak egymásba, hogy ezáltal biztosítsák a társadalom múlt- és jelenbeli életéhez múlhatatlanul szükséges dinamikát.

GÁBOR GYÁNI

HISTORICAL EVENT AND STRUCTURE: THE CONTROVERSIAL NATURE OF THEIR RELATIONSHIP

The problem of whether the object of the historian's inquiry and its conceptual foundation is the event or structure, has always been a real watershed and continues to be so. Historiography has traditionally narrated past events. Yet in the 20th century the historians of the *Annales* school introduced structural history writing. According to Fernand Braudel, event and structure can be distinguished in terms of duration: whereas an event is a happening of short duration, structure can only be interpreted in the sphere of *longue durée*. This approach has by now been crystallized into a dogma.

⁵³ Deák István: Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben. Gondolat, Bp., 1983.

Historical philosopher Reinhart Koselleck also operates with the conception of historical experience, maintaining that while an event happening in the order of chronological time can be experienced personally, structure can only manifest itself as a generational experience. Later he adds that whereas an event is generally narrated, structures are described, that is, analysed.

Yet the question emerges of what an event is. According to Raymond Aron, an event cannot be grasped solely by the experience which corresponds to it. For he argues that no elementary events, only sequences of events exist. And if there are no elementary, atomic events, no event can directly be experienced. And to what extent can event and structure be distinguished from each other, and what does their relationship essentially consist of? On the basis of the concept of the event elaborated by William H. Sewell, Jr., it can be stated that a historical event is a multilinear, longterm sequence of happenings which results in the durable transformation of structures. Such an event is perceived by contemporaries, that is, historical agents, as important. An event is thus not a point-like happening but a longer chain of happenings, which acquires its own historical meaning in the course of, and as the final result of, the process of conceptualisation. This thesis is underpinned by two case studies: the analyses of the siege of the Bastille (14 July 1789) as a historical event presented by Sewell, and of the revolution of Pest on 15 March 1848 provided by the author, along the criteria set out above.

JAKÓ KLÁRA

Hogyan láttak minket?

Magyarságkép a 17. századi és 18. század eleji moldvai
és havasalföldi elbeszélő forrásokban¹

Minden nemzet számára elengedhetetlen feltétele az önismeretnek és ugyanakkor jelentős eleme a kapcsolattörténetnek a környező népek szemében róla kialakított kép megismerése. Sok esetben magyarázatul szolgálhat a történetírásban vagy akár a közgondolkodásban máig meglévő bizonyos sémákra, sztereotípiákra, és könnyebbé teheti a kialakult előítéletek megértését, illetve leküzdését.

A Kárpát-medence nemzeti sokszínűsége különösen jó terepet biztosít az imagológiai kutatásokhoz. Az egymás mellett élő, különböző nemzetiségű közösségek sajátos tükröt jelenthetnek egymásnak, melyben önmagukat és a másikat egyaránt szemlélhetik. Természetesen az így kialakított nemzetképek e kutatások számára nem igazságtartalmuk miatt érdekesek, hanem mert a történelem során egymásról alkotott kép akár a modern államok, nemzetek és régiók egymáshoz való viszonyát is meghatározhatja.² Anélkül, hogy belemélyednénk a kérdés gazdag és változatos elméleti szakirodalmába, megállapíthatjuk, hogy a nemzeti sztereotípiák, az ön- és másságképek kialakulásának egyik meghatározó társadalmi tényezője a „szomszédság”.³

A magyarságról a szomszédos népek középkori, kora újkori írásos emlékeiben, történeti irodalmában rögzült képpel az utóbbi időben többen is foglalkoztak.⁴ Ezt a „portrét” kívánom kiegészíteni egy másik szomszéd nép, a románság 17. századi és 18. század eleji krónikairódalmának segítségével.⁵

1 A tanulmány a Bolyai János kutatói ösztöndíj támogatásával készült.

2 *Stier Miklós*: A másokról alkotott kép elkülönítő és integráló funkciói. In: Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozion Mogersdorf 1996 – Kőszeg. A másokról alkotott kép a Pannon térségben. Érzelmek és tények, forma és funkció. Vas M. Önkormányzat, Szombathely, 2006. (Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozion Mogersdorf 26.) 157.

3 *Arnold Suppan*: Einleitung. Identitäten und Stereotypen in multiethnischen europäischen Regionen. In: Das Bild vom Anderen. Identitäten, Mentalitäten, Mythen und Stereotypen in multiethnischen europäischen Regionen. Hrsg. Valeria Heuberger–Arnold Suppan–Elisabeth Vyslonzil. 2. durchges. Aufl. Lang, Frankfurt a. M. etc., 1999. 16.

4 Ld. a *Korall* 38. (2009. dec.) számában (A Magyar Királyság európai szemmel) közölt tanulmányokat.

5 A 19. századi román szépirodalom magyarságképére vonatkozóan ld. *Köpeczi Béla*: Nemzetképkutatás és a XIX. századi román irodalom magyarságképe. Akadémiai, Bp., 1995.

A magyar–román kapcsolattörténet jelentős szakasza volt az Erdélyi Fejedelemség időszaka. Arra a szorosabb kapcsolatra tekintettel, amely a 16. század közepétől kialakuló új politikai helyzetben, s különösen a 17. században, a 18. század elejéig, a moldvai és havasalföldi vajdaságok, valamint az Erdélyi Fejedelemség között fennállt, érdemesnek tartottam megvizsgálni, hogy milyen magyarsággép lelhető fel az ezekben az országokban létrejött írásos források bizonyos csoportjaiban. Mindez azért is érdekelt, mert évek óta foglalkozom a moldvai és havasalföldi vajdák ugyanebből az időszakból származó magyar nyelvű levelezésének összegyűjtésével és kiadásra való előkészítésével.

Köztudomású, hogy mind Moldva, mind pedig Havasalfölde nem a latin betűs, a nyugati kereszténységhez kapcsolódó írásbeliség világához tartozott, hanem a cirill betűs, bizánci–szláv hagyományú íráskultúra része volt. Ismeretes, hogy a mai Romániát alkotó történeti egységek megmaradt írásos forrásanyaga igen eltérő, mind számát, mind pedig nyelvét, műfaját illetően.⁶ Nem árt ismét megemlíteni néhány adatot: Ioachim Crăciunnak a Román Akadémia gondozásában megjelent bibliográfiája⁷ szerint a jelenlegi Romániának az 1800-at megelőző időszakból összesen 467 elbeszélő forrása ismeretes. Ebből 54 Moldvára, 43 Havasalföldre, 370 pedig Erdélyre vonatkozik. Ugyancsak az erdélyi források meghatározó voltára utal a mai Románia 1700 előtti okleveles forrásainak provenienciája és nyelvi megoszlása. Damian P. Bogdan megítélése szerint⁸ a 14–18. századból Romániában 7000 ószláv nyelvű oklevélszöveg maradt fenn. Ebből Erdély területéről 11 származik. Ehhez adódhat a 16. századtól kezdődően a cirill betűs román nyelvű iratok néhány százra becsülhető állománya. Összehasonlításuként megjegyezhető, hogy Erdélyből a 11. század és az önálló fejedelemség megalakulása (1542) közötti időszakban hozzávetőlegesen 30–35 ezer latin nyelvű oklevél ismert, ami 1700-ig újabb kb. 150 ezer, megközelítően felerészt magyar, felerészt pedig latin és német nyelvű szöveggel egészül ki.

A megmaradt írásos források számának fentebb bemutatott alakulása azzal is magyarázható, hogy a Kárpátokon túli országokban a vajdai kancelláriáknak a 18. századig nem volt levéltára.⁹ Ami pedig a családi levéltárakat illeti, 16–17. századi számottevő állagokról nincs tudomásunk.

Ezek tehát azok a forrásadottságok, amelyek meghatározzák a számba vehető szövegek körét.

6 Jakó Zsigmond: Csáki Mihály (1492–1572) erdélyi kancellár származásáról. In: *Uő*: Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez. METEM, Bp., 1997. (METEM Könyvek 18.) 91–92.

7 Repertoriul manuscriselor de cronici interne privind istoria României, sec. XV–XVIII. Întocm. I. Crăciun–A. Ilieș. Ed. Academiei, București, 1963. (Cronicile medievale ale României 1.).

8 Damian P. Bogdan: Din paleografia slavo-română. In: Documente privind istoria României. Introducere. I–II. Ed. Academiei, București, 1956. I. 114., II. 10.

9 Dumitru Ciurea: Diplomatica latină în Țările Române. Noi contribuții. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol 8. (1971) 2.

A vajdai kancelláriák által kibocsátott, az erdélyi és a királyi magyarországi címzeteknél fennmaradt magyar nyelvű levelek összegyűjtése¹⁰ (melyek száma több mint 1200-ra tehető), majd e levelek tartalmi vizsgálata során sajnos, bár érthető módon, szinte semmilyen, a magyarságkép kialakulása szempontjából értékelhető információhoz nem jutottam. Azért mondom, hogy érthető módon, mert e levelek többnyire adott politikai viszonyok, gazdasági helyzetek lecsapódásai, missilisek, melyeknek elsődlegesen konkrét információk továbbítása volt a célja. Bennük esetlegesen legfeljebb más népekre (görögökre, törökökre, örményekre) vonatkozó megállapításokkal találkozhatunk. Ha a címzettekről (akik legnagyobbbrészt magyarok) volt is a levélíróknak kialakult képük, azt nyilvánvalóan nem a nekik írott levelekben fejtették ki.

Éppen ezért célravezetőbbnek tűnt a moldvaiak és havasalföldiek magyarságképének megragadása céljából a korabeli elbeszélő források vizsgálata. Elemzésemet a következő szövegek alapján készítettem: Grigore Ureche: *Letopiseșul Țării Moldovei*¹¹ (Moldvaország krónikája); Miron Costin: *Letopiseșul Țării Moldovei de la Aron Vodă încoace*¹² (Moldvaország krónikája Áron vajdától kezdődően), *Cronica țărilor Moldovei și Munteniei* (Moldva és Munténia országa-inak krónikája), másképpen *Cronica polonă*¹³ (Lengyel krónika), *Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara Românească* (Moldva és Havasalfölde lengyel nyelvű verses története), másképpen *Poema polonă*¹⁴ (Lengyel elbeszélő költemény), *De neamul moldovenilor*¹⁵ (A moldvaiak nemzetségéről), *Istorie de Crăia Ungurească*¹⁶ (A Magyar Királyság története); Ion Neculce: *Letopiseșul Țării Moldovei* (Moldvaország krónikája) és *O samă de cuvinte*¹⁷ (Néhány szó); Radu Popescu: *Istoriile domnilor Țării Românești*¹⁸ (Havasalfölde uralkodóinak története); *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*¹⁹ (Havasalfölde története 1688 októberétől 1717 márciusáig); *Istoria Țării Românești 1290–1690. Letopiseșul Cantacuzinesc*²⁰ (Havasalfölde története

10 Jakó Klára: Moldvai és havasalföldi vajdák és főtisztviselők magyar nyelvű levelezése (16. sz. közepe–18. sz. eleje) (Okmánytár). I–II. Kézirat.

11 Grigore Ureche: *Letopiseșul Țării Moldovei* Ed. P. P. Panaitescu. Ed. de Stat pentru Literatură și Artă, h. n., 1955. (Clasicii romîni).

12 Miron Costin: *Letopiseșul Țării Moldovei de la Aron vodă încoace*. Ed. P. P. Panaitescu. Fundația Regală pentru Literatură și Artă, București, 1944. (Scriitorii români vechi).

13 Miron Costin: *Opere*. Ed. P. P. Panaitescu. Ed. de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1958. 202–218.

14 Uo. 218–241.

15 Uo. 241–277.

16 Uo. 277–315.

17 Ion Neculce: *Letopiseșul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*. Ed. Iorgu Iordan. Ed. de Stat pentru Literatură și Artă, h. n., 1955. (Clasicii romîni).

18 Radu Popescu *vornicul*: *Istoriile domnilor Țării Românești*. Intr., ed. Constantin Grecescu. Ed. Academiei, București, 1963. (Cronicile medievale ale Romîniei 4.).

19 *Istoria Țării Românești. De la octombrie 1688 pînă la martie 1717*. Ed. Constantin Grecescu. Ed. Științifică, București, 1959.

20 *Istoria Țării Românești 1290–1690. Letopiseșul Cantacuzinesc*. Ed. C. Grecescu–D. Simonescu. Ed. Academiei, București, 1960. (Cronicile medievale ale Romîniei 3.).

1290–1690 között. A Cantacuzinók krónikája); *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695 și 1754*²¹ (A Ghicák krónikája. Moldva története 1695 és 1754 között); *Stolnicul Constantin Cantacuzino: Istoria Țării Rumânești*²² (Havasalfölde története); *Dimitrie Cantemir: Descriptio Moldaviae*²³ (Moldva leírása) és *Hronicul româno-moldo-vlahilor*²⁴ (A románok krónikája), valamint a *Cronici și povestiri românești versificate, sec. XVII–XVIII*²⁵ (Versbe szedett román krónikák és elbeszélések a 17. és 18. századból) című kötet.

A román historiográfiában kevésbé járatos olvasóközönség előtt talán nem annyira ismert szerzőkről és négy kivételével cirill betűkkel, románul írt műveikről szölok előljáróban néhány szót.

Grigore Ureche krónikáíró, 17. századi moldvai bojár, egyben lengyel nemes²⁶ volt, aki 1647-ben hunyt el. Lembergi tanulmányok után az előbb említett eseménytörténeti, leíró jellegű művét feltehetően 1642–1647 között írta.²⁷ Az 1633-ban született Miron Costin moldvai bojár és szintén lengyel nemes Barba, a jezsuita kollégiumban tanult, majd miután 1652–1653 tájáán hazatért Moldvába, különböző magas udvari tisztségeket viselt, diplomáciai feladatokat látott el. 1691-ben Constantin Cantemir vajda (1685–1693) utasítására lefejezték. Fő művét, a *Moldvaország krónikája Áron vajdától kezdődőent* 1675-ben fejezte be.²⁸ Írásaiban – melyeket románul és lengyelül vetett papírra – használta egyebek mellett Bonfini, Toppeltinus, Szamosközy és Kovácsóczy Farkas műveit.²⁹ Ion Neculce (1672 k.–1745 k.) szintén moldvai bojár, anyja a híres Cantacuzino család tagja, ő maga pedig különböző udvari főtisztségek viselője volt. A fentebb említett *Moldvaország krónikája* emlékirat jellegű, a *Néhány szó* pedig egy történelmi alapokon nyugvó legendagyűjtemény.³⁰ A Ghica vajdák hivatalos krónikája, mely görög nyelven maradt fenn, feltehetően Jászvásáron (Iași-ban) íródott, és az uralkodó család egyik meghitt emberének tollából származhat.³¹ Radu Popescu országbíró művének keletkezési idejéről vita folyik a szakirodalomban.

21 *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695–1754*. Îngr. Nestor Camariano–Ariadna Camariano-Cioran. Ed. Academiei, București, 1965. (Cronicile medievale ale României 5.).

22 *Stolnicul Constantin Cantacuzino: Istoria Țării Rumânești*. Îngr. și comentată de Nicolae Catojan–Dan Simonescu. Scrisul Românesc, Craiova, 1940.

23 *Dimitrie Cantemir: Moldva leírása*. Kriterion, Bukarest, 1973.

24 *Uő: Hronicul vechimei a româno-moldo-vlahilor*. Publ. Gr. G. Tocilescu. Göbl, București, 1901. (Operele pricipelui Dimitrie Cantemir publicate de Academia Română 8.).

25 *Cronici și povestiri românești versificate (sec. XVII–XVIII)*. Studiu și ed. Dan Simonescu. Ed. Academiei, București, 1967. (Cronicile medievale ale României 6.).

26 *Ureche, G.*: i. m. (11. jz.) 8.

27 *Pompiliu Teodor: Evoluția gândirii istorice românești*. Dacia, Cluj, 1970. 13.

28 *Uo.* 21–22.

29 *Gárdi László: Magyar–román szellemi kapcsolatok*. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1942. (Kincsestár 136.) 30.; *Uő: XVIII. századi humanizmusunk és a románság*. Bp., 1940. (Budapesti tudományegyetemi romanisztikai dolgozatok Ú. S. 1.) 12.; *Costin, M.*: *Opere* i. m. (13. jz.) 247–248.

30 *Teodor, P.*: i. m. (27. jz.) 29–30.

31 *Cronica Ghiculeștilor* i. m. (21. jz.) X–XIII.

A 17. század legvégén vagy a 18. század elején írhatta szerzője (akinek kiléte sem teljesen egyértelmű).³² A Havasalfölde 1688 és 1717 közötti történetét bemutató, románul, cirill betűkkel írott krónika szerzőjének személye szintén nem azonosítható bizonyosan, a művet feltehetően 1709 és 1719 között vetették papírra.³³ A Havasalfölde múltját átfogó módon, 1290 és 1690 között bemutatni kívánó krónika, illetve az ehhez kapcsolódó *Letopiseșul Cantacuzinesc* szintén kompiláció, szerzőjének kilétét találgatások övezik. Egyesek szerint Stoica Ludescu (a Cantacuzino család meghitt embere) a jelen formájában ismert, több részt magában foglaló szöveg összeállítója, de a kritikai kiadás sajtó alá rendezői ezt nem látják bizonyítottnak.³⁴ Keletkezésének pontos ideje sem ismeretes, talán a 17. század hatvanas-hetvenes éveiben kezdték írni, de legnagyobb részét 1690 után jegyezték le.³⁵ A krónika szövegrétegeiről, az ezek datálásáról szóló viták a mai napig nem csitulnak.³⁶ Stolnicul Constantin Cantacuzino, amint azt a neve is jelöli, asztalnoki rangot viselt, körülbelül 1640 vagy 1650 és 1716 között élt; a Cantacuzino család sarja, anyai ágon pedig Radu Șerban havasalföldi vajda (1602–1611) unokája volt. Brassóban járt iskolába, majd megfordult Konstantinápolyban és Itáliában. Padovában is tanult, végül Bécsen keresztül tért vissza Havasalföldre, ahol az ezt követő időszak politikájának meghatározó személyisége lett. Körülbelül ötszáz kötetes könyvtára ritkaságszámba ment a korabeli Havasalföldén. A modern román történetírás előfutárának tekintik.³⁷ Dimitrie Cantemir 1673-ban született a későbbi vajda, Constantin Cantemir (1685–1693) fiaként. Kitűnő nevelésben részesült, Konstantinápolyban is tanult, a maga korában igen műveltnek számított. 1693-ban három hétig, majd 1710–1711-ben volt moldvai vajda, ezt követően Nagy Péter cár tanácsadója lett portai ügyekben, és az orosz társadalmi megújulás támogatójaként ismerték. A történetírás mellett foglalkozott földrajztudománnyal és filozófiával is, tagja volt a Berlini Akadémiának, valamint Európa tudományos életének számos képviselőjével levelezett. Műveinek egy részét latinul írta.

Moldvaiak és havasalföldiek lévén, e szerzőknek saját tapasztalataik is lehettek a magyarokról. Tudjuk például, hogy Miron Costin többször is megfordult I. Apafi Mihály fejedelem udvarában, s voltak erdélyi ismerősei. Constantin Cantacuzino is kapcsolatban állt erdélyi tudósokkal, főurakkal, családjának birtokai is voltak a fejedelemségben,³⁸ de Dimitrie Cantemir sosem járt Erdélyben.³⁹

32 Popescu, R.: i. m. (18. jz.)

33 Istoria Țării Românești i. m. (19. jz.) XXI–XXII.

34 Letopiseșul Cantacuzinesc i. m. (20. jz.) XVI–XVII.

35 Uo. XIV.

36 Ld. Ovidiu Pecican: Letopiseșul cantacuzinesc, problema originilor și interpretarea istorică. www.observatorcultural.ro 2002. júl. 9. (a letöltés ideje: 2010. ápr. 5.).

37 Teodor, P.: i. m. (27. jz.) 33–34.

38 Gáldi László: Constantin Cantacuzino és a magyar nemzeti hagyomány. Magyar Nyelv 31. (1935) 241–242.

39 Uő: Magyar–román i. m. (29. jz.) 30–31.

A fentebb említett elbeszélő források részben kompilációk, és kiváltképpen a moldvai szerzők (Cantemirtől eltekintve) a korábbi időkből fennmaradt feljegyzések mellett – Bonfinin és Toppeltinuson kívül (akiket Miron Costin magyaroknak nevez)⁴⁰ – leginkább lengyel kútfőkből merítettek. Talán ez is az egyik oka annak, hogy valamennyiben viszonylag kevés szó esik a magyarokról, a Ghica-krónikában pedig úgyszólván még említést sem találunk róluk. A szövegekből az is világosan kiderül, hogy nem tesznek különbséget az erdélyi és a királyi magyarországbeli magyarok, illetve az országrészek között, ahogyan azt Ureche mondja: „Erdély vagy Magyarország, ahogyan nevezik”,⁴¹ illetve Miron Costin szavaival: „Erdély, amit mi Magyarországnak nevezünk”.⁴² A magyarok, magyar történelmi események, személyek érthetően akkor kerülnek a Kárpátonkon túli történetírók érdeklődési körébe, amikor saját történelmük valamilyen módon kapcsolódik a magyar, illetve az erdélyi históriához (például közös hadjáratok alkalmával, magyar királyok, erdélyi fejedelmek Kárpátonkon túli „vállalkozásai” esetében vagy a moldvai, illetve havasalföldi politikai élet szereplőinek Erdélybe menekülésekor). Ez alól csak Miron Costinnak a Magyar Királyság történetét bemutató műve a kivétel, mely voltaképpen Laurentius Toppeltinus *Origines et occasus Transsylvanorum* című, latin nyelvű művének feldolgozása.⁴³ Ezzel magyarázható, hogy noha a mű címe szerint a Magyar Királyság történetét hivatott bemutatni (Nagy Lajos uralmától Apafi Mihály fejedelemségéig), a viszonylag szűkszavúan ábrázolt kezdetek után, Buda elestét követően csak az erdélyi múlt kérdéseivel foglalkozik. Az események leírásán kívül a magyarokra vonatkozó jellemzéssel, általánosításokkal ebben sem találkozunk, noha az értekezés tárgya bőven kínálna erre lehetőséget.

A vizsgált forrásokban kifejezetten a magyar nép bővebb jellemzésére, bemutatására egyetlen helyen bukkantam, Grigore Ureche *Krónikájában*. Éppen ezért fontosnak tartom idézni a szöveget a maga teljességében: „Alsó-Magyarországot és Felső-Erdélyt kívánjuk bemutatni, közeli szomszédaink lévén, és kiváltképp, mert nekik is nagy királyságuk volt, akárcsak a lengyeleknek. Nem fogunk itt úgy továbbhaladni, hogy Erdély, vagy ahogyan egyesek nevezik, Magyarország kezdeteiről és szokásaikról említést ne tegyünk, hiszen közeli szomszédaink, és sokszor igyekeztek Moldvaország urai meghúzódni náluk vagy segítséget kapni tőlük.

Erdélyt vagy Alsó-Magyarországot az erdőn túli országnak nevezik, mely magában foglalja Daciának a hegyeken túli részét. Éppen azért nevezik a hegyen túli országnak, mert mindenfelől hegyek és erdők veszik körül, mintha be lenne kerítve. Németül a hét város országának is mondják. Az ország lakosai erdélyieknek nevezik magukat, akik nyugat felől, vagy ahogy egyesek nevezik, Pannonia felől a magyarsággal határosak. Észak felől Lengyelországgal, délről

40 Costin, M.: Opere i. m. (13. jz.) 220.

41 „Ardeal sau Țara Ungurească, cumu-i zicu unii”. Ureche, G.: i. m. (11. jz.) 123.

42 „Ardealul, căruia dzicem noi Țara Unguriască”. Costin, M.: Letopisețul i. m. (12. jz.) 39.

43 Uő: Opere i. m. (13. jz.) 426.

Munténiaival és keletről Moldváival szomszédos. Erdélyország nem csupán magának az országnak a neve, hanem az ország közepét is Erdélynek nevezik, melyhez mindenfelől sok minden tartozik, s ahol a királyság [fejedelemség] székhelye is található. Határvidékén más, kisebb országok vannak, melyek szintén hozzá tartoznak, és uralma alatt állnak: először is úgymint Máramaros Lengyelország irányában, a Székelyföld Moldva felől, az Olt vidéke Munténia felől, valamint a Barcaság, Hátszeg vidéke, az Avas vidéke és sok más egyéb táj, melyek mind a Magyar Királyság alattvalói, és Erdélyhez tartoznak.

Erdélyországban nem csupán magyarok laknak, hanem elég sok szász is, és románok is mindenfelé, olyannyira, hogy az országot inkább románok népesítik be, mint magyarok. Alsó-Magyarországon, melyet Nagy-Magyarországnak hívnak (vagy ahogyan egyesek németül [!] mondják: Pannonia) csak magyarok laknak, és ha itt-ott vannak is románok, még magyar vallásúak.

A magyarok nem tartoznak valamennyien egy valláshoz, hanem négy vagy öt felekezetbe oszolva élnek, egyeseket kálvinistáknak, másokat lutheránusoknak,⁴⁴ ismét másokat »calandoş«-oknak⁴⁵ neveznek, mely az ő nyelvükön igazhitűt jelent, akiket mások veresjánosoknak hívnak, és akik Keresztelő Szent Jánosban hisznek, és Krisztussal mit sem törődnek. Ismét vannak a szombatosok, akik zsidó hitben élnek, mások a pápisták, akik felerészben a görög hitet vallják, ezek Erdélyben, de a Nagy-Magyarországon is igen kevesen vannak. Ez utóbbiak templomaiban vannak ikonok is és keresztek is a templomokon, sőt még otthonaikban is találhatunk kereszteket. Ezek egyetlen egyházi alkalomra sem hívják meg a többi magyart, és nem is szeretik őket. Örömebb járnak a románok templomaiba, semmint hogy a többi magyar pogány templomaiba menjenek.

Azok a románok, akik Magyarországon, Erdélyben és Máramarosban laknak, azonos származásúak a moldvaiakkal, és valamennyien római eredetűek.

Erdélyország az emberi léthez szükséges minden élelemben bővelkedik. Kenyér szükséges felül van, úgyszólván senki sem vásárolja, hanem mindenki felesleggel rendelkezik belőle; bor mindenütt van, senki sem szenved benne hiányt; sok és jó a méz, amiből igen finom, világospiros méhsört készítenek.

Magyarország régebben igen nagy volt, Törökország egy nagy része is hozzá tartozott, s a királyság székhelye nem ez a mostani Fehérvár⁴⁶ volt, ahol ma is van, hanem Buda, mely most a törököké. Merthogy miután a törökök bevették a nagy Fehérvárt,⁴⁷ mely nem csupán Magyarország, hanem az egész kereszténység védőbástyája is volt Nyugaton, meghódították már Budát is, mely a Magyar Királyság székhelye volt. Innen költözött az udvar erre az új helyre, az erdélyi Fehérvárra, de örökké nincs nyugta, a törökök hadban lévén a németekkel. A magyarok segítettek a törökök ellen, s a németek barátok lévén a magyarokkal,

44 A szövegben szereplő „lotori” kifejezés talán a lutheránusokkal azonosítható.

45 A szöveg kiadásában e kifejezésnél szerepel Veress Endre értelmezése is, mely szerint „calaişio”-nak olvasandó. Egyik szó értelme sem világos.

46 Gyulafehérvár.

47 Nándorfehérvár.

a törökre rajtuk keresztül mentek, s a törökök a németre támadva országukon vonultak át. A magyarok, látván országuk sok nyavalyáját és szükségét mind a török, mind a német részéről elszenvedni, nem lévén pihenésük a nehéz hadaktól, megharagudtak, és megtanácskozták mindannyian, hogy a török oltalmába ajánlják országukat, és fejedelmeiket is tőlük kapják, ahogyan az a mi országainkban is szokás. Amikor a németek látták, hogy társaik becsapták őket, és behódoltak ellenségeiknek, elvették a magyaroktól a fél Felső-Magyarországot, melyet mai napig megtartottak.

Így tehát amilyen nagy királyság volt Magyarország, teste oly sok részre szakadt, egy része a törököké, Buda királyi székhelyével, a németeké egy másik rész, s Erdély, melyet még birtokolnak, a török igát nyögi.

A magyarok leleményes, hitetlen és ravasz emberek, a barátságot szükség esetén nem tartják meg. Erdély-szerte nem járhat az ember könnyen királyi levél nélkül. A titkot oly jól őrzik, hogy még a parasztoktól sem tudhatod meg az igazat. A perekben nagyon igazságosan ítéleznek, és ha nem tetszik a törvény az egyik helyen, szabadon választhatsz más ítélőszéket, ahol tetszik. Még a király esetében is, ha valamiféle nézeteltérés és igazságtalanság támad köztetek, kérdőre vonhatod a királyt is, ott, ahol minden úr összegyűl az ország székhelyén, hogy tanácskozzanak az ország dolgairól, és ha igazságtalanságban volt részed, igazságot szolgáltatnak neked. Még a király sem veszejthet el egyetlen nemest sem, csak ha bebizonyítja amaz vétkeességét.”⁴⁸

48 „Pentru Țara Ungurească de jos și Ardealul de sus vom să arătăm, fiindu-ne vecini de aproape și cum au avut și ei crăie mare ca și leșii. Aicea nu vom lăsa și de Ardeal sau Țara Ungurească cumu-i zicu unii, ca să nu atingem și să nu pomenim de începutul lor, fiindu-ne vecini de aproape și de multe ori năzuia domnii țării Moldovei, de să acioa și să ajutoria de la dînșii. / Ardealul sau Țara de jos Ungurească să chiamă Țara peste Munte, carea coprinde o parte de Dația și piste munte. Direptu acéia-i zicu Țara peste Munte, căci iaste încunjurată de toate părțile de munți și cu păduri, cum ar fi îngrădită. Zicu-i și Țara de 7 orașă, din limba nemțască, iară locuitorii țării își zicu ardealeni, carii să hotărâscu cu ungurimea dispre apus, sau cumu-i zicu unii Panoniia. Iară dispre miiazănoapte să hotărâscu cu Țara Leșască, dispre amiazăzi cu Țara Muntenească, dispre răsăritu cu Moldova. Țara Ardealului nu iaste numai o țară însăș, ci Ardealul să chiamă mijlocul țării, care multe coprinde în toate părțile, în carea stă și scaunul crăiei. Iară pre la marginea ei sîntu alte țări mai mici, carile toate de dînsa să țin și suptu ascultarea ei sîntu: întâi cumu-i Maramoreșul, dispre Țara Leșască și Țara Săcuiască dispre Moldova și Țara Oltului dispre Țara Muntenească și Țara Bîrsei, Țara Hațegului, Țara Aoașului și sîntu și alte horde multe, carile toate ascultă de Crăiia Ungurească și să țin de Ardeal. / În țara Ardealului nu lăcuiescu numai unguri, ce și sași peste samă de mulți și romîni peste tot locul, de mai multu-i țara lătită de romîni decîtu de unguri. Iară în țara Ungurească de jos, unde să chiamă Unguriia cea Mare (sau cumu-i zicu unii pre limba nemțască Panoniia), acolo numai unguri trăiescu, iară de să află și romîni pre alocurea, încă lége ungurească țin. / Ungurii nu țin tot de o lége, ce în patru sau cinci legi sîntu împărecheați, că unora le zic calvini, altora lotori, altora calandoș, ce să chiamă pre limba lor lége direaptă, alții-i chiamă vereș ianoș, carii credu în Ioan Botezătorul, iară de Hristos nimica nu să atingu, alții-i chiamă sombotași, carii credu légea jidovească, alții-i chiamă papistași, carii cred până în jumătate légea grecească, de aceștia să află la Ardeal, iară la Unguriia cea Mare foarte prea puțini. Aceștia au și icoane în biserică și cruci pre biserică, încă și pre la casele lor să află cruci. Aceștia nici la o treabă de a bisericii nu pottescu pre aceiași unguri, nici iubescu. Mai bucuroși să margă la biserică romînească decîtu la capiștea aceloralalți

A fenti szövegből nemcsak az válik világossá, hogy milyen ismeretei voltak egy szomszéd ország történetírójának Magyarországról, Erdélyről, a magyarokról, hanem az is, hogy mi volt számára az említésre leginkább méltó. Vitathatatlan, hogy a magyarság vallási sokszínűsége és a Kárpátokon túli törvénykezési szokásoktól igencsak eltérő jogrend váltotta ki leginkább az érdeklődését.

A magyarság általános jellemzésével nem, de eredetére való utalással Miron Costin moldvai krónikaírójánál is találkozunk. Tényként kezeli, hogy „a magyarok Attila kán [!] leszármazottjai”.⁴⁹ A hun vezérről negatív portrét fest a Moldva történetéről írt művében: „e vidéket lerohanta Attila az ő magyarjaival. Megalapította Magyarországot, és sokat szenvedtek tőle a világ minden táján, s ezekben az országokban úgy tekintettek rá, mint Batura.”⁵⁰ (Szóhasználata az *ungur* és a *maghiar* kifejezések azonosságát jelzi, hiszen mindkettőt *magyarként* fordítjuk.)

A magyarokra vonatkozó általános jellegű megfogalmazással a felsorolt szövegek közül a fentén kívül Radu Popescu művében is találkozunk. A Mihály vajda körüli erdélyi események kapcsán fogalmazza meg: „a magyarok mindig a német császár ellen voltak”.⁵¹ Ugyanebben a szövegkörnyezetben állapítja meg a

unguri. / Rumîmîi, cîți sã aflã læcûitori la Țara Ungureascã și la Ardeal și la Maramoroșu, de la un loc sîntu cu moldovénii și toți de la Rîm sã trag. / Iaste țara Ardealului plînã de hrana cîte trebuiaște vieții omenestîi, cã pîne peste samã rodêște multã, de niminea nu o cumpãrã, ci tuturorã prisosêște, vin pretutînderea, nimîrui nu lipsêște, miere multã și bunã, de care facu mied, așã de bun, cît sã potriveaște marmaziului. / Țara Ungureascã mai denainte vrême era foarte mare, de coprinđia o parte mare și din Țara Turceascã, cã scaunul crãiei nu era la Beligradul cestu nou, unde iaste acum, ci era la Buda, care acum o țin turcii. Cã daca au luat turcii Beligradul cel mare, carele era apãrãtura nu numai a Țării Ungurești, ci a toatã creștinãtatea dispre apus, au dobînditu decîia și Buda, carele era scaunul Crãiei Ungurești. Decîi ș-au mutat scaunul la Beligradul cestu nou, dispre Ardeal, ci de-a pururea fãrã odihnã, avîndu rãzboiu nẽmții cu turcii și fiindu și ungurii îñtru ajutoriu asupra turcilor piste đîñșii trecea, turcii suindu-sã la nẽmți, prin țara lor fãcea cale. Ci ungurii vãzîndu atîta stropșiturã și nevoie țãrii, una dispre turci, alta dispre nẽmți, neavîndu odihnã de oști grêle, li s-au supãratu și s-au sfãtuitu cu toții, de s-au îñchinatu turcilor și au luat de la đîñșii domnu, ca și în țãrile noastre. Iarã nẽmții daca au vãzut cã soțiile i-au viclenitu și s-au îñchinatu la vrãjmașii lor, au luat de la unguri jumãtate de Țara Ungureascã de sus și o țin pãnã astãzi. / Așã Țara Ungureascã crãie mare ce era, dintr-un trup în multe mãdulãri s-au întorsu, o parte turcii țin, cu scaunul crãiei cu Buda, nẽmții altã parte, Ardealul de-i cu stãpînu, încã iaste suptu robiiã turceascã. / Ungurii sîntu oameni iscoditori și necredincioși, viclẽni, priiteșugul nu-l țin la loc de nevoie. Prin țara Ardealului nu poate omul pre lesne sã treacã fãrã cãrți crãești. Și taina așã o țin de bine, cã nici de la țãrani cuvîntu dreptu nu vei afla. Judecata sa foarte pe dreptate o judecã și de nu-ți iubeshi lęgea într-un loc, volnicu ești sã-ți tragi lęgea la alt scaun, unde vei iubi. Încã și dispre crai, de ver fi avîndu ceva asuprealã și nedreptate, ai voie sã-ți întrebî și cu craiul, unde sã adunã toți domnii la scaunul țãrii, de sã sfãtuescu di trebile țãrii și de vei avea strîmbãtate, afla-vei dreptate. Nici craiul are voie sã piarzã pre vreun nẽmișu, fãrã numai de-l va dovedi de viclenie.”

Ureche, G.: i. m. (11. jz.) 123–126.

49 „ungurii, moștenitorii hanului Attila”. *Costin, M.*: Opere i. m. (13. jz.) 206.

50 „a nãvãlit în aceste pãrți Attila cu ungurii sau maghiarii lui. El a întemeiat Țara Ungureascã și lumea suferi multe rele în toate pãrțile de pe urma lui și a fost socotit în aceste țãri întocmai ca Batu.” *Uo.* 227.

51 „ungurii erau totdeauna îñpotrivnici îñpãratului nẽmțesc”. *Popescu, R.*: i. m. (18. jz.) 78.

krónikaíró, hogy „a magyarok természetüktől fogva ravaszok”,⁵² mivel mellett, hogy hűséget esküdtek Mihály vajdának, lépéseket tettek Báthory Zsigmond visszahívására.

Ugyancsak ezeknek az éveknek a történéseivel, pontosabban Mihály vajda meggyilkolásával kapcsolatban egyértelműen a Bastát „gonosz és ravasz” tanácsokkal ellátó erdélyieket hibáztatja a Havasalfölde 1290 és 1690 közötti történetét leíró mű ismeretlen szerzője: „Mindezekért Giorgio Bastát kell átkoznunk, aki hallgatott a magyar urakra, és megölette a teljességgel ártatlan Mihály vajdát.”⁵³

A magyarság általánosabb jellemzésére lehetünk a Bonfini igen gyakran idéző, de forrásként Toppeltinus művét is felhasználó⁵⁴ Stolnicul Constantin Cantacuzino által írt *Havasalfölde történetében* is. Azzal a nézettel vitatkozva, mely szerint Moldva lakói a Szent László által Rómából a tatárok ellen segítségül kapott gonosztevők, rablók leszármazottai, kifejti: „a magyarok a románok ellenségei és irigyei voltak, és hogyha tehették volna, mindannyiukat leigázták volna, úgy, ahogyan azoknak [a románoknak] a nagyobb részét, akik most Erdélyben vannak, és akiket, ahogyan ők mondják, jobbbágygá tettek. Vannak pedig Erdélyben más, nemes románok is, sokan és az egész Máramaros. És ezenkívül a bojárok nagy része is román és román származású, és mivel annak az országnak a vezetői ma kálvinisták, és ők [a románok] is az udvarban szolgálnak, kálvinisták lettek, és ugyancsak magyaroknak hívják őket: felcserélve hitüket, megváltoztatták román elnevezésüket is.”⁵⁵ Cantacuzino a magyarok eredetének kérdésében a hun–magyar azonosság híve: „a hunok, azaz azok a szkíták, akiket ma magyaroknak is nevezünk”,⁵⁶ állítja. Ugyancsak a tudós asztalnak értekezik viszonylag hosszan a magyar nyelv eredetéről, lényegében a finnugor nyelveszaládhoz való tartozást bizonygatva. Érdekes adalékként megemlíti, hogy magától Gheorghe Brancovicitől hallotta (akivel jó barátságban volt, aki az ő könyvtárában is dolgozott,⁵⁷ s aki az erdélyi diplomáciatörténetben Brankovics Györgyként ismert),⁵⁸ hogy amikor az testvérével, Sava Brancovici erdélyi görögkeleti

52 „ungurii den firea lor fiind ficleni”. Uo. 79.

53 „Pentru acestea, dar cade-să să blestemăm [...] pre Bașta Giurgiu, căci au ascultat pre domnii ungurești, de au ucis pre Mihai vodă fără de nici o vină”. Letopisețul Cantacuzinesc i. m. (20. jz.) 82.

54 Gáldi L.: Constantin Cantacuzino i. m. (38. jz.) 238.

55 „Ungurii au stătuț vrăjmași și pizmași Rumânilor și atâta cât de ar fi putut, ar fi supus pe toți supt jugul lor, cum și pe mai multa parte den câți să află acum în Ardeal i-au supus și i-au făcut iobagi, cum le zic ei. Săvai că în Ardeal sânt și alți neamiși rumâni mulți și Maramurașul tot. Iară afară dintr’aceia, mare parte și boierimea lor încă sânt și să trag den Rumâni, ce numai stăpânirea acei țări și astăzi fiind Calivină și ei slujind la Curte s’au calivinit și așa tot Unguri să chiamă: schimbându-și credința ș’au schimbat și numele de Rumâni.” *Cantacuzino*, C.: i. m. (22. jz.) 66–67.

56 „Deci dară Hunii, adecăte Schithii aceia, căroră acum și Unguri le zicem.” Uo. 96–98.

57 Gáldi L.: Constantin Cantacuzino i. m. (38. jz.) 241.

58 Binder Pál: Jenei Brankovics György. In: *Uő: Az erdélyi fejedelemség román diplomatái vagy Románok az erdélyi fejedelemség külügyi szolgálatában*. S. a. r., előszó Sebestyén Mihály. Pro Europa, Marosvásárhely, 1996. (Convergentia) 80–103.

püspökkel 1668-ban az orosz cárnál járt II. Rákóczi György [!] küldötteként, maga is tapasztalta, saját fülével hallotta, hogy mennyi hasonlóság van a magyarok és az Oroszországban élő finnugor népek nyelve között.⁵⁹ Bonfini idézve írja le a magyarok honfoglalását s a kalandozások korát, kiemelve kitűnő harc-készségüket, vitézségüket, ugyanakkor Európát rettegésben tartó kegyetlenségüket. A jellemzésben nyilvánvalóan Mátyás király olasz történetíróját, valamint az általa idézett többi kútfőt követte, a magyarokkal kapcsolatos saját tapasztalatai nem jelennek meg a szövegben.⁶⁰ A magyaroknak szentelt fejezetet, melyet a szomszédság okán iktatott művébe, a hunok rómaiakkal vívott harcának bemutatásával és egy részletes Attila-portréval zárja.⁶¹

Dimitrie Cantemir művében, a *Moldva leírásában* néhány mondatnyi utalást találunk arra vonatkozóan, hogy miként látta a tudós uralkodó a moldvai magyarokat, feltehetően a csángókat. „Az oroszok és a magyarok Moldvában örökös szolgaságra vannak kárhoztatva”⁶² – állítja –, hiszen „tisztá moldvai paraszt nem létezik, akiket találunk vagy orosz, vagy erdélyi vagy, amint nálunk mondani szoktuk, magyar származásúak.”⁶³ Elismerően jegyzi meg, hogy a Moldvában élő „magyarok, akik a római vallást követik, ehhez és az ősi nyelvükhöz ragaszkodóbbnak bizonyultak [a lengyelekhez képest], de mindnyájan ismerik a moldvai nyelvet is”.⁶⁴ A Cantemir fő művének tekintett *Hronicul româno-moldo-vlahilor* jelen vizsgálódásunk számára nem tartalmaz értékes információkat. Az időben a tatárjárásig terjedő események bemutatása kapcsán nem találunk a magyarokra vonatkozó, markáns saját nézőpontot tükröző véleményt, inkább a korszakkal s e tájakkal kapcsolatos, számára fellelhető irodalom összefoglalására törekedett, leginkább a románok egységességének, daciai kontinuitásának kérdésére összpontosítva.

Érdemes azt is megvizsgálnunk, hogy miként vélekedtek az említett történeti művek ismert és névtelen szerzői a magyar, ezen belül is az erdélyi történelem egyes személyiségeiről. Nyilvánvalóan az ő megítélésük sem vonatkoztatható el attól a szereptől, amelyet adott esetben Moldva, illetve Havasalfölde történetében játszottak, s amely meghatározónak bizonyult a róluk kialakított képet illetően.

Mátyás királyt 1467-es moldvai hadjáratának kapcsán mutatja be Ureche. Úgy véli, hogy „Mátyás, a magyarok királya, bízva erejében és hozzáértésében, mellyel szomszédai közül sokakat tönkretett és meghódított, [ő,] aki sokat háborúzott a törökkel és szerencsésen győzedelmeskedett felettük”, úgy támadt Ștefan cel Mare moldvai vajdára (1457–1504), hogy „nem volt semmilyen igaz oka rá, csak az, hogy leigázza, hogy engedelmessé tegye, hogy szava mindenható legyen, mellyel sokszor dicsekedett Mátyás király, mondván, hogy győzelmeit Ștefan vajda az ő [Mátyás] erejének köszönheti, és azok annak tulajdoníthatók,

59 *Cantacuzino, C.*: i. m. (22. jz.) 99–100.

60 Uo. 101–102.

61 Uo. 103–108.

62 *Cantemir, D.*: Moldva i. m. (23. jz.) 174.

63 Uo. 175.

64 Uo. 176.

hogy a vajda Mátyás alattvalója”.⁶⁵ A hadjáratra ezt követően azért került sor, mivel Ștefan cel Mare az alávetett szerepet nem volt hajlandó elfogadni. Mátyás hadai Moldvába érve „fosztogattak, raboltak”, városokat égettek fel. Amikor pedig Moldvabányánál megállapodtak, a moldvaiaknak azért sikerült Mátyás hadaira gyújtani a táborn, mert Mátyás „nem törődött semmivel, hadaival sem, őrseget sem állított, csak az italozás és fosztogatás érdekelte.”⁶⁶ „Mivel részek és a csatára felkészületlenek voltak”,⁶⁷ sikerült őket elűzni, maga a sebesült király is csak nehezen tudott holmi ösvényeken át Erdélybe menekülni. „Imigyen boldogítja Isten a büszkéket és dicsőket, hogy megmutathassa, hogy az emberi dolgok mily mulandók és valótlanok, hogy Isten nem a sokaságban, hanem a kevesekben mutatja meg erejét, hogy senki ne áhitozzon az ő hatalmára, és csak az Úristenben reménykedjen, Istennek nem tetsző harcba ne kezdjen”⁶⁸ – összegzi a tanulságokat Mátyás számára a moldvai történetíró.

Miron Costinnak a Magyar Királyságról írt művében ugyan bőven lett volna lehetősége történelmi személyiségeink jellemzésére, de ő inkább az események bemutatására helyezte a hangsúlyt, azon belül is lényegében a törökellenes harcok állnak írása középpontjában. Érdekes, hogy sem Hunyadi János (akit Corvin hatmannak, illetve Corvin királynak nevez, s akinek méltatja hadi érdemeit),⁶⁹ sem pedig Mátyás király esetében nem említi meg román felmenőiket, és később Mihály havasalföldi vajda erdélyi szerepvállalásáról sem szól egyetlen szót sem.⁷⁰

Báthory Zsigmondot (az 1600 körüli események kapcsán) Miron Costin a következőképpen mutatta be a moldvai olvasóknak: „Báthory Zsigmondot utolérte az öregség, és az urak is elpártoltak tőle, és látta, hogy a törökök évről évre erősödnek és Erdélyre áhitoznak, hogy bekebelezzék, mivel pedig ő megöregedett, és az erénybe befáradt, s az agkori pihenésre adta a fejét, úgy látta, hogy atyafiai egyike sem fogja tudni megmenteni Erdélyt a töröktől”, és ezzel magyarázható, hogy „sógorával, a német császárral megegyezve” ennek a gondjaira bízta Erdélyt,⁷¹ maga pedig megkapta Oppeln és Ratibor hercegségét. Termé-

65 „Mateiașu, craiul ungurescu, biziindu-să puterii sale și meștersugului său cu carile pre mulți din vecinii săi i-au surpat și i-au supus, carile de multe ori războaie făcea cu turcii și cu noroc izbîndia, neavîndu nici o pricină dreaptă asupra lui Ștefan vodă, ci numai ca să-l supuie, să fie suptu ascultarea lui, ca să-i fie cuvîntul deplin, de care lucru multe ori să lăuda Mateiaș crai, că cite izbînde face Ștefan vodă, cu puterea lui le face și de suptu ascultarea lui face izbîndă”. *Ureche, G.*: i. m. (11. jz.) 85.

66 „cum nu vrea avea nici o grijă de nici o parte, lăsîndu-ș oastea fără de nici o grijă, nici pază, ci la băuturi și la prăzi.” Uo.

67 „Și fiindu și bėti și negățiți de război”. Uo.

68 „Așa norocēște Dumnezeu pre cei mîndri și falcnici, ca să să arate lucrurile omenești citu sînt de fragede și neadevurate, că Dumnezeu nu în mulți, ce în puțini arată puterea sa, ca niminea să nu nădăjduiască în puterea sa, ce întru Dumnezeu să-i fie nădejdea, nici fără cale războiu să facă, căroră li-i Dumnezeu împotrivă.” Uo. 86.

69 „Corvin hatmanul”, „Corvin crai”. *Costin, M.*: Opere i. m. (13. jz.) 281, 282.

70 Uo. 309.

71 „vădzându-să Bator Jigmontu domnul Ardealului sosit la bătrânețe și fără cuconi și vădzând că Turcii din anu în anu să întărescu și cască asupra Ardealului, să-l cuprindze, și el amu îmbătrânit

szetesen az aggkorára világtól elvonuló fejedelem portréja igencsak furcsának tűnik számunkra annak tudatában, hogy a történekkor Báthory Zsigmond mindössze huszonöt éves volt, így még az akkori átlagéletkor figyelembevételével sem mondható kifejezetten idősnek. Úgy tűnik, a történetíró, ha nem is tudatosan, de korára való hivatkozással próbálja menteni Báthory zavaros politikai lépéseit, melyekkel végül is Mihály vajda karrierjének kibontakozásához járult hozzá.

Báthory Zsigmond személyével a Havasalfölde 1290 és 1690 közötti történelmét bemutató krónika is többet foglalkozik, kiemelve a fejedelem kiegyensúlyozatlanságát: „Báthory Zsigmond király ismét igencsak gondolkodóba esett, bár ez sem neki, sem pedig az országnak hasznot nem hajtott; ahogy mondják, a bölcs ember ott is megleli az utat, ahol még nem járt, de ha elveszti a fejét, ott is eltéved, ahol már megfordult, ahogyan ez Báthory Zsigmond királlyal is megeseett.”⁷²

Radu Popescu a rövid ideig fejedelemkedő Székely Mózes (1603. május–július) már egyértelműen negatív színben tünteti föl. Úgy véli, „az ördög lakozott szívében, s az ő vizályt szító sugallatára gyűjtött hadat, hogy tönkregyege és letiporja az országot [Havasalföldét]”.⁷³ Méltatlankodva és értetlenül állapítja meg a történetíró, hogy amikor Radu Șerban vajda (1602–1611) e hír hallatára bojárjait igen értékes ajándékokkal felszerelve küldte a fejedelemhez, hogy megbékéltesse és jóindulatát elnyerje, az hallani sem akart róla, és dölyfösen kijelentette, hogy „rosszat akar tenni nekik”. Ezek után nem meglepő, hogy a csatában életét vesztő „kevély” Székely Mózes halálát kellő megelégedéssel nyugtázza.

Báthory Gábor személye az említett források tanulóanyagozva s a Kárpátonkon túli területek történetében játszott szerepét ismerve (Havasalföld 1611-es erdélyi megszállására gondolok) egyáltalán nem meglepő módon negatív szövegekörnyezetben fordul elő.⁷⁴ Miron Costin viszonylag több időt szán Báthory Gábor bemutatására, akit igencsak ellenszenvesnek ábrázol. Életvitelét „gátlástalannak és szégyentelennek” tartja,⁷⁵ hosszan ecseteli kicsapongásait. A Székely Mózesnél is nagyobb ellenségnek tartott Báthory Gábort, mivel titokban támadt az országra, más források „fertelmesnek” nevezik. „Három hónapot ült az átko-

și obosit de vârtute alegându-și viața bătrânețelor cu odihnă, au socotit că și frații lui, nice unul nu va putea să ție răul Turcilor Ardealul au făcut cu cumnatu său, împăratul nemțescu, tocmală”. *Costin, M.*: Letopisețul i. m. (12. jz.) 14.

72 „Batâr Jicmon-craiuul iar intrase în multe gânduri, care nu i-au fost nici de un folos, nici lui, nici țării, cum zice că omul înțelept află calea și pe unde n-au umblat, iar deaca-și pierde firea, rătașește și pre unde au umblat, ca și Batâr Jicmon craiu”. *Letopisețul Cantacuzinesc* i. m. (20. jz.) 71.

73 „Iar dieavolul, care le vrajbă poștește totdeauna, au intrat în inema lui Sechel Moisi craiul Ardealului și strînse oști să vie să strice țara și să calce.” *Popescu, R.*: i. m. (18. jz.) 81.

74 Ez a szemlélet jellemzi a kor Kárpátonkon túl keletkezett magyar nyelvű missilisanyagát is. *Ld. Jakó Klára*: Báthory Gábor és a román vajdaságok. In: Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára–Jeney-Tóth Annamária–Ulrich Attila. *DE TI–Erdély-történeti Alapítvány*, Debrecen, 2009. 127–128.

75 „desfrănată și făr de rușine”. *Costin, M.*: *Opere* i. m. (13. jz.) 309.

zott az országban, rabolva, fosztogatva, gyújtogatva, mire semmi szükség nem volt, s nem is lesz a mi földünkön. Éppen ezért azóta is él az emberek közt a mondás: amikor azok a gonosz magyarok [...].”⁷⁶ A szöveg további részéből is kiderül, hogy a fejedelem megítélését átvitték a magyarság egészére. Természetesen a krónikáíró megelégedéssel számol be Báthory Gábor kiűzetéséről: „mindenki hálás volt az Úristennek, hogy megszabadította az országot a magyaroktól”,⁷⁷ hiszen „soha ebben az országban annyi gonoszság és fosztogatás, mint akkor, nem történt”.⁷⁸ Radu Popescu egyértelmű ellenszenvvel mutatja be a „kegyetlenkedő”, „rosszul gazdálkodó”, az országot tönkretévő „bolond”⁷⁹ Báthory cselekedeteit. A későbbiekben, Báthory meggyilkolásának említése során, a ki nem mondott egyetértést olvassuk ki a sorok közül, hiszen Erdély a fejedelem „örültségei miatt igen sokat szenvedett”,⁸⁰ így azonban lehetővé vált, hogy „ez a bolond ember ne hozzon több rosszat az országra”.⁸¹

Bethlen Gábor megítélése sokkal pozitívabb. Miron Costin elismeréssel ír a nagy fejedelem hadi tetteiről, hadvezéri, taktikusi képességeiről,⁸² nagyeszű és kiegyensúlyozott természetű uralkodónak nevezve, akinek halálát mindenki nagyon sajnálta.⁸³ Radu Popescu is méltatja politikusi erényeit, melyek következtében „a magyarok királyának választották”.⁸⁴ Bethlen halálhíre kapcsán pedig kifejezetten a megbecsülés hangján ír: „Ezekben a napokban halt meg és temették el a fejedelmi székhelyen, Fehérváron Bethlen Gábort, Erdély királyát és Magyarország részeinek urát, aki sokszor viselt hadat a németekkel és másokkal, mindig szerencsével járt, és [uralkodása] örökké emlékezetes marad.”⁸⁵

Az öreg Rákóczi György (akit Costin Bethlen Gábor híres „főhetmanjaként” mutat be az olvasónak)⁸⁶ fejedelemségének (1630–1648) nyugalmasabb időszaka nem sok nyomot hagyott a moldvai és havasalföldi elbeszélő forrásokban. Annál több szó esik fia, II. Rákóczi György (1648–1660) uralkodásának mozgalmas éveiről, a fejedelem személyéről. Miron Costin leírása szerint II. Rákóczi György „fiatal ember volt, jólétben és gazdagságban élt, a hírnév

76 „Că în 3 luni au șezut proclutul în țară, jefuind, prădînd, arzînd, care nevoe n-au fost, nici va mai fi în pămîntul nostru. Drept aceea și pînă astăzi au luat oamenii un cuvînt de zic: »cînd ungurii cei răi«.” *Popescu, R.*: i. m. (18. jz.) 82.

77 „tot mulțumiea lui D-zeu că s-au mîntuit de unguri”. Uo.

78 „Nici altă dată n-au mai fost aicea în țară răutate și jaf ca atuncea.” *Letopisețul Cantacuzinesc* i. m. (20. jz.) 87.

79 „să răsplătescă acelui nebun, lui Batăr”. *Popescu, R.*: i. m. (18. jz.) 83.

80 „pentru nebuniile lui vine atîta nevoe țării”. Uo. 84.

81 „ca să nu mai intre răutăți în țara lor pentru un om nebun ca acela”. *Letopisețul Cantacuzinesc* i. m. (20. jz.) 90.

82 *Costin, M.*: *Letopisețul* i. m. (12. jz.) 39–40.

83 *Costin, M.*: *Opere* i. m. (13. jz.) 310.

84 „I-au ales craiu unguresc”. *Popescu, R.*: i. m. (18. jz.) 89.

85 „În zilele acestui domn și Betlen Gabor, craiul Ardealului și domnul părților Țării Ungurești, au murit și I-au îngropat la Belgrad, cetatea de scaun; carele multe războaie cu nemții și cu alții avînd, tot cu noroc au umblat și au lăsat vecinică pomenire.” Uo. 93.

86 *Costin, M.*: *Opere* i. m. (13. jz.) 310.

utáni vágy hajtotta”,⁸⁷ éppen ezért kapva kapott például 1655-ben a Havasalföldre való bevonuláson, hogy megsegítse Constantin Șerban havasalföldi vajdát (1654–1658). A Gherghiténél, Constantin vajda és Gheorghe Ștefan (1653–1658) moldvai uralkodó társaságában rendezett lakomáról beszámolva Costin a következőképpen ír Rákócziról: „ha láttad volna, hogyan itta Rákóczi a magasztos és emelkedett gondolatokat, miszerint királyabb lenne a királynál, urabb az uralkodónál. Vak a szerencse, mikor feljövőben van, síkos az egy helyben álláskor, és gyorsan ereszkedik a lejtőn.”⁸⁸ A fejedelem nagyravágyását máshol is hangsúlyozza, mondván, hogy „Erdély kenéze [!], Rákóczi György, akit lelke vágyai nagy tettekre ösztökéltek”,⁸⁹ megpróbálta megszerezni a lengyel trónt. Róla alkotott véleményét a moldvai krónikaíró a következőképpen sommázza: Rákóczi az, „aki rossz cselekedeteivel elárasztotta nemcsak Erdélyt, hanem ezeket a mi országainkat, Moldvát és Munténiát is, csakúgy, mint egész Európát”.⁹⁰ Costin elismeri II. Rákóczi György fejedelem bátorságát a végzetes szászfenesi csata (1660. május 22.) részletes leírása⁹¹ kapcsán, kiemelve, hogy rögtön a harc elején „válogatott katonákkal az élre tört”. Akkor is, amikor már vesztesre állt a magyar sereg, s már látszott, hogy a lovasság csatarendje felbomlott, Rákóczi egymaga még keményebben, még tüzeesebben folytatta a harcot egészen addig, amíg halálosan meg nem sebesült. E pozitív vélemény ellenére feltételezi róla, hogy a fejedelem mérgeztette meg az Erdélybe menekült III. Mihnea Radu havasalföldi vajdát (1658–1659). Uralkodását végül a következőképpen értékeli a moldvai krónikaíró: „Így végezte be életét Rákóczi, a szerencsés kenézek [!] között nagy szerencsében született legszerencsésebb. Lám, mire nem vezet az emberi természetben lakozó hírnév utáni mohóság.”⁹² (II. Rákóczi Györgynek a szászfenesi csatában tanúsított hősiessége különben a Havasalföldre 1290 és 1690 közötti történetét bemutató krónika írójának elismerését is elnyerte.)⁹³

II. Rákóczi György személyével Radu Popescu krónikája is bővebben foglalkozik. A szerző úgy látja, hogy a pénzben és hadakban bővelkedő fiatalabb uralkodó (ahogyan nevezi: király), nem élvezte békésen az apjától, az öreg Rákóczi György fejedelemtől örökölt jólétet, mert nem elégedett meg azzal, amit az apja birtokolt, hanem többre vágyott, a lengyel trónt akarta megszerezni.⁹⁴

87 „Racoții, om tânăr, în bine și mare avuție, zbură cu gândul în toate părțile a-și face ceva veste.” *Costin, M.*: Letopisețul i. m. (12. jz.) 178.

88 „Vrei vedea cum înghite Racoții mari și înalte gânduri, cum s’ari vedea crai preste crai și domnu preste domni. Orbu nărocul la suiș și lunecos a stare la un loc, grabnic și de sârg pomitoriu la coborâș.” Uo. 182.

89 „împlut Racoții Gheorghii cneadzul de Ardial de duhuri spre mare lucruri”. Uo. 184.

90 „Și acești Racoți, acela ieste carele, cu răutățile lui, nu numai Ardealul și aceste țări ale noastre, Moldovei și Țărei Muntenesti, ce au împlut toată Europa.” *Costin, M.*: Opere i. m. (13. jz.) 311.

91 *Uő*: Letopisețul i. m. (12. jz.) 216–218.; *Uő*: Opere i. m. (13. jz.) 312–313.

92 „Și așa au fostu fărșitul și lui Racoții, domn în mare fericire născut, între cei fericiti cnedzi, mare fericit. Dară, la ce nu aduce nesățioasă hirea oameniască la măriri.” *Costin, M.*: Letopisețul i. m. (12. jz.) 218.

93 Letopisețul Cantacuzinesc i. m. (20. jz.) 143.

94 *Popescu, R.*: i. m. (18. jz.) 116.

A lengyelországi hadjárat bemutatása mellett a történetíró részletesen kitér arra, hogy milyen álnok módon gyilkoltatta meg Rákóczi Barcsay Jánost [!].⁹⁵ (Ezúttal megint tévedéssel van dolgunk, mert II. Rákóczi György már egy éve halott volt, amikor Kemény János fejedelem 1661 júliusában megölette Barcsay Ákost Kozmatelkén. Popescunak nem ez az egyetlen téves értesülése: krónikájában például Rákóczi Gyulán sebesült meg halálosan – Gyalu helyett.)

Apafiról, akivel személyes kapcsolatban is állt, Miron Costin emlékezik meg, s az elismerés hangján szól róla: „senki sem mondhatja, hogy uralkodása nem hozott boldogságot és nincsen most sem nagy békesség mindenütt”.⁹⁶

Thököly mozgalmával kapcsolatban a magyarok németellenességét emeli ki Popescu.⁹⁷ Neculce pedig kifejezetten Thököly-ellenes hangvétellel számol be röviden az események Kárpátokon túli vonatkozásairól, valamint a zernyesti csatáról (1690). Ahogyan írja, Thököly mindent „romba döntött, felégetett, pusztított”, ami útját állta hódításainak, s tönkre is tette Magyarországot.⁹⁸ Arról is beszámol, hogy amikor Thököly Havasalföldre húzódott vissza, hadaival együtt nagyon sok kárt okozott az országnak, s hogy mire Törökországba távozott, alaposan megcsappant embereinek a száma, mert Brâncoveanu vajda (1688–1714) utasítására titkon sok kurucot meggyilkoltak.⁹⁹

II. Rákóczi Ferenc személye csupán az általa vezetett szabadságharc említése kapcsán tűnik fel. Neculce hangsúlyozza a mozgalom németellenességét.¹⁰⁰ A Havasalfölde 1688 és 1717 közötti történetével foglalkozó krónika érezhető szimpátiával mutatja be dióhéjban az eseményeket: „Rákóczi Ferenc, Rákóczi Györgynek, Erdély királyának unokája, felhívást intézett mind a felső-magyarországi, mind pedig az erdélyi magyarsághoz, s valamennyien karddal fordultak ellenségeik, a németek ellen, s nagy kárt tettek bennük, sokakat levágtak, és sok várat elvettek tőlük. [...] És nyolc évig fegyverrel védték hatalmukat, de amikor eltelt nyolc év, a németek hazug ígéreteivel áztatva magukat sokan elpártoltak Rákóczitól, és a németek oldalára álltak.”¹⁰¹ Beszámol arról, hogy a „németek”, tudva, hogy a felkelők otthon hagyták családjaikat, „mint ahogy egy farkascorda támad a bárányokban gazdag juhnyájra, úgy törtek be a várakba, mezővárosokba, falvakba, ahol az asszonyokat és gyermekeket zsarnokul, pogányul, kegyelem

95 Uo. 120.

96 „care nimeni nu poate să dzică că nu au fost cu fericire stăpînirea lui și pînă acmu și cu mare liniște despre toate părțile”. Costin, M.: Opere i. m. (13. jz.) 314.

97 Popescu, R.: i. m. (18. jz.) 178.

98 Neculce, I.: i. m. (17. jz.) 181.

99 Uo. 182. Hasonló értelemben számol be Thököly havasalföldi tartózkodásáról a Havasalfölde 1688 és 1717 közötti történetét tárgyaló krónika is: Istoria Țării Românești i. m. (19. jz.) 32–33.

100 Neculce, I.: i. m. (17. jz.) 224.

101 „Racoți Ferent, nepot lui Racoți Gheorghie, craiul Ardealului, învîtînd toată ungurimea din Țara Ungurească de sus și din Ardeal de s-au rădicat toți cu sabia asupra nemților, vrăjmașilor lor și mare peire s-au făcut în nemți, că i-au tăcat și au luat cetățile lor dela nemți. [...] Și așa în 8 ani au ținut stăpînirea cu sabia, iar după ce au trecut acei 8 ani, trimițînd nemții mincinoasă grație, s-au amăgit cei mai mulți și i-au părăsit pe Racoți și s-au dus la nemți.” Istoria Țării Românești i. m. (19. jz.) 106.

nélkül, kegyetlen vérszívókként megölték, kiknek vére mindörökké az égre kiált a bosszúért”.¹⁰²

A magyarok vendégszeretetére, segítőkészségére utal az a néhány történet, amely az Erdélybe menekülőkkel kapcsolatos bánásmódról számol be. Példa erre Grigore Ureche, aki leírja, ahogyan az Erdélybe szökő Petru Rareș moldvai vajdát (1541–1546) egy magyar nemes házába vezették, ahol az otthon lévő feleség vendégül látta, majd kocsit adott neki, és fegyveres kísérőket rendelt a Csicsó várába tartó száműzött mellé.¹⁰³ Hasonló eseményről számol be Radu Popescu is, aki szárhegyi Lázár Istvánt a moldvai Cantacuzinók barátjaként mutatja be, aki adott esetben gyergyószentmiklósi házában látta vendégül a szülőföldjükről távozni kényszerülőket.¹⁰⁴

Amint az eddigiekből kiderült, e román elbeszélő források magyarságképe döntő módon az erdélyi magyarsággal való kapcsolatok során alakult ki. A királyi Magyarország történetére vonatkozó adatokat csupán elvétve találunk bennük. Ilyen például az Eger várának elestéről szóló néhány mondatos híradás,¹⁰⁵ egy rövid tudósítás Radu Popescutól (aki egy bizonyos *Magyarország történetét* jelöli meg forrásaként) a Vezekénynél 1652. augusztus 25-én elesett négy Esterházyról¹⁰⁶ vagy a valamivel bővebb beszámoló a Zrínyi–Frangepán–Nádasdy-összeesküvésről, a kivégzésekről (1671). A mozgalom „német”-ellenességét hangsúlyozva megemlíti, hogy „a császár parancsára sok lutheránus és kálvinista templomot elvettek és pápistává tettek Felső-Magyarországon, és még sok más rosszat cselekedtek”.¹⁰⁷

Mindent összevetve, az elemzett elbeszélő forrásokból, azok erősen eseménycentrikus, leíró jellegéből fakad, hogy sem a magyarokkal, de igazán más népekkel sem foglalkoznak bővebben a szövegek, vagy csak nagyon ritkán, esetleg egy-egy megjegyzés erejéig az általánosítások szintjén. Az is világos, hogy a moldvai és havasalföldi szerzők számára a magyarok (s e kifejezés használatakor nem tesznek különbséget a királyi Magyarországon élő vagy az erdélyi magyarok között), a velük kapcsolatos események igazán csak akkor említésre méltók, ha valamilyen összefüggésben állnak a Kárpátokon túli két ország történéseivel. Ezt a teljesen érthető tényt támasztja alá az is, hogy Moldva esetében több szó esik például Lengyelországról, a lengyelekről, akikhez köztudomásúan sok szál kötötte az országot. A krónikák esetleges olvasói tehát, amint az fentebb kiderült, leginkább a nem egy esetben kétes hitelű, legtöbbször egészen

102 „au intrat pen cetăți și pen ȋrguri și pen sate ca cum ar ȋntra niște haite de lupi ȋntr-o turmă de oi cu miei, care tirănește, păgânește, fără nici o milă, ca niște cruzi sorbitori de sînge, muierile și copii lor ȋi omora ea, a căror sînge va striga cătră Dumnezeu pururea ca să facă răscumpărare.” Uo. X.

103 Ureche, G.: i. m. (11. jz.) 144.

104 Popescu, R.: i. m. (18. jz.) 152.

105 Letopisețul Cantacuzinesc i. m. (20. jz.) 66.

106 Popescu, R.: i. m. (18. jz.) 110.

107 „au poruncit ȋnăratul de au luat multe biserici luterănești și calvinești den Țara Ungurească dă sus, de le-au făcut papistășești și alte multe reale le-au mai făcut.” Uo. 144.

elnagyolt fejedelemportrékból alkothattak képet maguknak a magyarokról. Az ilyen jellegű általánosítás világosan kiolvasható a sorok közül. Némileg különböző a két 17–18. század fordulóján élt szerző, Stolnicul Constantin Cantacuzino és Dimitrie Cantemir műve, akik elsősorban a román népnek a dákokkal, illetve a rómaiakkal való kapcsolatával foglalkoznak, és főképpen az ezzel kapcsolatos nemzetközi irodalmat veszik számba.

A 17–18. századi verses krónikákat tartalmazó kiadványban, amelyben lényegében históriás énekeket találunk, egyetlen 17. századi van (1663-ból), egy 1714-ben keletkezett, a többi mind az 1762-től 1806-ig terjedő időszakban született. Mindemellett valamennyi a Kárpátokon túli országok belpolitikai életében jelentős szerepet játszó, főtisztviségeket viselő személy történetét, többnyire tragédiáját éneklí meg, ennél fogva nyilvánvalóan a magyarságról kialakított képet nem gazdagíthatják.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a fentebb már említett tény, miszerint a vizsgált forrásokban a remélnél kevesebb információ található a magyarságra vonatkozóan, azzal is magyarázható, hogy Moldvában és Havasalföldén e korszakban még mindig az egyházi jellegű, liturgikus irodalom a leglényegesebb területe az írásnak.

A szomszéd népeknek egymásról való véleménye a szóbeli régiségben formálódhatott ki, és csak a történetírás humanista korszakában jelentkezett nagyobb mértékben a történeti vagy egyéb írásművekben. A Kárpátokon túli román történetírásnak a fentebb bemutatott termékei (Cantacuzino és Cantemir műveinek kivételével) a krónikaírás eszközeivel készültek, kevés teret engedtek a szubjektívebb, elemző jellegű gondolatoknak, népkarakterizálásnak.

A korszak missilisanyaga, mely műfajánál fogva alkalmas lenne a szubjektívebb hangvételű megállapítások megfogalmazására, amint azt már korábban említettem, leginkább a címzetteknel maradt fenn, többnyire erdélyi, magyarországi városi, családi levéltárakban,¹⁰⁸ s döntően diplomáciai, politikai jellegük miatt hiába is keresünk bennük a magyarságra vonatkozó általános megállapításokat.

Ahogy az írásom elején is jeleztem, a vizsgált korszakban, a 17. században, a 18. század elején a Kárpátokon túl keletkezett és máig megmaradt írásos forrásanyag mennyisége és milyensége feltehetően további vizsgálódások esetében sem kecsegtet az így kialakult kép alapvető módosulásának, kibővülésének lehetőségével.

108 Az eddig kiadott anyag is példázza ezt, ld. *Iorga, N[icolae]*: *Scrisori de boieri*. Societatea Neamul Românesc, Vălenii de Munte, 1912.

KLÁRA JAKÓ

HOW DID THEY SEE US?

THE PICTURE OF THE HUNGARIANS IN THE MOLDAVIAN
AND WALLACHIAN NARRATIVE SOURCES IN THE 17TH AND
EARLY 18TH CENTURIES

Historiography has recently paid great attention to the view that different nations had of each other, regarding it as an important pillar of their self-recognition. Within this broad approach a privileged position is occupied by the „portraits” that neighbouring nations formed about each other.

The present study, alongside being a „by-product” of a research into the Hungarian correspondence of the voivodes and chief office-holders of Moldavia and Wallachia, fits comfortably into the series of imagological examinations indicated above. It analyses the picture of the Hungarians as reflected in the chronicles written in the Romanian principalities beyond the Carpathians in the course of the 17th and early 18th centuries.

The most important conclusion emerging from an examination of these works, which were mostly written with Cyrillic letters in Romanian, among them the writings of Grigore Ureche, Miron Costin, Ion Neculce, Radu Popescu, Stolnicul Constantin Cantacuzino or Dimitrie Cantemir, is that, despite the geographical neighbourhood, with the only exception of the chronicle of Grigore Ureche none of them dealt in detail with either the Hungarians or Hungarian history; nor, in anyway, do they pay more attention to other peoples. This is the result partly of the descriptive, event-orientated nature of contemporary Romanian narrative sources, partly of the fact that most of these works are compilations.

Thus, the analysis had to be based on sporadic pieces of information regarding the Hungarians and their history. These prove beyond doubt that for both the Moldavians and the Walachians Hungary and Transylvania were generally synonyms, and that they only dealt with the history and people of these countries in cases when they had an immediate impact upon the history of their own lands.

It follows from all this that their picture of the Hungarians is a resultant of common events of the past as well as of judgements about outstanding persons who played a dominant political role. It is only in a very limited number of cases that statements are made about the Hungarians on the basis of personal experience which can be valued from the standpoint of a national characterology. Generalisations are also very rare.

As a conclusion it can be stated that not even the inclusion of further contemporary sources into the analysis is likely to modify the picture drawn in the present study.

Egy szociális törvény a rendeletalkotás útvesztőiben: a vasárnapi munkaszünet bevezetése Magyarországon

A szabad piac elméletére épülő gazdasági liberalizmust Nyugat-Európa országaiban az 1860-as évektől kiegészítette az állam fokozott szerepvállalása,¹ Magyarországon azonban az 1890-es évek elejéig érvényben maradtak az egyéni munkaszerződésekre épülő, a jogszabályok és kollektív megállapodások által nem korlátozott termelési keretek. A liberális munkajog szabályainak hazai érvényesülése nem függetleníthető az állam szerepéről vallott ellentétes felfogásoktól, attól, hogy bár az 1867 után hatalomra került liberális elit a jogállami koncepció jegyében több ponton is a kormányzati szféra törvények által szabályozott tevékenységének bővítésén munkálkodott, számos területen mégis az „éjjeliőr”-szerepnek megfelelő modellt igyekezett megvalósítani, s nemcsak a gazdaságpolitikában, de az oktatásban vagy a társadalmi konfliktusok orvoslása során is óvott a hatalom túlzott befolyásától.² Jóllehet a liberális paradigma az 1870-es évek végére jelentősen módosult, a változások legfőképpen a gazdaságirányítás területén mutatkoztak meg,³ s kevésbé jártak együtt az államhatalom társadalmi szerepkörének újragondolásával. A hazai liberalizmus fejlődése nem vezetett el a szociálliberális irányzat kialakulásához, ezért képviselői a szociális feszültségek feloldását továbbra sem az államtól, hanem a társadalmi öngondoskodás jegyében az egyes rétegek önálló kezdeményezéseitől várták.

Az 1870-es, 1880-as évek elhanyagolt kérdései között említhetjük a szociális vagy munkáskérdést. A korszak gondolkodói érzékelték ugyan a tőkés gazdálkodás negatív társadalmi következményeit, a megoldások keresése során a klasszikus liberalizmus érveivel utasították el az állam tevékeny beavatkozásának gon-

1 Jürgen Kocka: Az európai történelem egyik problémája: a munka. Korall 5–6. (2001. ősz-tél) 5–17.

2 Péter László: Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése. In: *Uő*: Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből. Osiris, Bp., 1998. 148–186.; Cieger András: A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában. Századvég Ú. F. 20. (2001. tavasz) 95–118.; Kautz Gyula: Az államgazdaság eszméje és a socialistikus financia kezdetei. MTA, Bp., 1883. (Értekezések a nemzetgazdaságtan és statisztika köréből I. 8.).

3 Heltai Ferencz: Az állami beavatkozás határai az iparfejlesztés körül. Nemzetgazdasági Szemle 13. (1889) 853–871.; Nagy Endre: Állami beavatkozás a monarchiabeli Magyarországon. Gazdaság- és Jogtudomány 9. (1977) 85–114.

dolatát. Így foglalt állást 1870-ben a munkáskérdést az elsők között definiáló Földes Béla, aki az ipari társadalom kialakulásában döntő jelentőséget tulajdonított a tőkével nem rendelkező osztály születésének.⁴ A korszak neves közgazdásza és statisztikusa meghatározónak tekintette a tőkések és a munkások között feszülő érdeellentétet, a társadalom működésében mégis fontosabbnak ítélte a különböző társadalmi csoportok közötti érdeazonosság felismerését. Adam Smithre és Ricardóra hivatkozva „a fejlődés természetes nehézségeként” értékelte az érdekek diszharmoniját, s a bajok orvoslásához elegendőnek tartotta az állam, a tőkések és a munkások jóakarátú együttműködését. A művelődés és a gazdasági jólét növekedése mellett a magasabb osztályok józan belátásától várta a társadalmi feszültségek feloldását. Azt javasolta, hogy az állam emelje a munkások erkölcsi és műveltségi színvonalát, a középosztályok jótékonykodjanak, s a tőkések mondjanak le a fényűző életmódról. Néhány évvel később, 1874-ben azonban Földes korszerűtlennek tartotta a gazdaság önszabályozó mechanizmusába vetett hitet, s a szabad verseny bírálatát fogalmazta meg.⁵ Megítélése szerint a gazdasági jólét nem lehet cél, legfeljebb eszközként szolgálhat arra, hogy a társadalmat a legnagyobb kulturális teljesítményekre sarkallja. A német katedraszocializmus képviselői, Albert Schäffle és Lujo Brentano nézeteit tartva követendőnek, az egyéni érdekekkel szemben az erkölcsi elvek érvényre juttatását kívánta a gazdaságban, s az állam beavatkozását nélkülözhetetlennek ítélte ott, ahol az egyéni érdekek magasabb társadalmi érdekekkel ütköznek.⁶ Földes álláspontjának megváltozásához bizonyára hozzájárultak az 1873-as gazdasági válság tapasztalatai, kortársai azonban nem követték példáját, s az általa képviselt katedraszocializmus nem vált meghatározóvá a hazai politikai gondolkodásban.

A kivételek között említhetjük Schvarcz Gyulát, aki államelméleti műveiben az egyént és a társadalmat szolgáló államhatalmat képzelte el, s „tüzetes törvényekkel” óhajtotta biztosítani az egyéni szabadságot „a hatalom százados túlkapásaiból egybetorlódtott joggyakorlattel” szemben.⁷ A liberális jogállamot nem csupán az önszabályozó gazdaság és társadalom kudarcai korrigálójának tekintette, hanem feladatait is sokoldalúan határozta meg, amikor közéjük sorolta a közművelődés, a közoktatás fejlesztését, a közegészségügy megteremtését, illetve a gazdaság egyes területein való közreműködését. Elméleti munkássága próbájaként Schvarcz tevékenyen részt vett az 1871. évi községi törvény parlamenti

4 *Lugossy [Földes] Béla: A socialis kérdésről. Nemzetgazdászati tanulmányok. Aigner, Pest, 1870.*

5 *Weisz [Földes] Béla: A nemzetgazdaságtani eszmék újabb fejlődése. Athenaeum, Bp., 1874.*

6 *Wolfgang Klein: Die „Kathedersozialisten”. Die „soziale Frage” als Problem der Volkswirtschaftslehre. In: Die soziale Bewegung im Deutschland des neunzehnten Jahrhunderts. Hrsg. Karl Josef Rivinius. 2. durchges. Aufl. Moos, München, 1989. 99–112.; Richard A. Musgrave: A public finance és a Finanzwissenschaft hagyományainak összevetése I. Köz-gazdaság 2. (2007) 3. sz. 59–79.*

7 *Schvarcz Gyula programja. Aigner, Pest, 1872. 19–20.; Miru György: Kísérlet az állam körül. Schvarcz Gyula reformtervei a dualizmuskori alkotmányosság továbbfejlesztésére. Aetas (1999) 1–2. sz. 86–111.*

vitájában, amelynek eredményeként a törvényhozás községi hatáskörbe utalta a szegényügyet.⁸ Parlamenti interpellációiban a szegényügyet támogató állami közeg felállítását és önálló szegényügyi törvényt sürgetett. A kérdést az árvaügyhöz hasonló jelentőségű problémának tekintette, ezért élesen bírálta a hazai gyakorlatot, azt, hogy miközben Európa országai részletes törvényeket alkotnak, és sok milliót szentelnek a szociális ügyeknek, Magyarország beéri azzal, hogy megoldásukat a községek hatáskörébe utalja. A fennálló községi rendszerben, szabad közösség és hatékony önszerveződő társadalom hiányában ugyanis illuzórikusnak tartotta a törvény megvalósítását, ezért úgy vélte, a szabályozásnak legfeljebb akkor lehet fogantatja, ha végrehajtásához megfelelő anyagi eszközöket és igazgatási közegeket rendelnek, s ha az ellenőrzést maga az állam végzi.⁹

Földes folyamatosan formálódó, illetve Schvarcz doktrínerebb nézetei mellett határozottabban tükrözte a korabeli közgondolkodást Pulszky Ágoston álláspontja, amely még 1890-ben is a manchesterizmus érveivel, a „felvilágosult önérderekre” és az osztályok közötti szabad versenyre hivatkozva utasította el az állam beavatkozását a munkáskérdés megoldásába.¹⁰ A szerző a hazai gyáripar fejletlensége folytán külföldről importált jelenségként értékelte a problémát, s azért nem helyeselte az állami gondoskodást, a baj megelőzésének politikáját, mert megítélése szerint a munkásoknak tett idő előtti engedmények növelik a termelési költségeket, és akadályozzák az ipar fejlődését, így közvetetten a munkáskérdés megoldását is hátráltatják. Kortársaihoz hasonlóan úgy vélte, a munkáskérdést a munkások körében támadt fokozott vágyak keltik életre, ezért megoldását a gazdaság fejlődésétől és annak önszabályozó mechanizmusaitól várta. A nyugat-európai tapasztalatok közül a szabad versenyt nem sértő megoldásokat tartotta követendőnek, s az egyéni kezdeményezés és az önkéntes szervezkedés jegyében az angol minta, a munkások gazdasági és szociális önszerveződéseinek támogatását javasolta. Pulszky akkor sem tagadta meg a klasszikus liberalizmus tételeit, amikor a munkaszerződések szabadságával szemben bizonyos munkásvédelmi intézkedések elrendelését, a gyermek- és a női munka védelmét szorgalmazta. J. S. Millre hivatkozva úgy vélte, bár az egyéni érdek érvényesülése a legfontosabb, abban az esetben, ha az egyén nem képes szabadságával élni, a szabad verseny elmélete kiegészítésre szorul. Ezzel összefüggésben mindössze egyetlen területen, a heti munkaszünet törvény általi elrendelése során ítélte szükségesnek az állam beavatkozását.¹¹

8 Képviselőházi Napló 1869–1872. I. 430., V. 243.

9 *Schvarcz Gyula*: Államintézményeink és a kor igényei. Aigner, Pest, 1879. 471–474.; *Csizmadia Andor*: A szociális gondoskodás változásai Magyarországon. MTA ÁJTI, Bp., 1977. (A közigazgatás fejlesztése) 57–59.

10 *Pulszky Ágost*: A munkáskérdés. Eggenberger, Bp., 1890.; *Kupa László*: Pulszky Ágost politikai nézetei. Seneca, Bp., 1997. (Seneca Könyvek).

11 J. S. Mill „az egyén jogos szabadságába való illetéktelen beavatkozásnak” tekintette a munkaszüneti nap törvénybe iktatását, mégis elismerte hasznosságát. Úgy vélte, „megengedhető és igazságos, hogy a törvény szavatolja mindenki számára, hogy a többiek betartsák a szokást, oly módon, hogy elrendeli a legfontosabb munkatevékenységek felfüggesztését erre a napra. De ez

A szociális kérdések iránt kevésbé fogékony liberális irányzattal szemben a problémát a konzervatív oldal érzekelte határozottabban, amelynek nézeteit a katolicizmus jelenítette meg a legerőteljesebben.¹² A katolikus publicisztikában az 1880-as évek végétől jelentek meg a munkáskérdéssel foglalkozó írások, amelyek elsősorban a szocializmus kihívásaként értékelték a problémát, s a szociális reformokat a kor „új veszedelme” elleni gyógyírnak tekintették.¹³ A katolikus érvelés látszólag hasonlított a liberálisra, hiszen a magántulajdon szentsége és fenntartása mellett foglalt állást, de valójában nagyban különbözött attól, mivel a liberalizmust hibáztatta a magántulajdon rendjének felforgatására törekvő eszmék megjelenéséért, táptalajuknak a keresztény kinyilatkoztatással ellentétes liberális hitetlenséget, a munkások körében eluralkodó „elvallástalanodást” és a manchesteri gazdálkodásból eredő kizsákmányolást tekintette.¹⁴ A katolikus sajtó a munkáskérdést egyszerűen a szocializmus kérdésévé redukálta, s ezáltal egy olyan jelenséget állított középpontba, amelynek Magyarországon akkor még nem volt számottevő társadalmi súlya. Az ellene való védekezés fontosságának hangsúlyozása azonban alkalmasnak bizonyult arra, hogy új társadalmi szerepkört követeljen a liberális állammal szemben egyre jobban teret vesztő egyházaknak.¹⁵ A munkáskérdés iránti érdeklődés a konzervatív eszmekört eredendően jellemző nagyobb szociális érzékenységen túl mindenekelőtt az egyházi pozíciók újrateremtésére irányuló törekvésekkel

az igazolás, amely másoknak azon közvetlen érdekén alapul, hogy mindenki tartsa be ezt a gyakorlatot, nem vonatkozik azokra az önként vállalt foglalkozásokra, amelyeket valaki szabad ideje kitöltésére alkalmasnak tart, és legkisebb mértékben sem jó annak alátámasztására, hogy törvényesen korlátozzák a szórakozási lehetőségeket.” *John Stuart Mill: A szabadságról.* Századvég–Readers International, Bp. 1994. (Politikai Filozófia) 101–102. Arra nézve, Mill mely területeken tartotta elfogadhatónak a „laissez-faire” gyakorlatától való eltérést, ld. *Musgrave, R. A.: A public finance i. m. (6. jz.) 60–61.*

- 12 A protestantizmus hasonló érdeklődést mutatott a munkáskérdés iránt, a protestáns egyházak számára azonban kevésbé számított hatalmi kérdésnek a megoldásában való részvétel. A témával foglalkozó elméleti írások a katolikus reakciókhoz hasonlóan a szocializmus közömbösítése érdekében sürgették az egyházak állásfoglalását, s hasznosnak ítélték azt, hogy „egy kis szociális olaj” vegyüljön a társadalom életébe. Miközben rámutattak a szocializmus kollektívizmusában rejlő veszélyekre, a kereszténység eredendő szocialisztikus vonásait s a karitatív munka fontosságát emelték ki. *Szlávik Mátyás: A socialismus és a kereszténység.* Protestáns Szemle 7. (1895) 489–494.; *Kenessey Béla: A protestáns egyház társadalmi munkássága.* Uo. 6. (1894) 258–277.; *Petri Elek: Az újtestamentum társadalmi eszméi és intézményeiről.* Uo. 5. (1893) 361–384.; *Raffay Sándor: Az első keresztények socialismusa.* Uo. 12. (1900) 405–420.

- 13 *Való Simon: A lüttichi kath. szociális congressus.* Katholikus Szemle 1. (1887) 161–195; *Uő: Vallás és szocializmus a modern társadalmakban.* Uo. 5. (1891) 260–277.

- 14 *Való S.: Vallás és szocializmus i. m. (13. jz.); Schlauch Lőrinc nagyvárad püspök beszéde a munkáskérdésről.* Magyar Ipar 1891. aug. 30. Rendkívüli melléklet 1–8. A püspök az „elvallástalanodásban” és a tudomány hatásában látta a szocializmus okait, a munka szabadságára hivatkozva erkölcsstelennek, s a munkásokra nézve egyenesen igazságtalannak ítélte a nyolcórás munkanap követelését.

- 15 A kérdés aktualitását az ekkor induló egyházpolitikai küzdelem jelzi: *Salacz Gábor: A magyar kultúrharc története 1890–1895.* Dunántúl Pécsi Egyetemi K., Bács [!], 1938.

függött össze.¹⁶ A katolikus egyház új módon igyekezett kijelölni helyét az állam mellett, amikor képviselői azt hangsúlyozták, hogy egyedül a valláserkölcsei nevelés akadályozhatja meg a társadalmi rendet felforgató eszmék térhódítását, ami kizárólag az állam és az egyház fokozottabb együttműködésével, s az utóbbi tekintélyének és társadalmi szerepkörének növelésével valósítható meg. A pozícionyerést célzó gondolatokhoz azonban nem társult konkrét társadalmi program és cselekvés, s a konzervatív oldal az 1890-es évek közepéig érdemben nem foglalkozott a kérdéssel.¹⁷

A fentiekől eltérő, hatékony elméleti-politikai irányzat hiányában a magyar munkajog a század utolsó harmadában is a reformkorban kialakult liberális szabályokat érvényesítette. Az 1840-es évektől megalkotott törvények a nemzeti ipar megteremtését, a céhes kötöttségek lebontását és az iparszabadság megteremtését célozták,¹⁸ s ennek jegyében fektették le a jogilag szabad bér munkás szabad munkavállalásának jogát és a munkaadó korlátlan szabadságát a munkaerő feletti rendelkezésre. A liberális munkajog a munkás és a munkaadó közötti kapcsolatot a magánszféra egyik személyes jellegű viszonyának tekintette, s pozitíve nem írta elő az egymással szemben követendő magatartást. A jogalkotás a felek egyenrangúságából indult ki, s a két oldal szabad egyezkedésére bízta a munkavégzés feltételeinek meghatározását. Az államnak mindössze az a feladat jutott, hogy garantálja az egyenrangú felek szerződését, s csupán arra vigyázhatott, hogy megtartsák a felek szabad egyezkedése révén született megegyezést.¹⁹

A gyakorlatban azonban a munkás és a munkaadó egyenrangúsága fikciónak bizonyult, hiszen a tételes jog azáltal, hogy nem vette figyelembe a tulajdonviszonyokból eredő különbségeket, kimondatlanul is az erősebb félnek kedvezett. A nemzetgazdaság érdeke is erre ösztönzött, a nemzeti ipar fejlesztése

16 A katolicizmus azt sugallta, hogy a munkások rossz helyzetének forrása a körükben elterjedt istentagadásban, dologtalanságban, pazarlásban és korhelykedésben rejlik. Az állam azonban egyedül nem képes felszámolni a munkakerülést és az élvhajrázást, a munkásokat vissza kell vezetni Istenhez, s e feladat végrehajtására kizárólag az egyház hivatott. *Való Simon: A szocializmus orvoslása a modern társadalmakban. Katolikus Szemle* 5. (1891) 389–410.

17 *Párvy Sándor: XIII. Leó és a munkásügy. Uo.* 5. (1891) 499–509.

18 Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvények. Szerk. Márkus Dezső. Franklin, Bp., 1896. (Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár) 149–150. 1840:17. tc. A gyárak jogviszonyáról; uo. 145–149. 1840:16. tc. A kereskedőkről.

19 A tételes jog az egyéni szabadság jegyében a munkaadói és a munkavállalói oldalon is tiltotta a szervezkedést, az összebeszélést, a kartellezést, s az állam csak akkor avatkozhatott be a köztük lévő viszonyba, ha a vita során az egyik fél átlépte a jogos eszköz használatának határait. Az állam mindössze az eszközök használatát minősíthette, a követelések tartalmát nem, ezáltal a munkaviszony szabályozása csak nagyon általános lehetett, s nem terjedt ki a munkaidő, a munkafeltételek és a bérek nagyságának meghatározására. *Schlett István: A „munkáskérdés” és a szocializmus a magyar politikai gondolkodásban 1848–1906. Adalékok a politikai ideológiák jelentésváltozásához.* Kossuth, Bp., 1987.; *Bódy Zsombor: A munkaviszony a kereskedelem és iparban a századforduló Magyarországon a joggyakorlat tükrében.* In: *Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben.* Szerk. Sasfi Csaba. KEMÖL, Esztergom, 2000. (Rendi társadalom – polgári társadalom 11.) 219–230.

ugyanis nehezen valósulhatott meg a munkaadók érdekeinek állami védelme nélkül. Az, hogy a kiegyezést követően a törvényhozás inkább a munkaadókat részesítette előnyben, megmutatkozott abban, hogy 1872-ig büntetőjogilag is üldözték a munkások koalícióit, s bár az 1872. évi ipartörvény e szankciót megszüntette, nem mondta ki a szervezkedés szabadságát. Az első ipartörvényben a munkaadói oldal érdekvédelme több ponton is erősebben érvényesült, hiszen az eredetileg javasolt 12 óra helyett 14 órában határozta meg a napi munkaidőt, s a munkarend megállapítását a tulajdonos egyoldalú döntésére bízta, míg a szerződés megszegéséért a munkaadó csak kártérítéssel, a munkás azonban szabadságvesztéssel is fizethetett.²⁰

A munkajog területén a liberális szabályozás az 1890-es évekig érvényben maradt, az évtized elején azonban a kormány egyszerre terjesztett be törvényjavaslatot a vasárnapi munkaszünetre, valamint a baleset- és a betegbiztosításra vonatkozóan.²¹ A magyar állami szociálpolitika kezdeti lépéseinél tehát egyszerre érvényesült a korszak két szociálpolitikai irányzata, az angol gyökerű munkásvédelem és a német mintájú munkásbiztosítás alternatívája. A munkásvédelem terén élenjáró Angliában már a 19. század első felében elfogadták az első olyan törvényeket, amelyek a munkaadókat a munkakörülmények javítására és a munkaidő korlátozására kötelezték. Az 1819. évi első gyári törvény eltiltotta a 9 évesnél fiatalabb gyermekek munkáját. 1833-ban felállították az iparfelügyelői rendszert, s az előbbi tilalom mellett a 13 év alatti gyermekek munkáját 9 órában maximálták. Az 1844. évi gyári törvény a textiliparban a nők és a gyermekek munkaidejét 12 órában szabályozta, míg az 1842. évi bányatörvény a föld alatti munkahelyeken tiltotta meg a nők és a 10 évesnél fiatalabb fiúk alkalmazását.²² A német találmánynak tekinthető biztosítási rendszer azonban csak az 1880-as években épült ki, összhangban Bismarck törekvésével, aki a munkásvédelem híveivel szemben a vállalatok versenyképességét kevésbé befolyásoló, illetve az üzemek számára külön előírásokat és külső ellenőrzést nem tartalmazó rendelkezések mellett foglalt állást. A baleset-, a beteg- és a nyugdíj-biztosítási törvények elfogadásával a világ első állami társadalombiztosítási rendszere jött létre, amely mellett csak Bismarck bukása után kapott helyet a munkásvédelem a vasárnapi munkaszünetről, az iparfelügyeleti rend-

20 Magyar Törvénytár. 1872–1874. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Franklin, Bp., 1896. (Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár) 22–32. 1872:8. tc. Ipartörvény; *Lőrincz Ernő*: A munkaviszonyok szabályozása Magyarországon a kapitalizmus kezdeteitől az első világháború végéig. 1840–1918. Akadémiai, Bp., 1974. 21–27.

21 A magyar szociálpolitikát elemző fontosabb munkák: *Gyáni Gábor*: A szociálpolitika múltja Magyarországon. História-MTA TTI, Bp., 1994. (História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 4.); *Bódy Zsombor*: A „szociális kérdés” kezelésének alternatívái a 19. század végén. Az 1891-es kötelező betegbiztosítási törvény keletkezése. Korall 5–6. (2001. ősz-tél) 72–93.; *Csizmadia A.*: i. m. (9. jz.); *Heller Farkas*: Magyarország socialpolitikája. Németh, Bp., 1923.

22 *Kenneth Morgan*: The Birth of Industrial Britain. Social Change, 1750–1850. Pearson, Harlow, 2004. (Seminar studies in history) 7–20.; *Trevor May*: An Economic and Social History of Britain, 1760–1970. Longman, Harlow, 1987. 57–64., 112–145.

szerről szóló, valamint a női és a gyermekmunkát korlátozó törvények formájában.²³

Az első hazai szociális törvények közül a kötelező vasárnapi munkaszünet bevezetésének körülményeivel foglalkozunk. A minisztériumi iratanyag, a korabeli sajtó és a parlamenti dokumentumok segítségével kívánjuk bemutatni, milyen következményekkel járt az, hogy a szociális kérdés iránt fogékony, hatékony elméleti-politikai irányzat, illetve számottevő szervezett munkásmozgalom hiányában a szociális gondoskodás, s benne a vasárnapi munkaszünet programját Magyarországon az állami bürokratikus apparátus vállalta fel.²⁴ Ezzel összefüggésben a jogalkotás hatását, annak részleteit vizsgáljuk, miként csökkentették a nehezen induló munkásvédelmi törvénykezés hatékonyságát a hazai jogi szabályozás keretei között nagy jelentőséggel bíró s a munkaszünet alól felmentést nyújtó miniszteri rendeletek. Úgy véljük, az állami szociálpolitika érvényesülését messzemenően befolyásolta az a tény, hogy az Elbától keletre fekvő államokban az állami szabad cselekvés autokratikus elve alapján a kormány széles körű rendeletkibocsátó joggal, s a közigazgatás jelentős diszkrecionális hatáskörrel rendelkezett.²⁵ Magyarországon mindez 1867 után érvényesült erőteljesen, az önállósodó és erős végrehajtó hatalom legiszlatív feladatokat is ellátott, s törvényes felhatalmazás alapján rendeletek sokaságát adta ki, amelyeket a kormány saját hatáskörében, újabb törvényi felhatalmazás nélkül módosíthatott.

Az, hogy a kortársak körében a kormányzat ilyen jogkörének megítélése nem bizonyult egyértelműnek, világosan tükröződött egy, a magyar jogászgyűlés állandó bizottsága által 1882-ben feltett kérdésben, amely a törvényhozó és a végrehajtó hatalom viszonyát érintve azt firtatta, szabad-e újabb felhatalmazás nélkül, rendeleti úton megváltoztatni a törvényhozás döntése alapján kibocsátott

23 *Wolfgang Stump*: Die deutsche Sozialgesetzgebung unter Otto von Bismarck. In: Die soziale Bewegung i. m. (6. jz.) 113–124.; *Hans-Ulrich Wehler*: Deutsche Gesellschaftsgeschichte. III. Von der „Deutschen Doppelrevolution“ bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges 1849–1914. Beck, München, 1995. 907–915. Az 1890 utáni korszak szociálpolitikáját elemzi *Albin Gladen*: Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland. Eine Analyse ihrer Bedingungen, Formen, Zielsetzungen und Auswirkungen. Steiner, Wiesbaden, 1974. 78–90.; *Karl Erich Born*: Staat und Sozialpolitik seit Bismarcks Sturz. Ein Beitrag zur Geschichte der innenpolitischen Entwicklung des Deutschen Reiches 1890–1914. Steiner, Wiesbaden, 1957. 84–112. A német szociálpolitika átalakulására adott hazai reakciót ld.: A munkáskérdés legújabb eseményei. Magyar Ipar 1890. febr. 20. 2.

24 A leginkább érintett Kereskedelemügyi Minisztérium iratanyagát tekintettük át (Magyar Országos Levéltár [= MOL], K 231 Kereskedelemügyi minisztériumi levéltár, Ipari és belkereskedelmi osztály), s érintettük a bányászat, a kohászat, az állami pénzverde és az államjövődéki cikkek terén illetékes Pénzügyminisztérium működését. A korszak közgazdasági folyóiratai és hírlapjai közül a *Nemzetgazdasági Szemle* és az Országos Iparegyesület folyóirata, a *Magyar Ipar*, illetve a *Népszava* és az izraelita sajtó, az *Egyenlőség* és a *Zsidó Híradó* vonatkozó számait használtuk. A törvény parlamenti vitájához ld.: Képviselőházi Napló 1881–1884. XVI. 297–304.; Képviselőházi Napló 1887–1892. XXI. 369–427.; Képviselőházi Irományok 1887–1892. XXII. 214–220., 294–297., XXIX. 158–162.

25 *Péter L.*: Volt-e magyar társadalom i. m. (2. jz.) 167–171.; *Csizmadia [Andor]–Máthé [Gábor]–Nagy [Endre]*: Magyar közigazgatástörténet. Átd. kiad. ÁIF, Bp., 1990. 61–69.

miniszteri rendeletet.²⁶ A kérdés egy 1882. júliusi belügyminiszteri rendelet kapcsán fogalmazódott meg, amely a tiszaezlári események közepette megjelent két antiszemita sajtótermék betiltásáról, illetve a jövőben a zsidóság ellen tettleges támadásra buzdító iratok lefoglalásáról rendelkezett.²⁷ A válaszdók közül Concha Győző a rendeletnek az 1848. évi sajtótörvénnyel, illetve a sajtótermékek közigazgatási lefoglalását lehetetlenné tevő 1867. évi sajtórendeletekkel való összeegyeztethetőségét vizsgálta, s a magyar szabályozást összehasonlította az angol, a francia és a német joggyakorlattal. Elemzésében rámutatott arra, hogy míg az említett országokban a törvényhozó és a rendeletalkotó hatalom működési köre pontosan elhatárolt, s a kormány csak indokolt esetekben tölthet be törvényhozói szerepkört, Magyarországon e két funkció határai nem válnak el világosan, a kormány kezében olyan mértékű hatalom összpontosul, amelyre más országokban nincs példa. A magyar végrehajtó hatalom nem csak törvénytörő rendeleket, de rendkívüli és kivételes rendszabályokat is alkothat, sőt a törvények felfüggesztésére is jogosult. Tekintettel azonban arra, hogy a kormány felhatalmazása a törvényhozás körébe tartozó ügyek szabályozására a szuverén hatalom egy részének átruházását jelenti, egyben arra is feljogosítja azt, hogy rendeletét a megváltozott körülmények hatására újabb törvényhozási felhatalmazás nélkül módosítsa. Concha érvelése tehát a kérdéses témában a fennálló gyakorlatot támasztotta alá, annak ellentmondásos hatását azonban többek között a kötelező vasárnapi munkaszünet bevezetése körül kialakult eltérő álláspontok és a megvalósult szabályozás részletei érzékeltetik.

A vasárnapi munkaszünet

A kiegyezést követő hazai ipartörvények a munka- és a pihenőidőről szűkszavúan és tág keretek között rendelkeztek, szabad verseny keretei között ugyanis a szerződő felek a munkaidő hosszát, a bérek nagyságához és az egyéb munkafeltételekhez hasonlóan, általában szabadon állapították meg. Az 1872. évi első és az 1884. évi második ipartörvény 14 óra kötelező munkaidőt tett lehetővé, s azon túl, hogy kimondta, tilos a nappali munkát reggel 5 óra előtt elkezdni és este 9 órán túl kiterjeszteni, nem korlátozta a felnőtt munkások nappali és éjjeli összmunkaidejét, s nem állapított meg a kettő között kötelező érvényű pihenőidőt. Mindössze a napközi munkaszünetről rendelkezett, a munkásoknak délelőtt és délután fél-fél óra, délben egy óra szünetet engedélyezve.²⁸ A második ipartörvény a gyermekmunka meghatározásával és munkaidejének csökkentésé-

26 *Concha Győző*: Hatvan év tudományos mozgalmi között. Összegyűjtött értekezései és bírálati. I–II. MTA, Bp., 1928–1935. I. 400–420.

27 A rendelet keletkezésének körülményeit ld. bővebben: *Kubinszky Judit*: Politikai antiszemitizmus Magyarországon. 1875–1890. Kossuth, Bp., 1976. 88–102., 147–148.

28 Magyar Törvénytár. 1872–1874. évi törvények i. m. (20. jz.) 22–32. 1872:8. tc. Ipartörvény; Magyar Törvénytár. 1884–1886. évi törvények. Szerk. Márkus Dezső. Franklin, Bp., 1896. (Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár) 59–93. 1884:17. tc. Ipartörvény.

vel lépett túl az előzőn,²⁹ de a felnőttek éjjeli munkájának korlátozására sem ekkor, sem később nem került sor.³⁰ E tág keretszabályok a munkaadónak nagy mozgásteret hagytak, s a pihenőidő a gyakorlatban az iparág és a munkavégzés jellegétől függően a munkaadó és a munkás önkéntes megegyezésétől függött, ami akár a munkanap korlátlan megnyújtásához is vezethetett.³¹

A heti munkaszünet bizonyos szakmákban és iparágakban jóval a jogi szabályozás előtt is létezett, s ez a nap a keresztény szokásjog szerint rendszerint vasárnapra esett. A tételes jog Magyarországon először vallási szempontok alapján, a bevett felekezetek viszonyosságát kimondó 1868. évi 53. tc. keretében rendelkezett a kérdésről, amikor az istentiszteletek zavartalansága érdekében vasárnapokon „minden nyilvános és nem elkerülhetetlenül szükséges munka” felfüggesztését mondta ki.³² A rendelkezés azonban, azon túl, hogy vallási, s nem szociális szempontot érvényesített, nem vonatkozott a „nem nyilvános”, azaz a gyári, az üzemi és egyéb munkákra, s hatását nagyban csökkentette az, hogy rendkívül enyhén szankcionált. Az ipari munka szociális szempontú vasárnapi szünetelésének gondolata először az 1872-es és az 1884-es ipartörvény tárgyalása során merült fel, a képviselőházi viták ellenére azonban nem került sor tételes szabályozásra. Az ipartörvények mindössze arra kötelezték a munkaadókat, hogy a vallási ünnepeken gyári munkásaiknak, tanoncaiknak és segédeknek tegyék lehetővé az istentiszteletek látogatását.³³ Az ellenzék szónokai mindkét törvény megalkotásakor szerettek volna továbblépni a kötelező vasárnapi munkaszünet bevezetése felé, s a második ipartörvény tárgyalásakor ennek érdekében Irányi Dániel terjesztett be határozati javaslatot. A vita résztvevői már ekkor több olyan gyakorlati szempontot megfogalmaztak, amelyeket a későbbiekben is mérlegelni kellett. Apponyi Albert a vasárnapi pihenőnap beiktatását elsősorban a hét többi napjain dolgozó tanoncok képzése miatt látta szükségesnek. Az Irányi javaslatát egyébként támogató Széchényi Pál földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter azonban aggályait fejezte ki amiatt, hogy a munkások a szabadidőt korcsmalátogatással töltenék el. Félelmeiben osztozott Tisza Kálmán, aki ezért angol mintára a munkaszünet bevezetésével együtt az italfogyasz-

29 Magyar Törvénytár. 1884–1886. évi törvények i. m. (28. jz.) 71–72., 80. 1884:17. tc. 60., 64–65., 115., 117. §.

30 Később csupán a nők éjjeli munkájának tilalmát rendelik el: Magyar Törvénytár. 1908. évi törvények. Jegyzetekkel ellátta Márkus Dezső. Franklin, Bp., 1909. (Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár) 1223–1233. 1908:53. tc. Az iparban alkalmazott nők éjjeli munkájának tilalma; Magyar Törvénytár. 1911. évi törvények. Jegyzetekkel ellátta Márkus Dezső. Franklin, Bp., 1912. (Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár) 509–520. 1911:19. tc. Az iparüzemekben alkalmazott nők éjjeli munkájának eltiltásáról.

31 *Lőrincz E.*: i. m. (20. jz.) 97–106.

32 Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvények i. m. (18. jz.) 507. 1868:53. tc. A törvényesen bevett felekezetek viszonyosságáról. 19. §.

33 Magyar Törvénytár. 1872–1874. évi törvények i. m. (20. jz.) 26., 28. 1872:8. tc. 42. §. b., 70. §. ut. bek.; Magyar Törvénytár. 1884–1886. évi törvények i. m. (28. jz.) 71., 75., 80. 1884:17. tc. 62. §. b., 89. §. 2. bek., 115. §. ut. bek.

tás korlátozását javasolta.³⁴ Az is kérdésként fogalmazódott meg, hogy a vasárnapi munkatiltalom csak a gyárakban és a műhelyekben dolgozóakra korlátozódjon vagy a kisiparosokra is kiterjedjen-e.³⁵ A kételyek ellenére a Képviselőház 1884. április 21-én mégis elfogadta Irányi határozati javaslatát, s kimondta: „tekintettel arra, hogy a vasárnapi munkaszünet úgy a testi erő fenntartására, mint a szellem fejlesztésére, a vallási-erkölcsi érzések ápolására s a családi élet kötelekeinek megszilárdítására szükséges, utasítsa a t. ház a kormányt, hogy a vasárnapi munkaszünet iránt törvényjavaslatot terjesszen elő”.³⁶ A kormány azonban az évtized végéig nem tett komolyabb lépéseket a törvény előkészítésére.

A végrehajtó hatalom annak ellenére tartózkodott a kérdés napirendre tűzésétől, hogy a minisztériumok már több évvel a képviselőházi viták előtt érzékeltek a vasárnapi munkaszünetre és a munkaidő szabályozására vonatkozó társadalmi igényeket. A munkaszünet fennálló formái körüli konfliktusokról ugyanis az érintettek informálták a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi, illetve a Belügyminisztériumot, amelyek a felekezeti és törvényhatósági beadványok hatására az 1880-as évek elejétől kezdtek foglalkozni a kérdéssel.³⁷ A minisztériumokhoz intézett kérvények tanúsága szerint a legtöbb feszültséget azok a helyi konfliktusok okozták, amelyek a nyilvános munka fogalmának tisztázatlanságából eredtek. A fogalmat, mint láttuk, a vallásfelekezetek viszonyosságát szabályozó 1868. évi 53. törvény vezette be olyan módon, hogy vasárnapokon a „nyilvános és nem elkerülhetetlenül szükséges munkák” felfüggesztését mondta ki, tartalmát azonban pontosan nem határozta meg, s a paragrafus megszegőit enyhén szankcionálta. A vasárnapi istentiszteletek zavartalanosságát szolgáló rendelkezés érvényesítése a helyi közigazgatási hatóságok feladatai közé tartozott, amelyek saját hatáskörükben, meglehetősen eltérő módon értelmezték és helyi rendeletekkel szabályozták a vasárnapi nyilvános munkát.³⁸ Az evangélikus egyház egyetemes konventje ezért két alkalommal, 1880-ban és 1886-ban is panaszt tett a belügyminiszternél amiatt, hogy a törvényhatóságok csak a lelkészek felszólítására intézkednek, s arra kérte a kormányt, hogy a törvényalkotásig tegyen lépéseket a vasárnap és az ünnepnapok zavartalanosságának biztosítása érdekében.³⁹

Míg az egyházi hatóságok a vasárnap békéjét biztosítandó az 1868. évi 53. tc. következetesebb betartását szerették volna elérni, a gazdasági szektor szereplői közül többen a vasárnapi munka akadályozása ellen tiltakoztak, s indokolatlannak ítélték a törvény nevében intézkedő, de pontos hatáskörrel nem

34 Angliában 1872-ben William Gladstone miniszterelnöksége alatt fogadták el az italfogyasztás korlátozásáról szóló törvényt. Eszerint a korcsmák és a vendéglők a városokban reggel 6 és 11 óra között, vidéken 6 és 10 óra között tarthattak nyitva.

35 Képviselőházi Napló 1881–1884. XVI. 297–304.

36 Uo. 297–298., 304.

37 MOL K 231 41–42. cs.

38 A törvényhatósági szabályozás önkényességére szolgáltat példát Ungvár, ahol a vasárnapi istentiszteletek alatt a kereskedőknek csak a boltajtók felét kellett bezárniuk. Uo. 103. cs. 74842/1892.

39 Uo. 43. cs. 9053/1887.

rendelkező hatóságok fellépését. 1882-ben elsőként a Soproni Kereskedelmi és Iparkamara kérte a földművelési, ipari és kereskedelmi tárcát arra, hogy utasítsa a helyi törvényhatóságokat, a helyi viszonyokra tekintettel a kereskedelmi és ipari körökkel együttműködve helyhatósági rendeletekkel szabályozzák a vasárnapi munkát. A minisztérium a javaslatot véleményeztette a kamarákkal, majd miután 6 kamara ellene, 6 mellette nyilatkozott, nem foglalkozott tovább a kérdéssel.⁴⁰ Az 1880-as évek végén a teherfuvarozásban okozott komolyabb fennakadást a nyilvános munka fogalmával és a hatáskörökkel kapcsolatos bizonytalanság. 1888-ban a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara több nagyvállalat – a Dunagőzhajózási Társaság, a Déli Vasúttársaságok, a Magyar Szállítók Egyesülete – kérésére a belügyminiszterhez intézett folyamodványt, amelyben azt kifogásolta, hogy a fővárosi rendőrség vasárnap és ünnepnapokon nem csak az utcákon és a tereken, de a vasutak pályaudvarain is megtiltja a munkát, akadályozva a vasúton és hajón érkezett nyersanyagok elszállítását az üzemek telephelyeire.⁴¹ A beadvány hatására a belügyminiszter elmarasztalta a rendőrséget, s – miközben a rendőrség hatáskörének szabatosabb körülírására törekedett – javaslatot tett a nyilvános és szükséges munka pontos meghatározására, az utóbbi kategóriába a közbiztonság, a közforgalom, az élelmezés és az általános közgazdaság céljait kielégítő munkákat sorolva. A hasonló konfliktusok megoldásának lehetőségét azonban a miniszter is a vasárnapi munkaszünet átfogó szabályozásában látta.⁴²

A legérdekeltőbb társadalmi réteg, a munkásság körében az 1880-as évek elejétől egyszerre jelentkeztek a vasárnapi munkaszünet bevezetésére és a napi munkaidő rövidítésére vonatkozó igények, amelyek más óhajtott munkásvédelmi intézkedések, így a női és a gyermekmunka védelme, a baleset- és a betegsegélyező pénztárak munkásirányítása, a gyári törvényhozás, az üzemi panaszbizottságok felállítása, valamint az általános választójog programjával kapcsolódtak össze.⁴³ A kötelező vasárnapi munkaszünet az 1884. évi ipartörvény tárgyalását kísérő munkásmegmozdulások követeléseai között is első helyen szerepelt,⁴⁴ állást foglalt mellette többek között az aradi munkásgyűlés, a bádogos- és a kőművessegédek sztrájkja, valamint a Magyarországi Általános

40 Uo. 42. cs. 7069/1890. A szabályozás ellen foglalt állást az ipari vállalkozók legfontosabb érdekvédelmi szervezete, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara.

41 Uo. 43. cs. 62666/1888., 65474/1889.

42 Uo. 65474/1889., 19357/1889., 42082/1889.

43 Rézler Gyula: A magyar nagyipari munkásság kialakulása. 1867–1914. Rekord, Bp., 1938. (Kolozsvár–szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből) 117–127. Az 1880-as években a munkások általában 10 órás munkanapért küzdöttek, az 1889. júliusi párizsi nemzetközi munkáskongresszus határozata után azonban a 8 órás munkanap kivívására törekedtek. A nemzetközi munkás-kongresszus. Népszava 1889. júl. 14. 1.; A nyolcz órai munkanap érdekében. Népszava 1889. dec. 15. 1.; Tehát megtörtént! Népszava 1890. máj. 4. 1–3.

44 Az ipartörvény-javaslat. Népszava 1884. febr. 17. 1.; A népgyűlés. Népszava 1884. febr. 24. 2–3.; A munkások küldöttsége. Népszava 1884. márc. 2. 2–3. Az 1884. február 17-i népgyűlés határozatait eljuttatták a Képviselőház elnökéhez és Budapest polgármesteréhez.

Munkáspárt által az ipartörvény revíziójáért indított mozgalom.⁴⁵ A munkakörülmények javítása még sürgetőbb igénnyel merült fel az 1884 decemberében Steyerlak-Aninán történt bányakatasztrófa után; a 47 bányász halálát követelő szerencsétlenség hatására a fővárosi munkások népgyűlése petíciót intézett a Képviselőházhoz.⁴⁶ A vasárnapi munkaszünetre vonatkozó követelések 1885 nyarától kezdtek határozottabb formát ölteni, miután az osztrák parlament törvénybe iktatatta a heti munkaszünetet.⁴⁷ A kérelmek több alkalommal a törvényhozásig is eljutottak. 1885-ben például Veres József orosházi képviselő 60 orosházi munkás kérésére interpellált a Képviselőházban,⁴⁸ a következő évben a kereskedősegédek intéztek hasonló tartalmú kérvényt a parlamenthez.

A század végén ugyanis a kereskedelmi alkalmazottak és a nyomdászok munkaideje volt a leghosszabb, napi 15–17 óra, s a munkaidő szabályozása a kereskedelemben bizonyult a legnehezebbnek, hiszen a boltok rendszerint este 9 óráig nyitva tartottak. A kereskedelemben dolgozók, főként a kereskedelmi segédszemélyzet, a segédek és a tanoncok nehéz munkakörülményeit a magyar kereskedőifjúság országos értekezlete 1885-ben vitatta meg először.⁴⁹ A tanácskozás résztvevői a hajnaltól késő estig tartó hosszú munkaidő legfőbb káros hatásaként a kereskedelemben dolgozók képzetlenségét kifogásolták, amely abból eredt, hogy a kereskedők foglalkozásuk rabjai, s a tanoncként dolgozó 11–13 éves gyermekek nem tudják befejezni a gimnáziumot. A vasárnapi szünetet ezért nemcsak a pihenéshez, hanem a tanuláshoz, az elméleti szakismeretek elsajátításához is szükségesnek tekintették. Az értekezlet által kiküldött végrehajtó bizottság 1886 márciusában kérvényt intézett a Képviselőházhoz, amit a ház kiadott tanulmányozásra a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumnak. A kérvény készítői a munkaszünet iránti igényt a „kereskedő osztály öntudatra ébredése” jeleként értékelték, s a kereskedelmi forgalom megnövekedése miatt e réteg „társadalmi misszióját” hangsúlyozták, amelyet azonban csak akkor tölthet be, ha életkörülményei javulnak. A kérelem országszerte visszhangot keltett, s hatására 1887 elején és tavaszán több vidéki város – Győr, Debrecen, Pécs, Pancsova – kereskedőifjúsági betegápoló és segélyező egyesületétől hasonló tartalmú beadvány érkezett a Képviselőházhoz, amely újfent kiadta azokat tanulmányozásra a minisztériumnak.⁵⁰ Ezzel egy időben, 1887 áprilisában a budapesti országos munkásgyűlés is kérvényt intézett a törvényhozáshoz, amelyben az

45 Munkások gyűlése Aradon. Népszava 1884. márc. 16. 3.; A budapesti ács-segédek mozgalma. Népszava 1884. ápr. 13. 3.; A budapesti kőműves-segédek mozgalma. I–III. Népszava 1884. jún. 15. 1–2., júl. 6. 2–3., aug. 3. 2.; A bádigos-segédek is felébredtek. I–II. Népszava 1884. júl. 13. 2., júl. 20. 2.; Mozogjunk. I–V. Népszava 1885. szept. 13. 1., 20. 1., 27. 1., okt. 4. 1., 11. 1.

46 A munkások kérvénye az országgyűléshez. Népszava 1885. márc. 29. 1–2.

47 A vasárnapi munkaszünet. Népszava 1885. jún. 7. 1.; *Pástét Kálmán*: Vasárnapi munkaszünet. Népszava 1885. aug. 9. 1–2.

48 Képviselőházi Napló 1884–1887. VII. 135.

49 MOL K 231 43. cs. 45281/1887.

50 Uo. 28851/1887., 45281/1887., 12757/1887. A pécsi, a pancsovai, a győri és a debreceni egyesületek kérelmei.

általános választójog mellett baleset- és betegségleyezési, valamint a kötelező vasárnapi munkaszünetet elrendelő törvényt sürgetett.⁵¹

Az említett beadványok közül a kereskedőifjak országos értekezletének kérénye bizonyult a leghatásosabbnak, s a minisztérium a Képviselőház utasítására 1886-tól kezdett intenzívebben foglalkozni a vasárnapi munkaszünettel. Országos adatgyűjtést kezdeményezett, kérdőívet intézett a kereskedelmi és iparkamarákhoz, az Országos Iparegyesülethez és több nagyobb város tanácsához, valamint pályázatot írt ki a szünet indoklására.⁵² Az apparátus a környező államok gyakorlatát is tanulmányozta, s elsősorban az osztrák és a német törvényekre fordított figyelmet.⁵³ Elkészített jelentése a vasárnapi munkaszünet vallási gyökereit hangsúlyozta, de jelenlegi aktualitását a munkaerő pihentetésének egészségügyi és gazdasági okaival támasztotta alá.⁵⁴ A jelentés kitért a munkaszünet munkabérre gyakorolt jótékony hatására, s a német katedraszocializmus képviselőjére, Lujo Brentanóra hivatkozva a jó egészségi állapotban lévő munkaerőnek a munkabért mérséklő befolyását emelte ki.⁵⁵

A kormány azonban 1887-ben egyelőre ad acta tette a dokumentumokat, s csak az évtized végén kezdeményezett újabb lépéseket a törvény előkészítésére.⁵⁶ A vasárnapi munkaszünetre vonatkozó törvénytervezet kidolgozása egy törvénycsomag részeként, a baleset- és a betegbiztosítási javaslat előkészítésével egy időben kezdődött el, amit azonban megelőzött, illetve kísért a kérdésről folytatott elméleti eszmecsere.⁵⁷ A korszak két szociálpolitikai irányzata, a munkásvédelem és a munkásbiztosítás párhuzamos jelenléte a szociális kérdésről

51 Az országos-munkásgyűlésről. I–II. Népszava 1887. ápr. 17. 1–2., ápr. 24. 1–2.

52 MOL K 231 43. cs. 51036/1886., 56036/1886., 12757/1887. A győztes pályamunka az egészségügyi szempontok fontosságát emelte ki, a folytonos munkavégzésnek a tüdőre veszélyes voltára és a templomlátogatás tisztaságra nevelő hatására hívta fel a figyelmet.

53 1886 januárjában a belügyminiszter megküldte a kereskedelmi miniszternek a Németországban érvényes törvények és rendeletek szövegét. 1886 júliusában az osztrák kereskedelmi miniszter küldött jelentést magyar kollégájának, amely a berlini nagykövetség információi alapján a német állapotokról tájékoztatott, a német parlament ugyanis ekkor foglalkozott a vasárnapi és az ünnepi szünet kérdésével. A vita arról folyt, hogy a vasárnapi munkaszünet szabályozását a szövetségi államok vagy a birodalom hatáskörébe utalják-e. Uo. 36393/1886., 4647/1886.

54 Az Országos Közegészségügyi Egyesület is felhívta a minisztérium figyelmét a munkások alacsony átlagéletkorára és rossz egészségügyi állapotára. Uo. 42. cs. 8293/1889.

55 Eszerint a munkabér nagyságát nemcsak a megélhetés általános költségei befolyásolják, hanem az is, miből él a munkás akkor, ha beteg vagy nyomorékká válik. Ezért a munkás jó egészségi állapota mérséklően hat a munkabérre. Uo. 43. cs. 12757/1887., 36393/1886., 4647/1886.; Klein, W.: Die „Kathedersocialisten” i. m. (6. jz.) 99–112.

56 Tisza Kálmán kormánya 1889-ben foglalt állást a szociális törvények mellett, s a Szapáry-kormány folytatta az előző kabinet tevékenységét. Baross Gábor 1889-ben még a Tisza-kormány frissen kinevezett minisztereként kezdett a törvényjavaslatok előkészítéséhez. A Szapáry- és a Wekerle-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1890. március 16–1895. január 13. Összeáll., bev. Lakos János. MOL, Bp., 1999. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 33.) 212–213.; A vasárnapi munkaszünet. Magyar Ipar 1890. febr. 20. 2.

57 A betegbiztosítási törvény keletkezésére ld. Bódy Zs.: A „szociális kérdés” i. m. (21. jz.); Heller F.: Magyarország szociálpolitikája i. m. (21. jz.).

folytatott tudományos diskurzusban is tükröződött, amely az első gyakorlati lépésekhez hasonlóan a bürokratikus szférából indult ki. A témában megszólaló tudósok a minisztériumi apparátushoz kötődtek, s munkáik elméletileg támasztották alá a tervezett törvényeket. A tanulmányok többsége egyik vagy másik alternatíva mellett érvelt.⁵⁸ A biztosítási rendszer mellett 1883-ban a német kötelező balesetbiztosítási javaslat hatására Ecseri Lajos fejtette ki érveit, s a gyáripar kialakulása miatt a szegényügy kezelésének új formáira hívta fel a figyelmet.⁵⁹ Úgy vélte, hogy az iparosodás hatására egyre növekvő társadalmi nyomor felszámolására nem elegendő a munkások korábbi, helyi szintű segélyezése, hiszen az ipari munkásság nagy tömegei elszakadtak korábbi közösségeiktől. A szegényügy megoldása állami beavatkozást igényel, ami a munkásbiztosításon keresztül valósulhat meg. A cikk részletesen bemutatta a német baleset-biztosítási javaslatot, amely a vállalkozói szavatosság bevezetésével s a munkaadó felelősségének kimondásával garantálta a szerencsétlenül járt munkások kárpótlását.⁶⁰

A munkásvédelem területén a vasárnapi munkaszünetre vonatkozó törvényjavaslat előkészítésével egy időben Földes Béla tollából született meg az első komoly elméleti reakció, amely a munkásbiztosítás és a munkásvédelem alternatíváit szembeállítva az utóbbi mellett foglalt állást.⁶¹ A tanulmány a munkásvédelmet azért ítélte fontosabbnak, mert nem ró anyagi terhet a munkásra, előnyeit viszont egész életén keresztül élvezzi, míg a biztosítás hasznából csak díjfizetés esetén, s csak abban az esetben profitál, ha beteg vagy ha balesetet szenved. A szerző a modern munkajog kiépülésével és a munkaszerződés rendszerének átalakításával összefüggésben szemlélte a munkásvédelmi rendelkezéseket. Úgy vélte, a munkaadó és a munkás közötti viszonyban a gyengébb fél védelmét kell biztosítani, ami azonban csak akkor valósulhat meg, ha a munkaszerződést kiemelik a magánjog szférájából, s a közigazgatási jog szintjére helyezik. Nem tagadta a munkásvédelem szabad versenyt korlátozó hatását, ennél azonban fontosabbnak ítélte

58 A munkásvédelemről és a munkásbiztosításról mint egymást kiegészítő lehetőségekről írt 1889-ben Enyedi Lukács, a *Pesti Napló* és az *Egyetértés* vezércikkírója, aki 1890-től a pénzügyminisztérium magas beosztású képviselőjeként is foglalkozott a kérdéssel. Enyedi Lukács: A munkás-biztosításokról. Nemzetgazdasági Szemle 13. (1889) 172–195.

59 Ecseri Lajos: A munkásbiztosítás kérdése. MTA, Bp., 1883. (Értekezések a nemzetgazdaságtan és statisztika köréből I. 6.) 177–219. A magyar balesetbiztosítási törvény előkészületeit és az osztrák törvényt elemezte Láng Lajos: A munkások biztosítása baleset ellen Ausztriában. Nemzetgazdasági Szemle 13. (1889) 58–71. Ld. még Friedmann Lipót: A munkások kötelező biztosítása balesetek ellen. Nemzetgazdasági Szemle 13. (1889) 881–886.

60 A liberális munkajog értelmében a munkahelyi balesetknél a szerencsétlenül járt munkás csak akkor számíthatott kárpótlásra, ha megtalálták a mulasztás okozóját. A munkaszerződésből mint magánjogi szerződésből eredően a vállalkozót csak abban az esetben terhelte kártérítési kötelezettség, ha a balesetért ő volt a felelős. A munkaadó szavatosságának kimondásával azonban a vállalkozó szavatolta a munkahely biztonságát, s ha mégis baleset történt, kártérítéssel tartozott a munkásnak. A baleset-biztosítás esetében a szavatosságra kötelezett munkaadó kötött biztosítást a balesetekből rá háruló kárpótlási összeg fedezésére, s a munkás nem fizetett járulékot. Bódy Zs.: A „szociális kérdés” i. m. (21. jz.) 75.

61 Földes Béla: Munkásvédelem és munkajog. Budapesti Szemle 18. (1890) 337–358.

azt, hogy a munkaerő védelme, a jobb munkakörülmények elősegíthetik a társadalmi ellentétek kiegyenlítését és közömbösíthetik a szocialista eszméket. Földes a nők és a gyermekek védelme, valamint az iparfelügyelői rendszer mellett a legtöbb figyelmet a munkaidő szabályozásának és a vasárnapi munkaszünetnek szentelte, amelynek három funkcióját emelte ki: egészségügyi, azaz a munkásnak pihennie kell; erkölcsi, azaz lehetőséget kell adni arra, hogy a munkás egyéb szférákban is – család, község, társadalmi egyesület – tevékenykedhessen; illetve vallási, azaz a szünet a munkásság körében elterjedt pesszimizmus és ateizmus helyett a nemesebb világnézet ápolását is szolgálhatja. A szerző a készülő törvényjavaslat ismeretében írta cikkét, így az azzal kapcsolatos kifogásait sem titkolta el. Különösen kényes és visszaélésre okot adó kérdésnek tekintette a munkaszünet alóli felmentések meghatározását, s ehhez a német tapasztalatok mérlegelését ajánlotta. A német kormány ugyanis éppen ekkor terjesztett be egy novellát az ipartörvény kiegészítésére a gyermek- és a női munka korlátozása, valamint a kötelező vasárnapi munkaszünet bevezetése érdekében, s a munkaszünet alóli felmentéseket törvény formájában kívánta szabályozni.⁶²

A minisztériumi adatgyűjtés és a fenti írások tanúsága szerint a hivatali apparátus és a kérdéssel elméleti szinten foglalkozó szakemberek az európai gyakorlatot is figyelemmel kísérték. A vasárnapi munkaszünet esetében az európai normák közvetlen hatását jelzi az, hogy a kormány a törvényjavaslatot nem sokkal a Berlinben megrendezett nemzetközi munkásvédelmi konferencia után terjesztette a Képviselőház elé. A hazai törvénytervezet előkészítését bizonyára meggyorsította az 1890 márciusában 13 ország részvételével összeült tanácskozás, amelyet Bismarck távozása után a német kormány kezdeményezésére hívtak össze, s amelyen a magyar kormány képviselői is megjelentek. A konferencia sokoldalúan foglalkozott a munkaidő szabályozásával, a gyermek- és a női munka védelmével, s a részt vevő államok részére ajánlásként fogalmazta meg a vasárnapi munkaszünet bevezetését.⁶³

A külföldi tapasztalatokra az 1890 elején elkészült törvényjavaslat indoklása is utalt, a hazai viszonyokat illetően azonban mindenekelőtt a társadalmi konfliktusok megelőzésének fontosságát hangsúlyozta.⁶⁴ A tervezet annak ellenére szükségesnek ítélte a munkaerő kímélését, hogy Magyarországon a gyáripar fejletlensége folytán egyelőre nem áll fenn éles ellentét a munkaadó és a munkás

62 Az 1890 utáni német törvénykiegészítéseket ld.: Akten zur staatlichen Sozialpolitik in Deutschland 1890–1914. Hrsg. Peter Rassow–Karl Erich Born. Steiner, Wiesbaden, 1959. (Historische Forschungen 3.) 1–29.

63 Fenyvessy Adolf: A nemzetközi munkásvédő értekezéslet. Nemzetgazdasági Szemle 14. (1890) 667–696.; A berlini konferencia megállapodásai. Népszava 1890. ápr. 13. 13.; A berlini munkásvédő kongresszus határozatai. Magyar Ipar 1890. júl. 30. 1–3.; Born, K. E.: Staat und Sozialpolitik i. m. (23. jz.) 84–90.

64 A vasárnapi munkaszünetről 1890. február 1-jén született kormánydöntés, s a Kereskedelemügyi Minisztérium pár nap alatt elkészült a hat pontból álló tervezettel. A Szapáry- és a Wekerle-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei i. m. (56. jz.) 212–213.; Képviselőházi Irományok 1887–1892. XXII. 214–220. Törvényjavaslat az ipari munkának vasárnapi szüneteléséről.

között, ami a munkásmozgalom olyan mértékű megerősödéséhez vezethetne, mint Nyugat-Európa államaiban. A munkaidő állami szabályozását az egészségtelen és túlhajtott verseny kiküszöbölése, a vallási-erkölcsi és a családi élet ápolása, valamint a művelődés feltételeinek megteremtése érdekében tartotta fontosnak. Az indoklás a több évszázados jogszokás alapján természetesnek tekintette azt, hogy a heti munkaszünet napja vasárnap. A hat pontból álló törvényjavaslat kimondta, hogy vasárnap az ipari munkának szünetelnie kell, kivéve a takarítást és a helyreállítási munkákat; a munkaszünet legkésőbb vasárnap reggel 6 órától 24 órán át tart; rendeletben kell megállapítani azokat az iparnemeket, ahol különös szempontok követelik meg a vasárnapi munkát, de ebben az esetben is biztosítani kell azt, hogy a munkások havonta legalább egy teljes vagy kéthetente egy fél vasárnapon munkaszünetet élvezhessenek; végül a rendelkezések megszegését pénzbüntetés terhe mellett kihágásnak minősítette. A tervezet nem szólt külön a kereskedelem munkaszünetéről, az ipar fogalma ugyanis a korabeli definíció szerint a kereskedelmet is magában foglalta,⁶⁵ illetve annak köszönhetően, hogy a hazai ipartörvények nem tettek különbséget az iparvállalatok között,⁶⁶ a szabályozás magától értetődően a kisipart is érintette.

A törvényjavaslat egyik legfontosabb jellemzője, hogy csupán kerettörvényként kívánta elrendelni az ipari munkák szünetelését, s a kereskedelmi miniszter hatáskörébe utalta azon iparnemek meghatározását, ahol az üzem félbeszakítása lehetetlen, illetve a folytonos üzemelést a fogyasztóközönség vagy a közforgalom igényei megkövetelik.⁶⁷ A törvénytervezet másik lényeges vonása, hogy nem határozott meg úgynevezett védett foglalkozásokat és tevékenységi köröket, amelyekre nézve kötelező lett volna a munkaszünet, ezért kezdettől fogva lehetőséget kínált a kivételek korlátlan számú elrendelésére. Ennek értelmében a törvény kiegészítéseként született meg a felmentéseket szabályozó rendelettervezet, amely összesen 49 ipari és kereskedelmi tevékenység esetén kívánta megengedni a vasárnapi munkát – 27 iparágban a folyamatos üzemelés fenntartása érdekében, 16 esetben a fogyasztók érdekében hivatkozva, 6 ágazatban a közlekedés biztosítása miatt.⁶⁸ A minisztériumnak tehát nemcsak a társadalmi igények közvetítésében jutott számottevő szerep, hanem a rendeletalkotás révén azt a jogot is elnyerte, hogy messzemenően meghatározza a munkaszünet tartalmát. Az, hogy a szabályozás jogköre kezdettől megoszlott a törvényhozás és a minisztérium között, azt jelentette, hogy az utóbbi a végrehajtó és ellenőrző funkciót

65 A kereskedelmet az 1872. évi első ipartörvény (8. tc.) 1. §-a vonta az ipar fogalma alá. Magyar Törvénytár. 1872–1874. évi törvénycikkek i. m. (20. jz.) 22.

66 Először az 1884. évi második ipartörvény (17. tc.) tartalmazott olyan pontokat, amelyek figyelmet fordítottak a kisipar eltérő viszonyaira. *Heltai Ferenc*: Az új ipartörvény és az állam s társadalom föladatai. Nemzetgazdasági Szemle 8. (1884) 426–451.; *Ballagi Béla*: Az ipartörvény magyarázata. Franklin, Bp., 1886.

67 A törvényjavaslat 5. §-a a pénzügyminiszter intézkedési jogát mondta ki a bányászati és kohászati üzemekre, az állami pénzverdére és az állami egyedáruságra nézve. Képviselőházi Irományok 1887–1892. XXII. 214.

68 MOL K 231 42. cs. 7069/1890.

meghaladó szerepkörhöz jutott. A rendeleti szabályozás ugyanis eredendően magában rejtette annak lehetőségét, hogy kiskapuként szolgál a vasárnapi munkaszünet ellenzői számára, akik védett foglalkozási csoportok hiányában s a hazai közéletben rögzült kijárási technikák segítségével hatékonyan befolyásolhatják a rendeletalkotást és a későbbi módosítások tartalmát.

A jogkörök megoszlásában rejlő veszélyekre elsőként a tervezeteket értékelő szakmai vélemények világítottak rá. A parlamenti beterjesztés előtt a minisztérium elküldte a törvényjavaslatot és a felmentésekről szóló rendelettervezetet a társmínisztereknek, a törvényhatóságoknak, a kereskedelmi és iparkamaráknak, véleményeztette az Országos Ipartanáccsal, az Országos Iparegyesülettel, a Kereskedelmi Csarnokkal, az Általános Munkás Betegsegélyező és Rokkantságtárral és más érdekelt szakmai körökkel. A beadványok szerint a kamarák többsége azért támogatta a törvényjavaslatot, mert úgy ítélte meg, hogy a heti szünet nem veszélyezteti az ipar versenyképességét, hiszen a gyárakban közmegegyezés alapján már eddig is megvalósult az ipari munkák szünetelése.⁶⁹ A munkások érdekvédelmi szervezetei azonban nem tartották elegendőnek a szabályozást, s bár támogatták azt, több ponton is szerettek volna továbblépni. A Betegsegélyező és Rokkantságtár, valamint a Magyar Könyvnyomdászok és Betűöntők Egylete a vasárnapi munkaszüneten túl a napi munkaidő leszállítását, illetve a normál munkaidő törvényben való megállapítását javasolta.⁷⁰ Hasonlóan foglaltak állást az 1890 tavaszán tartott munkásgyűlések. A május 1-jei budapesti és kolozsvári munkásgyűlés feliratban üdvözölte a javaslatot, de további követeléseket is támasztott, például a 8 órás munkanap és más munkásvédő rendelkezések bevezetését.⁷¹ Az ipari vállalkozók legfontosabb érdek-képviselői fóruma, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara azonban ellenezte a tervezetet, elegendőnek ítélve az 1868. évi 53. tc. és az 1884. évi ipartörvény rendelkezéseit. A kamara az ipar versenyképességét veszélyeztető tényezőként értékelte a munkaszünet bevezetését, illetve kötelezővé tételét éppen amiatt tartotta szükségeltelennek, mert megítélése szerint a gyárakban régóta nem jellemző a vasárnapi munka. Átfogó szabályozás helyett inkább azon foglalkozási csoportok meghatározását javasolta, amelyek számára kötelező lenne a munkaszünet.⁷²

69 Így vélekedett többek között a brassói, a debreceni, az eszéki, a kassai, a kolozsvári, a zágrábi és a zenggi kamara, valamint a Magyar Kereskedelmi Csarnok és az Országos Iparegyesület. A pozsonyi és a soproni kamara a mezőgazdaságra is szeretne volna kiterjeszteni a munkaszünetet, a Pesti Polgári Kereskedelmi Testület és a Fővárosi Kis- és Középkereskedők Társulata azonban a kereskedők érdekeit helyezte előtérbe. Uo. 30277/1890.

70 Uo.

71 Ilyen véleményt fogalmaztak meg a május 1-jei aradi, az áprilisi újvidéki, szászvárosi, temesvári népgyűlések és a kassai kereskedőifjak. Uo. 27556/1890.; A május 1-sei munkásmozgalomhoz. Népszava 1890. máj. 11. 3.

72 MOL K 231 42. cs. 30277/1890. A javaslat ellenzői között a fiúmei kamara a munkások és a munkaadók közti szerződés szabadságát féltette, a temesvári kamara a kötelező vasárnapi munkaszünet helyett, a protestáns és görögkeleti egyházi ünnepekre tekintettel, a felek szabad megegyezése alapján heti pihenőnapot javasolt. Uo. 15559/1890.

A törvény gyakorlati végrehajtása a felmentésekről szóló rendeletről függött, ezért a törvényjavaslat támogatásának és elutasításának indokaiba az előbbieknél is mélyebb betekintést nyújtanak a rendelettervezetre adott vélemények.⁷³ Az értékelések szerint a kereskedelmi és iparkamarák többsége annak reményében támogatta a törvényjavaslatot, hogy a felmentések lehetővé fogják tenni az ipari-munkaadói érdekek megóvását, ezért több szakmai szervezet a törvény elfogadása fejében újabb ágazatokat kívánt bevonni a kivételezettek körébe.⁷⁴ De a törvényt általánosságban elvető kamarák egy része is hasonló megfontolásból, abban bízva nem emelt kifogást, hogy a kivételek nagy száma miatt a törvény nem fog túlságosan nagy munkakiesést okozni.⁷⁵ Sőt a budapesti kamara a felmentések számának további növelését javasolta.⁷⁶ A munkavállalókat képviselő Általános Munkás Betegsegélyező és Rokkantspénztár és a munkásgyűlések azonban nem értettek egyet a felmentések nagy számával, a szünet kötelező jellegének kimondását, valamint a vasárnap is dolgozó munkások felváltásának pontos meghatározását követelték. A Betegsegélyező és Rokkantspénztár jelentése a kisiparban és a kereskedelemben dolgozók egészségügyi állapotát ítélte a legrosszabbnak, s több javaslatot fogalmazott meg a vasárnap is dolgozó munkások felváltására.⁷⁷

A legtöbb kamarai észrevétel a kereskedelem munkaszünetére vonatkozott. A törvényjavaslat nem szólt külön a kereskedelem munkaszünetéről, szabályozását teljes mértékben a végrehajtási rendeletről bízta, amely a fogyasztók igényeihez kívánta szabni az üzletek nyitva tartását.⁷⁸ E nehezen körülhatárolható elv alapján szélesre szabta a kivételezettek körét, összesen 16 esetben adva lehetőséget a vasárnapi munkára. Abból a megfontolásból, hogy a vásárlóknak vasárnap is be kell szerezniük az alapvető szükségleti cikkeket, egész napos nyitva tartást engedélyezett az élelmiszer-kereskedők (fűszer-, bor-, tea-, csemegekereskedők, szatócok, kofák, gyümölcs-, tej- és lisztkereskedők), a vendéglők, a korcsmák, a sör-, a bor-, a pálinkamérők és a kávéházak számára. A rendelettervezet szerint déli 12 óráig dolgozhatott volna minden egyéb kereskedő és iparos elárúsító, hasonlóan tarthattak volna nyitva a mészárosok és a vadhúskereskedők a fővárosban és a legalább 20 ezer lakosú városokban. Ugyancsak déli 12 óráig végezhatték volna a kisiparosok a sürgős vagy halaszthatatlan munkáikat.

A felmentések azonban az alkalmazottak leginkább túlterhelt rétegét fosztották volna meg a pihenés lehetőségétől, ezért a kamarák jelentős része – például az aradi, a temesvári, a pécsi, a soproni, a szegedi, a lévai, a losonci és a bu-

⁷³ Uo. 20773/1891.

⁷⁴ A M. Kir. Államvasutak Gépgyár és a Diósgyőri M. Kir. Vas- és Acélgyár a sürgősen szállítandó mozdonyok és hídvaszerkezetek gyártásának engedélyezését kérte. Az Óbudai Kékkfestők és Kartonnyomók (Budai Goldberger Sámuel és fiai) azt kérték, hogy a rendelet külön szövegre szóljon arról, hogy a kékkfestő és a kartonnyomó gyárak vasárnap 15 óráig üzemelhetnek. A minisztérium mindkét kérelmet méltányolta. Uo. 14474/1890., 14752/1890.

⁷⁵ Uo. 16559/1890.

⁷⁶ Uo. 31910/1891.

⁷⁷ Uo. 14058/1890.

⁷⁸ Uo. 7069/1890.

dapesti kamara, illetve a Fővárosi Kereskedőtársulat, a Fővárosi Szatócstársulat, a Fűszerkereskedők Országos Értekezlete, az Országos Iparegyesület, a Magyar Kereskedelmi Csarnok, a Budapesti Nagykereskedők és Nagyiparosok Társulata és a Kereskedő Ifjak Kongresszusa – úgy vélte, hogy a kiskereskedelem legtöbb ágában déli 12 óráig elegendő a nyitva tartás.⁷⁹ Több szakmai szervezet a vendéglők és a korcsmák, valamint a vásárnapra eső országos vásárok nyitva tartását is korlátozni kívánta.⁸⁰ Hasonló érdeklődés övezte a dohányárusítást. A dohányeladás állami monopóliumnak számított, ezért a minisztériumnak nem állt érdekében az árusítás vásárnapi szüneteltetése. A rendelettervezet a dohányüzletek részére egész napos nyitva tartást javasolt, a dohányeladásra jogosult kereskedők azonban rendszerint más cikkeket is árusítottak, így várható volt, hogy a két tevékenységet nehezen lehet majd szétválasztani, akárcsak azt ellenőrizni, hogy az egyéb cikkek árusítása délben befejeződik-e. A visszaéléseket megakadályozandó ezért több kamara a dohányárusításra is szeretne volna kiterjeszteni a déltől kezdődő munkaszünetet.⁸¹

A szakmai vélemények értékelésekor hiába keresnénk világos frontokat, azaz a törvényjavaslatot és a rendelettervezetet támogató és elvető álláspontok korántsem a munkaadók és munkavállalók között fennálló érdekellentét függvényében alakultak. Jóllehet a munkásszervezetek egyértelműen a szünet követőzetes betartása és a felmentések számának csökkentése érdekében léptek fel, nem állíthatjuk egyértelműen azt, hogy az ipar és a kereskedelem szakmai csoportjai a folyamatos munkavégzés fenntartását, a szünet alóli felmentések számának szaporítását, azaz kizárólag a nyers gazdasági haszon növelését szorgalmazták volna. Mindez arra utal, hogy a 19. század utolsó harmadára a munkaadói oldalon is megjelent a munkaerő kímélésére irányuló törekvés, ami

79 Uo. 41. cs. 33161/1890., 31910/1891., 42. cs. 20773/1891., 30681/1891., 30682/1891., 30684/1891., 30505/1891., 30504/1891., 30482/1891., 28590/1891., 29770/1891. A Fővárosi Kis- és Középkereskedők Társulata a fűszer- és vegyeskereskedések, valamint a szatócok számára 11 órától, a miskolci kamara 10 órától javasolta a zárást. A brassói kamara a kereskedelem teljes felfüggesztését kívánta, a pozsonyi kamara csak a szatócok és a tejkereskedők egész napos munkáját támogatta. A debreceni kamara az iparcikkeket is áruló vegyeskereskedések számára reggel 9 óráig javasolta a nyitva tartást, mivel igazságtalannak tartotta azt, hogy az ezen cikkeket gyártó kézműiparosok vásárnap nem dolgozhatnak. Uo. 41. cs. 32085/1891., 42. cs. 16262/1899., 31183/1890., 18939/1890., 16469/1890., 31113/1890. Az egyéb kereskedelmi és iparos elárúsítók záróráját a Pesti Polgári Kereskedelmi Testület és az Országos Iparegyesület 12 óra helyett 13 óráig, a Magyar Kereskedelmi Csarnok 14 óráig szeretne volna kitolni, mivel a zárás egy-két órai előkészületet igényel. Uo. 42. cs. 20332/1890., 17711/1890.

80 A vásárok alkalmával az üzletek zárva tartása sem oldható meg, ezért több kamara a vásárookra is szeretne volna kiterjeszteni a munkaszünetet. A Magyar Kereskedelmi Csarnok azonban a négy országos vásár kezdő vasárnapját a kivételek közé kívánta sorolni, de több más javaslat is született a vásárlátogató iparosok és kereskedők felmentése érdekében. A kérdésről a rendelet II/20. pontja fog rendelkezni. Ld. a 93. jz.-et.

81 Ha ez nem lehetséges, a kizárólag dohányeladással foglalkozó kereskedők egész napos nyitva tartását javasolták. Harmadik alternatívaként fogalmazódott meg a dohányeladás jogának elvétele azoktól a kereskedőktől, akik más árucikket is árultak. MOL K 231 42. cs. 20773/1891. Erről a pénzügyminiszter rendelete fog intézkedni. Ld. a 96. jz.-et.

a munkavégzés és a gazdasági haszon elérésének korszerűbb és differenciáltabb szemléletét tükrözte. A tervezetekre adott kamarai reakciók azt is világosan jelzik, hogy a kormány a felmentések nagy számával igyekezett megnyerni a munkaadók támogatását, ami azonban magában rejtette annak veszélyét, hogy a törvény elfogadása érdekében éppen a törvényt áldozza fel.

A törvényhozás és a minisztérium hatásköréről, illetve a felmentések meghatározásáról a törvényjavaslat parlamenti tárgyalása során is folytatódott az eszmecsere.⁸² A bizottsági munkálatok során elsőként a közgazdasági bizottság vetette fel azt, hogy a felmentéseket rendelet helyett törvényben szabályozzák.⁸³ Miután a bizottság visszavonta javaslatát, a Képviselőházban fogalmazódott meg hasonló vélemény. Többen közjogi értelemben elfogadhatatlannak ítélték azt, hogy a kormány a kivételekkel felülírhatja a törvényhozás által elrendelt szabályozást. De olyan vélemény is elhangzott, miszerint a törvényjavaslat valójában nem is a munkaszünetről rendelkezik, hanem a kormánynak ad engedélyt arra, hogy „vasárnap is dolgoztasson”. Ennek megakadályozása érdekében több képviselő legalább a miniszteri rendeletalkotás közvetlenebb és szigorúbb parlamenti ellenőrzését szeretne volna elérni.⁸⁴

Az 1891. január végén lefolytatott képviselőházi vitában a képviselők nem kérdőjelezték meg a munkaerő kímélésének fontosságát. Többen a törvény megelőző jellegét, a szociális kérdés békés megoldásának lehetőségét hangsúlyozták, illetve a műveltebb és vagyonosabb osztályok felelősségét emelték ki a munkásság fizikai, szellemi és erkölcsi körülményeinek javításában.⁸⁵ A tárgyalások hangneme a törvényalkotók azon törekvése határozta meg, hogy mellőzzék a vallási szempontokat, a javaslat ugyanis magában rejtette a felekezeti vita lehetőségét. A vasárnapi pihenőnap a keresztény tradícióban gyökerezett, egy eredendően vallási ünnep laicizálódása játszódott le a munkásvédelem formájában, amelynek kötelezővé tétele sérthette a nem keresztény lakosság felekezeti és anyagi érdekeit. A várható konfliktusoknak a kormány és a törvényhozás úgy próbált gátat szabni, hogy lehetetlenné tette azon csoportok érdekeinek megjelenítését, amelyek vallási szabályaik értelmében a hét más napjain tartottak munkaszünetet. Ezért a Képvi-

82 A javaslat 1890. április 18-án került a kormány elé, amely néhány ponton módosítást javasolt.

Az első változat 3. §-a szerint a kereskedelmi miniszter a kivételeket a vallás- és közoktatásügyi és a belügyminiszterrel együtt határozta volna meg. A minisztertanács azonban a földművelési minisztert is hozzászólási joggal ruházta fel, miközben a vallás- és közoktatásügyi miniszter közreműködésének törlését javasolta, arra hivatkozva, hogy nem lenne helyes, ha vallási szempontok is érvényesülnének a felmentések meghatározásakor. Új paragrafusként (5. §) a pénzügyminiszter hatáskörébe utalta a kivételek szabályozását a bányászati és kohászati üzemekben, az állami pénzverdékben és az állami egyedárúsítás területén. A 8 paragrafusból álló, átdolgozott törvényjavaslatot Baross Gábor április 29-én nyújtotta át az uralkodónak, aki május 10-én járult hozzá az Országgyűlés elé terjesztéshez. A Szapáry- és a Wekerle-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei i. m. (56. jz.) 207–208., 213.

83 Képviselőházi Irományok 1887–1892. XXII. 294–295.

84 Képviselőházi Napló 1887–1892. XXI. 380. Beöthy Ákos hozzászólása; Uo. 408–409. Gaál Jenő hozzászólása; Uo. 412–413. Szeniczey Ödön hozzászólása; Uo. 405–416. Apponyi Albert hozzászólása.

85 Uo. 369–427.

selőház elutasította azt a módosító indítványt, amely a munkától vallási meggyőződésük miatt szombaton vagy pénteken tartózkodó, s a heti kétnapi munkabeszüntetés negatív gazdasági következményeinek kitett rétegek számára kért felmentést a vasárnapi munkaszünet alól.⁸⁶ Hasonló megfontolásból nem tárgyalta a konzervatív zsidóság csúcsszerve, az Ortodox Közvetítő Bizottság kérvényét, amely a szombattartó zsidók számára kért felmentést.⁸⁷ A vallási szempont mellőzésére irányuló törekvés hatására, a „szent” jelző értékelése körül keletkezett vita arról az indítványról is, amely a kötelező szünnapok közé kívánta iktatni Szent István napját.⁸⁸ A tárgyalások azonban nem változtattak érdemben a törvényjavaslat tartalmán, mindössze néhány ponton tettek kísérletet a módosításra. A Képviselőházban a kötelező vasárnapi munkaszünet alternatívájaként fogalmazódott meg a heti szünnap,⁸⁹ illetve az, hogy az ipari szférán túl a mezőgazdaságban dolgozók, főként a cselédek, valamint a hivatalnokok is részesüljenek a szünetben,⁹⁰ de egyik javaslat sem kapott támogatást. A ház mindössze két esetben javasolt módosítást a tervezet szövegében. A kötelező szünnapok közé iktatta nemzeti ünnepként Szent István napját, illetve a közgazdasági bizottság javaslatára az iparvállalatok megkülönböztetésére törekedve azt indítványozta, hogy a segédek és tanoncok nélkül lakásukon dolgozó kisiparosok vasárnap is végezhesék munkájukat.⁹¹ A főrendiház elfogadta a módosításokat, s az uralkodó 1891. április 9-én 13. törvénycikként szentesítette a kötelező vasárnapi munkaszünetet.⁹²

A felmentésekről szóló végrehajtási rendelet 1891. július 1-jén lépett életbe.⁹³ A rendelet az ipar területén 25 esetben, illetve a segédek és tanoncok nélkül otthon dolgozó kisiparosok számára tette lehetővé a vasárnapi munkát, míg a kereskedelemben 20 pontban rögzítette a kivételeket. Az ipar területén a kis-

86 Uo. 387. Bernát Béla indítványa.

87 MOL K 231 42. cs. 2674/1890., 81415/1890.

88 Képviselőházi Napló 1887–1892. XXI. 376. Gr. Andrassy Tivadar indítványa. Irányi Dániel a jelző katolikus jellegét emelte ki, s arra hivatkozva, hogy más felekezetek nem ismerik a szenteket, a jelző elhagyását javasolta. (Uo. 386–387.) Mocsáry Lajos is arra hívta fel a figyelmet, hogy Szent István a katolikus egyház által is tisztelt szent, ezért állami szintű ünneplése lelkiismereti kényszert jelent az ország más felekezeteinek. (Uo. 399–400.) Végül azok a vélemények kerekedtek felül, amelyek a jelző vallási értelemben közömbös jellegét hangsúlyozták, s történelmünk kiemelkedő uralkodójára tekintettel támogatták az állami ünnep elrendelését.

89 Uo. 371–372. Filtsch József hozzászólása. A heti szünnap gondolata a törvény-előkészítés során is felmerült. *Jellinek Henrik: A munka szünnapokról.* Tanulmány. Bp., 1890. (Ld. még MOL K 231 42. cs. 12 052/1890.)

90 Képviselőházi Napló 1887–1892. XXI. 381–382., 397–399. Andreánszky Gábor és Csatár Zsigmond hozzászólása.

91 Uo. 407. Ullmann Sándor indítványa.

92 Magyar Törvénytár. 1889–1891. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Franklin, Bp., 1897. (Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár) 391–392. 1891:13. tc. Az ipari munkák vasárnapi szüneteléséről.

93 Magyarországi Rendeletek Tára 1891. 651–657. A kereskedelemügyi m. kir. miniszter rendelete 37 892 sz. alatt „az ipari munkának vasárnapi szüneteléséről” szóló 1891. évi XIII. tc. 3. §-ában foglalt felhatalmazás alapján engedélyezhető felmentések tárgyában. Ld. még Képviselőházi Irományok 1887–1892. XXIX. 158–162. A rendelettervezet szövege: MOL K 231 42. cs. 7069/1890.

iparosokra vonatkozó felmentésen kívül alig változtatott az előzetes tervezeten, azokban az ágazatokban engedélyezte a vasárnapi munkát, ahol a munka megszakítása lehetetlennek bizonyult. A kereskedelemben azonban jelentősen szűkítette a felmentéseket.⁹⁴ A minisztérium a kamarai vélemények figyelembevételével alakította ki a végső változatot, de nemcsak az első tervezethez, hanem a kamarai ajánlásokhoz képest is szigorított a fogyasztók érdekében elrendelt felmentéseken, ami azt jelzi, hogy felvállalta a folyamatos munkavégzés által leginkább sújtott csoportok védelmét.⁹⁵ Például nem adott teljes felmentést a kiskereskedőknek, a fűszer-, a tea-, a bor-, a csemege- és a lisztkereskedéseknek és a szatócsüzleteknek, sőt a kamarák által javasolt déli 12 óra helyett mindössze délelőtt 11 óráig engedélyezte számukra a munkát. A tervezett 12 óra helyett délelőtt 10 óráig maximálta az egyéb kereskedelmi és elárúsítóhelyek nyitva tartását. Szabályozta a vásárok működését, a vásárra eső országos vásárokon egész nap, a hetivásárokon azonban csak délelőtt 10 óráig engedélyezte az árusítást. A kisipar területén a fodrászok, a mészárosok délelőtt 11 óráig, a pékek déli 12 óráig dolgozhattak, a cukrászok azonban egész nap, akárcsak a vendéglők, a szállodák, a sör-, a bor- és a kávémerések. A gépiparban csupán a halaszthatatlan javítási munkákat engedélyezte délelőtt 10-ig, míg a nyomdaiparban a sürgős állami és hatósági nyomtatványok, a gyászjelentések készítését, valamint a hírlapok szétküldését tette lehetővé. A dohányeladásról a rendelet közvetetten rendelkezett: az állami egyedáruság körébe tartozó cikkek eladása esetén, ha az üzlet más ipari és kereskedelmi tevékenységet is folytatott, az utóbbi üzletkörre nézve a kereskedelem munkaszünetére vonatkozó szabályokat kellett követni.⁹⁶

A minisztérium a felmentések időkereteit annak ellenére szűkítette, hogy kérvények tucatjai érkeztek hozzá, amelyeket – a kamarai vélemények ellenpontjaként – kiskereskedők, egyének és kereskedőtársulatok fogalmaztak meg.⁹⁷ A munkaerő kímélése érdekében foganasított szigorítások ugyanis legfőképp

94 A vasárnapi munkaszünet rendezése tárgyában. Magyar Ipar 1891. máj. 31. 8–11.

95 Az Országos Ipartanács 1891. májusi ülése összegezte a kamarák, az egyes szakterületek és az érdekelt iparosok javaslatait. MOL K 231 41. cs. 33781/1891. A tanácsot érdekegyeztető fórumként Baross Gábor hozta létre 1890-ben az iparfejlesztés körébe tartozó kérdések véleményezésére, a vállalkozói érdekek és az iparkamarák működésének összehangolására, valamint a munkáskérdés terén felmerülő javaslatok megtárgyalására. A 16 tagú testületbe 8 főt a miniszter nevezett ki, 3-3 tagot a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara és az Országos Iparegyesület, 2 főt az Általános Betegsegélyező és Rokkantpénztár választott. Az Ipartanács. Népszava 1890. júl. 20. 1.

96 Magyarországi Rendeletek Tára 1891. 852–855. A magyar királyi pénzügyminiszternek 1740./P. M. számú rendelete „az ipari munkáknak vasárnapi szüneteléséről” szóló 1891. évi XIII. tc. 5. §-a szerint: a bányászati és kohászati üzemekre, az állami pénzverdére, valamint az állami egyedáruságokra és az azokkal összekötött vállalatokra nézve kivételesen vasárnapokon is végezhető munkának engedélyezése iránt.

97 Kérvényt intéztek a miniszterhez többek között a nagyváradi kereskedők (MOL K 231 41. cs. 38930/1891.), a miskolci szatócsok (uo. 39001/1891.), a lipótszentmiklósi és a rózsáhegyi kereskedők (uo. 37620/1891.), a balassagyarmati kereskedők (uo. 38928/1891.), a fővárosi szatócsok (uo. 36075/1891.), a budapesti zsidókereskedők (uo. 31514/1891.).

pen a kiskereskedelem önállóinak gazdasági érdekeit sértették. A magyar munkajog – az ipari munkához hasonlóan – a kereskedelem formái között sem tett különbséget, ezért a kiskereskedőket az elfogadott törvény és a rendelet nem helyezte külön elbírálás alá. A vásárnapi jövedelemkieséssel szemben azonban ezek a csoportok védekezhetek legkevésbé hatékonyan, ezért a kérelmezők többsége vasárnapra az egész napi munkavégzés engedélyezését kérte, s azt kifogásolta, hogy a kamarák elsősorban a nagyiparosok és a nagykereskedők érdekeit képviselik, akik biztosabb anyagi helyzetükből eredően könnyebben megengedhetik maguknak a heti munkaszünetet. Az üzlettulajdonosokkal szemben azonban a kisipar és a kiskereskedelem alkalmazottai, a segédek és a tanoncok a szünet következetes érvényesítéséért léptek fel.⁹⁸ A fővárosi kereskedősegédek 1891-ben maguk indítottak mozgalmat a munkaszünet érdekében, amelyhez a vidéki kereskedősegédek egyes csoportjai is csatlakoztak.⁹⁹

Az érintettekhez hasonlóan a munkások és a munkaadók érdek-képviselői szervei is eltérően értékelték a törvényt és a rendeletet. Különösen éles ellentét feszült a *Népszava* és az iparügy egyik legfontosabb érdek-képviselői fóruma, az Országos Iparegyesület álláspontja között. A kötelező munkaszünetért évek óta küzdő *Népszava*, miközben a vásárnapi munkaszünet hatását jelentősebbnek ítélte a betegsegélyezésnél, félrendszabálynak tekintette a törvényt, s jöllehet felszólította a munkásokat július 19-én az első vásárnapi munkaszünet megünneplésére, így fogalmazott: „olyan látszata van, mintha a hatalom birtokosai a külföld előtt tündökölni akarnának a »szociális reformokkal«, de a burzsoázia a neki szolgáltat-kész kereskedelmi miniszterrel egyetemben értettek hozzá, hogy a törvényből kitöröljenek minden oly határozományt, amely az ők [!] kizsákmányolás utáni sóvárgásuk elé némi akadályt gördíthetett volna”.¹⁰⁰ Az írások a felmentések mellett a törvény legfőbb hiányosságaként azt emelték ki, hogy nem változtatott a munkaviszony liberális szabályain: annak következtében, hogy a munkaviszony továbbra is szabad egyezkedés tárgya maradt, a tulajdonosok több üzemben hosszú péntek és szombat éjszakai munkával pótolják a vásárnapi munkakiesést, illetve leszállítják a munkabért.¹⁰¹ A lap rámutatott arra, hogy feltételezhetően az említett szankcióktól való félelem is szerepet játszott abban, hogy több szakmában a jobb munkafeltételekért sztrájkoló munkások követeléseai között nem szerepelt a vásárnapi munkaszünet.¹⁰² Ezért az újság a munkaadókkal szembeni hatékonyabb fellépés érdekében a szakegyesületi szervezkedés megindítását szorgalmazta.

A tulajdonosi oldalt képviselő Országos Iparegyesület azonban amellet érvelt, hogy bár fenn kell tartani a hatályos munkásvédelmi törvényhozást, nem

98 Uo. 42. cs. 26871/1891. A győri fűszerkereskedő-tanulók kérvénye. Uo. 41. cs. 31735/1891. A budapesti fodrászsegédek segélypénztárának és önképző egyesületének kérvénye.

99 A kereskedő-segédek és a vásárnapi munkaszünet. *Népszava* 1891. nov. 20. 1–3.

100 A vásárnapi munkaszünet. *Népszava* 1891. júl. 17. 1.

101 A vásárnapi munkaszünet első eredményei. *Népszava* 1891. aug. 14. 1–2.

102 A budapesti sütőmunkások mozgalmának tanulsága. *Népszava* 1890. jún. 22. 2.; A budapesti ács-segédek sztrájkja. *Népszava* 1890. jún. 22. 3. Az ácssegédek vasárnap és ünnepnapokon magasabb bért követeltek.

szabad tovább korlátozni az individuális erő kifejtését.¹⁰³ Magyarország ugyanis nem áll az iparosodottabb országok szintjén, ahol a tőke nagyobb tömegei halmozódtak fel, amelyből a munkások méltán követelik részüket. Az ország jóléte az ipar felvirágzásától függ, ami az egyéni képesség szabadabb és jobb kifejtését igényli. Ezzel azonban ellentétesek az 1889. júliusi párizsi nemzetközi munkáskongresszus céljai,¹⁰⁴ amelyek a munkások egyéni erőfeszítésének indokolatlanul szűk körre korlátozását célozzák.¹⁰⁵ Az egyesület a következő években sem változtatott álláspontján, s amikor 1908-ban a kereskedelmi alkalmazottak országos egyesülete újabb felterjesztést intézett a kereskedelmi miniszterhez a vasárnapi munkaszünet szigorúbb érvényesítéséért, az egyesület nem támogatta a szünet egész napos kiterjesztését, s elutasította a különböző ipari és kereskedelmi ágazatok munkaszünetének egységes szabályozását.¹⁰⁶

A két fórum a munkások vasárnapi oktatására irányuló elképzeléseket is elmentésen ítélte meg. Nem sokkal a törvény elfogadása után Baross Gábor országos bizottságot hozott létre a munkások vasárnapi képzésének megtervezésére és koordinálására, s a fővárosban felszólította a kerületeket, hogy jelöljék ki az oktatásra szolgáló épületeket. Az Országos Iparegyesület a vasárnapi oktatásban lehetőséget látott arra, hogy a munkásokat elvonzzák a korcsmákból, az egyesület lapja, a *Magyar Ipar* azonban óvott attól, hogy érdektelen felolvasásokkal és iskolai jellegű tanítással próbálják az érdeklődést felkelteni. Célravezetőbbnek ítélte a nyilvános múzeumok vasárnapi nyitva tartását, munkáskönyvtárak, olvasótermek kialakítását, népszerű felolvasások és néphangversenyek rendezését, s ebben a gyártulajdonosok részvételével is számolt.¹⁰⁷ A *Népszava*

103 Az egyesület figyelemmel kísérte a munkaszünet megszegői ellen a kerületi kapitányok által hozott intézkedéseket, s röviddel az első rendelet kiadása után két esetben javasolt kivételes engedményt: a főváros egyes városrészeiben tartott, vasárnapra eső búcsúk alkalmával a kereskedések egész napos nyitva tartását kérte, s mivel Mindenszentek napja abban az évben vasárnapra esett, az egész országra kiterjedő felmentést szorgalmazott. A vasárnapi munkaszünet a gyakorlatban. *Magyar Ipar* 1891. aug. 30. 7–8.; A vasárnapi munkaszünet végrehajtása. *Magyar Ipar* 1891. szept. 30. 7–9. A minisztérium 1891 októberében engedélyezte a fővárosban a búcsúk alkalmával a kereskedések nyitva tartását. Az ipari munkának vasárnapi szüneteléséről szóló 1891. évi XIII. törvénycikk ministeri rendeletekkel, minisztertanácsi és elvi jelentőségű határozatokkal és főkapitányi rendeletekkel. Összeáll. Orincsay László. Pátria, Bp., 1902. 20.

104 A nemzetközi munkáskongresszus. *Népszava* 1889. júl. 14. 1.

105 *Gelléri Mór*: Ötven év a magyar ipar történetéből. 1842–1892. Az Országos Iparegyesület félszázados működése. Bp., 1892. 590–591.

106 *Gelléri Mór*: Hetven év a magyar ipar történetéből. Az Országos Iparegyesület működése 1842–1912. Bp., 1912. 269–272.

107 *Bruzer Mihály*: A munkások vasárnapi oktatása. *Magyar Ipar* 1892. jan. 31. 1–3.; A munkások nyilvános oktatása (Felhívás). *Magyar Ipar* 1893. jan. 31. 10. A lap közölte a Budapest egyes kerületeiben meghirdetett természettani, magyar irodalomtörténeti és földrajzi előadások pontos helyszínét és időpontját. Az Iparegyesület elnöke, Gelléri Mór 1893-ban az egyesület közelgő 50 éves jubileumára egy múzeum felállítását javasolta, amely bemutatná, mit tett az állam a munkásvédelem érdekében az elmúlt 20 évben. Az „állami erőfeszítések kiállítása” azzal a nem titkolt céllal született, hogy leszerelje a „külföldi szocialista agitátorokat”. *Gelléri Mór*: A munkásvédelem eszközei. *Magyar Ipar* 1893. nov. 30. 219–221.

azonban ironikusan kommentálta a minisztérium próbálkozásait, s nevetségesnek ítélte az általános műveltség állami úton történő emelésének tervét.¹⁰⁸ Az állami paternalizmus helyett a bérek és a szabadidő növelésében látta a megoldást, az analfabetizmus leküzdéséhez a kötelező népoktatás következetes megvalósítását tekintette megfelelő eszköznek. A lap bírálta a vasárnapi előadások tematikáját, s erőltetettnek vélt hazafias tartalmukat a szocialista eszmék kiiktatását célzó szándékként értékelte.¹⁰⁹

A szabályozással elégedetlen kérelmezők között nagy számban találunk zsidó kereskedőket, akik a szombati pihenőnap miatt kénytelenek voltak hetente két napot munkaszünettel tölteni, s az egyéb vallási ünnepekkel együtt az év közel egyharmadában a munkavégzés felfüggesztésére kényszerültek.¹¹⁰ A zsidó kereskedők érdekeit az izraelita felekezet két fő irányzatának központi szerve, az Ortodox Közvetítő Bizottság és a neológiát irányító Magyarországi Izraeliták Országos Irodája képviselte. Mindkét testület már a törvényalkotás során kérvényt intézett a Képviselőházhoz,¹¹¹ majd a törvény kibocsátását követően rendeletmódosítás útján szeretne volna elhárítani a kettős munkaszünetet. Az ortodox bizottság nyíltan felvállalta a felekezeti érdekeket, s emlékiratot intézett Baross Gáborhoz, amelyben az ortodox zsidók számára kért felmentést a munkaszünet alól.¹¹² A memorandum egy vallási intézmény, a szombat védelme érdekében érvelt, amelyhez a liberális érveket mozgósította, s valláskényszerként értékelte a vasárnapi munkaszünetet. Másfelől a zsidókat kétszeresen sújtó keresetkiesés mellett a pangásban lévő vidéki ipar és kereskedelem további csökkenésének veszélyére figyelmeztetett.

Míg az ortodox bizottság csupán a konzervatív zsidóság számára kért felmentést a munkaszünet alól, a vallási újításokat bevezető neológokat kizárva a szombattartók köréből,¹¹³ a neológ iroda az egész felekezet nevében lépett fel.

108 A vasárnapi munkaszünet értékesítése. Népszava 1892. jan. 29. 3–4.

109 A vasárnapi előadások és a munkások. Népszava 1892. febr. 19. 1–2.; A vasárnapi felolvasások. Népszava, 1892. márc. 11. 4–5.

110 A zsidóság által indított mozgalom részleteit ld. *Prepuk Anikó*: Ortodox és neológ zsidók fellépése a vasárnapi munkaszünet enyhítéséért. In: *A felhalmozás míve. Tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Szerk. Halmos Károly et al. Századvég, Bp., 2009. 239–251. A mozgalom sikertelenségének okait a hazai közélet szerkezetével összefüggésben vizsgálom: *Prepuk Anikó*: Tradícióőrzés a modern politikában: az ortodox zsidóság a magyar közéletben a XIX. század utolsó harmadában. In: *Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században*. Szerk. Bodnár Erzsébet–Demeter Gábor. Hungarovox, Bp., 2008. 178–189.

111 A Képviselőház, a felekezeti vitát elkerülendő, nem tárgyalta a kérvényeket. MOL K 231 42. cs. 81 415/1891., 2 674/1890.

112 Zsidó Híradó 1891. jún. 4. 2–4. A közvetítő bizottság az ortodoxia magyar nyelvű hetilapja, a *Zsidó Híradó* segítségével szólította fel a szombattartókat arra, hogy küldjenek kérvényeket a felmentés érdekében. A felhívásra zsidó iparosok és kereskedők több tucat kérvényt juttattak el a minisztériumba. A beadványok közös vonása, hogy valamennyit a kiskereskedelem és a kisipar szférájában működők írtak alá, legtöbbször a szatócs, vegyeskereskedő, korcsmáros, mészáros, szabó, cipész szakmákban dolgoztak. MOL K 231 41–42. cs.

113 Az ortodox vezetés a vallási újításokat bevezető neológokat a vallási szabályok megszegőinek s egy önálló felekezet képviselőinek tekintette, ezért kizárta őket a szombattartók köréből. *Jakov*

A vallásszabadságot és a jogegyenlőséget ért sérelemként értékelte a kötelező munkaszünetet, miután azonban világossá vált, hogy a felekezeti kártya nem játszható ki, s a kormány a munkaszünetet „gazdasági alapon konstruálja”, gazdasági szempontból bírálta a törvény- és a rendelettervezetet. A neológok nem tartották szerencsésnek azt, hogy a zsidók számára privilégiumot kérjenek,¹¹⁴ félve attól, hogy gyűlöletet szíthat, ha a zsidó kereskedők keresztény társaikkal ellentétben vasárnap nyitva tarthatják boltjaikat. Ezért az izraeliták felmentése helyett a végrehajtási rendelet általános érvényű módosítására törekedtek, s együttműködést kerestek a kereskedelmi és iparkamarákkal, illetve azt javasolták, hogy a zsidó kereskedők a keresztény iparosokkal és kereskedőkkel együtt alakítsanak ki közös álláspontot.¹¹⁵

A végrehajtási rendelet kibocsátása után az ortodox bizottság tovább küzdött az izraeliták felmentéséért, s annak érdekében, hogy a minisztert meggyőzhesse a szombattartók magas létszámáról, 1891 nyarán azok összeírására utasította az ortodox fő rabbikat és a hitközségi elnököket.¹¹⁶ A konzervatív vezetés ezzel párhuzamosan a fővárosban két országos nagygyűlést szervezett, s a résztvevők által elfogadott memorandum – a konzervatív irányzat rugalmasságát igazolandó – immár a vallási sérelmet mellőzve a munkaszünet általános enyhítését kérte.¹¹⁷ Az év végén az ortodox bizottság újabb kérelmet intézett a miniszterhez, s eközben igyekezett alkalmazni a korabeli közélet jellemző technikáit, a politikai nyomás-

Katz: Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban. Múlt és Jövő, Bp., 1999. (Magyar zsidó történelem) 237. Az ortodoxia öndefiníciója Josef ben Efraim Karo (1488–1575) *Sulchan Aruch* c. törvénytárán alapult, amely a 16. században összefoglalta a zsidó hitélet szabályait.

114 Káros irányban. Egyenlőség 1891. aug. 14. 3.; Márkus Dezső: A vasárnapi munkaszünet. Egyenlőség 1891. jan. 16. 1–3.

115 Ezért nem volt közömbös, hogy 1891 őszén Wahrmann Mórt, a Pesti Izraelita Hitközség elnökét, a Lipótváros parlamenti képviselőjét nevezték ki a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara elnökévé. Az *Egyenlőség* üdvözölte Wahrmann kinevezését. Egyenlőség 1891. okt. 30. 10.; Honszeret és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831–1892. Szerk. Frank Tibor. Argumentum, Bp., 2006. A neológ iroda szerint a fővárosi kereskedők befolyásolhatták a leghatékonyabban a minisztert és a szakmai szervezeteket. A vasárnapi munkaszünet. Egyenlőség 1891. júl. 3. 1–3. Bizonyára nem véletlen, hogy a budapesti izraelita kereskedők nagy számban kérték e szervezeteken keresztül a szünet rövidítését. MOL K 231 42. cs.

116 A vasárnapi munkaszünet. Zsidó Híradó 1891. júl. 23. 1–2. A minisztérium irattárában őrzött lajstromok tanúsága szerint 1891. július és augusztus hónapban 158 helységben 2631 szombattartó zsidó iparost és kereskedőt, valamint 316 tanoncot és segédet írtak össze. MOL K 231 42. cs. Az összeírás az év végéig tartott, a lajstromok további sorsát azonban nem ismerjük. A *Zsidó Híradó* decemberben már 30 ezer szombattartóról számolt be, ezt a számot azonban további levéltári források nem támasztják alá. A vasárnapi munkaszünet. Zsidó Híradó 1891. dec. 17. 4.

117 A memorandum arra tett javaslatot, hogy a vasárnapi munkaszünet délután 1 órától, a 20 ezernél kevesebb lakosú helységekben délután 5 órától kezdődjön. Teljes felmentést kért azonban az élelmiszerkereskedők, a szatócsok, a liszt-, a fűszer-, a gyarmat- és a csemegeáru-kereskedők, valamint a megrendelésre dolgozó zsidó gyárosok és műhelytulajdonosok számára. Országos értekezlet. Zsidó Híradó 1891. aug. 27. 1–7.

gyakorlás és a színfalak mögötti politizálás eszközeit.¹¹⁸ 1892 tavaszán néhány vidéki hitközség kezdeményezésére a húsvéti kenyerek készítésére és árusítására kért engedélyt.¹¹⁹

A rendelettel szemben időközben más csoportok is kifogást emeltek. Az első reakciókról a minisztérium röviddel a rendelet kibocsátása után tudomást szerzett, Baross Gábor azonban óvott az elhamarkodott módosítástól, s több időt javasolt a szabályozás kipróbálására.¹²⁰ Az első tapasztalatok birtokában elsősorban a kereskedelemben dolgozók fogalmazták meg panaszait, míg az ipar területéről kevés visszajelzés érkezett. Mindez alátámasztani látszik azt, hogy az iparban a vasárnapi munkaszünet nem számított új jelenségnek, de azt is jelzi, hogy az ipari munkaadók csoportjai a rendeletalkotás során sikerebben érvényesítették érdekeiket, amelyek később sem igényeltek nagyobb korrekciót. Bizonyára ezzel magyarázható az, hogy a budapesti kamara csak a kereskedők sérelmeit tolmácsolta, s arról számolt be, hogy a vasárnapi zárva tartás miatt a kereskedők sok bevételtől estek, ezért egész napra felmentést kért számukra.¹²¹ Wekerle pénzügyminiszter fiskális érdekekre hivatkozva a pálinkamérés engedélyezését szerette volna elérni, az italmérési jövedék csökkenését megállítandó.¹²² A kizárólag gazdasági indítatású törekvés azonban nem nyerte el a munkások vasárnapi italfogyasztása miatt aggodók tetszését.¹²³ A panaszokat az Országos Ipartanács vizsgálta meg, s a kereskedelemben a vasárnapi nyitva tartás egy órai meghosszabbítására tett javaslatot. Az államjövedéki cikkek, a pálinka és a dohányárak esetében azonban önmérsék-

118 A dokumentumot a vidéki nagyvárosok, Nagyvárad, Kolozsvár, Debrecen, Pozsony, Győr, Sátoraljaújhely, Kisvárdá ortodox kereskedői személyesen vitték el Baross Gáborhoz. A találkozózt előkészítendő a nagyváradi hitközség előljárói a város képviselőjét, Tisza Kálmánt keresték fel, aki közbenjár a miniszternél. A vasárnapi munkaszünet. Zsidó Híradó 1891. dec. 17. 4. Az 1892. januári képviselőházi választások előkészítése során több hitközség a helyi képviselőjelölteket igyekezett megnyerni a rendelet módosításához. A vasárnapi munkaszünet. Zsidó Híradó 1892. jan. 28. 8.

119 MOL K 231 103. cs. 14503/1892., 20169/1892.; A vasárnapi munkaszünet és a maczhot készítés. Zsidó Híradó 1892. márc. 3. 3. A kérelmet azonban a bizottság nem Barosshoz, hanem Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézte, abban a reményben, hogy a zsidó tanulókat a szombati írás, számolás és rajzolás alól 1891-ben felmentő miniszter pártolólág teszi át a kérvényt a kereskedelemügyi tárcához. Ld. *Hajnáci R. József*: A magyar zsidók közjoga. Betű- és számsoros útmutató a magyarhoni izraeliták felekezeti ügyeinek törvényes szervezetében. Lőcse, 1909. 163. Iparos tanulók fölmentése az írás-, rajzolás- és számolástól.

120 A vasárnapi munkaszünet végrehajtása. Magyar Ipar 1891. szept. 30. 7–9.

121 A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a kamarai kerület kereskedelmi, ipari és forgalmi viszonyairól az 1891-ik évben. Bp., 1892. XII.

122 MOL K 231 103. cs. 14837/1892. Az italmérési adót a regáléváltság során vezették be. Az állam a regálébirtokosoknak az italmérési jogokért 220 millió forintnyi kárpótlást fizetett. Az 1888. évi 35. tc. (Az állami italmérési jövedékről) pénzügyi hatósági engedélyéhez kötötte a szeszes italok kimérését és árusítását, s a kimérőket és az árusítókat italmérési adó fizetésére kötelezte. *Fenyvessy Adolf*: Az italmérési jövedék. Nemzetgazdasági Szemle 13. (1889) 887–893.; *Hegedűs Ferenc*: Az italmérési jövedék reformjáról. Nemzetgazdasági Szemle 15. (1891) 444–449.

123 A „nép pálinkába fullasztását” többek között a Budapesti Iparkamara sem tartotta szerencsésnek. A vasárnapi munkaszünet javítása. Magyar Ipar 1891. dec. 31. 5–7.

letre intette a Pénzügyminisztériumot, mondván, az állam se üzérkedjen, ha a polgáraitól elvárja a munkaszünet tiszteletben tartását. A tanács ezért nem támogatta a pálinkamérés engedélyezését, és vasárnap délután a dohánytermékek árusításának megszüntetését kérte.¹²⁴

A Kereskedelemügyi Minisztérium gyorsan reagált a kérelmekre, s 1892 márciusában, nyolc hónappal az első rendelet után, újabb végrehajtási rendeletet bocsátott ki, amely a kereskedelem munkaszünetét módosította.¹²⁵ Legfontosabb változtatásként déli 12 óráig, azaz egy órával hosszabbította meg a vasárnapi nyitva tartást a kereskedelmi és az ipari üzletekben, szintén délig engedélyezte, azaz két órával toldotta meg a kisipari javítások végzését, egy órával növelte a mészárosok, valamint a kereskedelmi és az ipari vállalatok irodai alkalmazottainak munkáját. A 20 ezer lakoson felüli városokban nyáron korábbi zárórával kísérletezett, ott az üzletek júniusban és júliusban délelőtt 10 óráig tarthattak nyitva. Csupán az országhatártól 10 kilométer távolságon belül fekvő helységeken engedélyezte délután 5 óráig a kereskedelmi és az ipari árusítást. Az államjövedéki cikkekre vonatkozóan felemás megoldás született. A rendelet a Pénzügyminisztérium kérésének megfelelően egész nap lehetővé tette a pálinkamérést. A dohánycikkék eddigi korlátlan árusításával szemben azonban délután 4 és 9 óra közé csökkentette a trafikok nyitvatartási idejét. Az izraeliták kérelmére egész nap engedélyezte az izraelita húsvéti kenyerek előállítását és árusítását az ünnep előtt és az alatt.¹²⁶ Tehát egyetlen esetben méltányolta a vallási szempontot, nem titkoltan azért, mert az engedmény az év egy rövid időszakára vonatkozott.

Az újabb szabályozást az egyes érdekcsoportok az első rendelethez hasonlóan eltérően értékelték. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara üdvözölte a rendeletmódosítást, de eközben újabb problémákra is rávilágított. A kamara a 20 ezer lakoson felüli vidéki városokban júniusban és júliusban nem tartotta szerencsésnek a délelőtt 10 órai zárást, mivel a mezőgazdasági népesség nyáron vasárnap vásárolta meg a következő hétre szükséges cikkeket.¹²⁷ Az Ország-

124 A tanácskozás részleteit ld. uo.

125 Magyarországi Rendeletek Tára 1892. 886–892. A kereskedelemügyi m. kir. miniszternek 14 837. sz. alatt valamennyi magyar törvényhatósághoz intézett körrendelete „az ipari munkának vasárnapi szüneteléséről” szóló 1891. évi XIII. tc. 3. §-a alapján 1891. évi július hó 1-én 37 892. sz. alatt kiadott rendeletének módosítása tárgyában; uo. 1097–1098. A magyar kir. pénzügyminiszternek 2621. sz. körrendelete a dohánygyártmányoknak ünnepeken és vasárnapokon való eladására vonatkozó határozmányok módosítása tárgyában. Az utóbbi rendelet a dohányárak eladásával foglalkozóknak 4 óráig megengedi a zárva tartást, délután 4 és 9 óra között azonban kötelező a nyitva tartás.

126 Az Ortodox Közvetítő Bizottság sikerként könyvelte el az engedményt és a szünet rövidítését, még ha nem sikerült is elérni a szombattartó zsidók teljes felmentését. (A vasárnapi munkaszünet. Zsidó Híradó 1892. márc. 10. 11.) A neológia azonban azért üdvözölte a rendeletet, mert nem kiváltságot adott, hanem valamennyi iparosra és kereskedőre vonatkozó módosítást hajtott végre. (Hazai hírek. Egyenlőség 1892. máj. 11. 6.) A neológok úgy vélték, ezzel megoldódtak a munkaszünet körüli konfliktusok, a konzervatívok azonban a következő évben újabb kísérletet tettek a kettős munkaszünet enyhítésére.

127 Továbbá a sütőiparban a munka újakezdését az engedélyezett éjjel 1 óra helyett este 10 órától javasolta a hétfő reggeli árusítás zavartalan megkezdése érdekében. A Budapesti Kereskedelmi

gos Közegészségügyi Egyesület az egészségügyi szempontok mellőzését kifogásolta, s a szünet további kiterjesztését javasolta a szellemi foglalkozásokra és a hivataltokokra.¹²⁸ A *Népszava* korábbi álláspontjának megerősítését látta az újabb rendeletben, s így fogalmazott: „Ez a magában véve hiányos törvény mind jobban morzsolódik szét, mégpedig a különböző »érdekkörök« irányába tanúsítandó előzékenység következtében.”¹²⁹ Különösen élénk reakciót váltott ki a pálinkamérés egész napos engedélyezése, s egészségügyi és erkölcsi szempontokra hivatkozva több törvényhatóság is fellépett a vasárnapi pálinkamérés visszaszorítása és megszüntetése érdekében.¹³⁰ A minisztérium azonban nem tett eleget a kérelmeknek, s legfeljebb helyi szintű korlátozást helyezett kilátásba.

A második végrehajtási rendelet kiadásával azonban nem fejeződött be a vasárnapi munkaszünet kötelező jellegének szűkítése, a kereskedelmi miniszter ugyanis széles diszkrecionális hatáskör alapján a következő években az egyes települések, az ipari és a kereskedelmi telepek részére saját belátása alapján engedélyezte a vasárnapi munkavégzést.¹³¹ Rendeletek és határozatok sokasága jelent meg, amelyek egyéni elbírálás alapján módosították, kiegészítették vagy hatályon kívül helyezték a korábbi végrehajtási rendeletek egyes pontjait.¹³² Így

és Iparkamara jelentése a kamarai kerület kereskedelmi, ipari és forgalmi viszonyairól az 1892-ik évben. Bp., 1893. 111.

128 MOL K 231 103. cs. 22078/1892.

129 Baross programbeszéde. *Népszava* 1892. febr. 2. 2.; A vasárnapi munkaszünet újabb felvonásban. *Népszava* 1892. márc. 11. 2–4.

130 Pozsony városa legfeljebb reggel 9 óráig kívánta engedélyezni a kimérést, Trencsén megye kezdeményezésére azonban 17 megye a pálinkamérés teljes megszüntetéséért folyamodott. MOL K 231 103. cs. 73018/1892. (Pozsony város kérelme), 4 345/1892. (Árva, Baranya, Bars, Békés, Borsod, Heves, Maros-Torda, Nógrád, Nyitra, Sáros, Szabolcs, Szepes, Szilágy, Trencsén, Udvarhely, Ung, Zólyom megye kérelme).

131 A panaszokat és a felmentési kérelmeket ld. uo. 103., 116. cs.

132 Az ipari munkának vasárnapi szüneteléséről i. m. (103. jz.). Ld. még a kereskedelemügyi miniszter rendeleteit: Magyarországi Rendeletek Tára 1893. 2513–2514. 84842/1893. sz. A jéggyártás-, árusítás- és szállítás engedélyezése, a címfestők magánhelyiségekben és műhelyekben a törvényes költözködési napokat megelőző és követő 8 napon belül eső vasárnap egész nap dolgozhatnak, a baromvásárokon a szíjgyártók és a kötelesek áruikat árusíthatják, a sütőiparban az előkészületi munkák (kovászlás, bedagasztás, fűtés) este 10-kor megkezdhetők; Magyarországi Rendeletek Tára 1901. 301. 31412/1901. sz. A robbanékony áruk kirakásának és haza szállításának engedélyezése; Magyarországi Rendeletek Tára 1901. 648. 63617/1901. sz. A romlandó élelmiszerek fuvarozása és elszállítása; Magyarországi Rendeletek Tára 1901. 1122–1123. 66058/1901. sz. A pékipari munkák de. 10-ig végezhetők és este 11-kor újrakezdhethők, a kenyér és pékáru egész nap elszállítható; Magyarországi Rendeletek Tára 1902. 62. 86753/1901. sz. A szeszipar és szeszfinomítás javítási munkálatait engedélyezi; Magyarországi Rendeletek Tára 1902. 511–512. 22436/1902. sz. A vajgyártásnál a károk nélkül félbe nem szakítható munkák végezhetők egész nap, a sör, élő baromfi, romlékony élelmiszer teherárúként való feladása és az állomásról való elfuvarozása déli 12-ig, élő állatok szállítása egész nap; Magyarországi Rendeletek Tára 1902. 743–745. 34183/1902. sz. A fényképészet engedélyezése; Magyarországi Rendeletek Tára 1902. 781–782. 45677/1902. sz. A tengerjáró hajók gépein, kazánjain és egyéb alkatrészein végzendő halaszthatatlan javítási munkákat engedélyezi;

került sor többek között a jéggyártás, -árusítás és -szállítás, a robbanékony áruk-
nak a szállítási eszközökből való kirakásának és hazaszállításának, vagy a sütő-
iparban a nélkülözhetetlen munkák vasárnap este 11 órától való újrakezdésének
engedélyezésére. A gazdák tájékozódását elősegítendő tették lehetővé a Pesti
Könyvnyomdának azt, hogy az országos meteorológiai intézet napi térképes idő-
járás-jelentését vasárnap és Szent István napján is kinyomtathassa.¹³³ Az egyes
foglalkozások munkaszünetén változtató rendeletek mellett 1903-ban újabb át-
fogó rendeletmódosításra került sor,¹³⁴ amely megerősítette az előző években ki-
adott rendelkezéseket, s mindössze két esetben szűkítette a vasárnapi munka-
végzést. A fodrásziparban a korábbi 14 óra helyett délig engedélyezte a munkát,
a kereskedelemben a napi ételmezés körébe tartozó cikkek elárusítását viszont
12 óra helyett csupán délelőtt 10 óráig tette lehetővé.

*

A vasárnapi munkaszünet nem korszerű elméleti-politikai megfontolásból s nem
is a szervezett munkásmozgalom hatására, hanem az egyes foglalkozási csoport-
tok társadalmi kezdeményezéseinek eredményeként született 1891-ben. A tör-
vényt az ipari és a kereskedelmi alkalmazottak legleterheltebb csoportjainak sé-
relmei hívták életre, e csoportok panasza jutottak el a minisztériumig, amely
elméleti és adminisztratív apparátusát mozgósítva dolgozta ki a szabályozás rész-
leteit. Az ipari munkák vasárnapi szünetelését elrendelő törvény azonban ko-
moly hiányossággal küzdött, amely abból eredt, hogy a szabályozás jogköre meg-
oszlott a törvényhozás és a minisztérium között. Bár a törvényalkotás során
többször felmerült a minisztérium hatáskörének szűkítése, a bírálókat nem vál-
toztatták meg az autokratikus jogelvre épülő hazai eljárási gyakorlatot. A tör-
vény kötelező jellegét ezért nagyban csökkentette a kivételek rendeleti úton tör-
ténő szabályozása, amely védett csoportok meghatározásának hiányában a
felmentettek körének korlátlan változtatását tette lehetővé. A gyakorlat hama-
rosan az elvi lehetőségekhez igazodott, s az első végrehajtási rendelet kiadása

Magyarországi Rendeletek Tára 1902. 785. 60067/1902. sz. Az iparszerűen végzett
ablaktisztítást és padlófényezést engedélyezi; Magyarországi Rendeletek Tára 1903. 143.
86040/1902. sz. A baromfi hizlaldák üzemből tartásával járó összes munka engedélyezése.
Nem található a Rendeletek Tárában a 27781/1901., a 27584/1899. és a 81459/1900. sz.
rendelet. Az ipari munkának vasárnapi szüneteléséről i. m. (103. jz.) 14–15., 17. A rendeletek
közlésével kapcsolatos bizonytalanságra utal *Concha Gy.*: i. m. (26. jz.) I. 418.

133 Az ipari munkának vasárnapi szüneteléséről i. m. (103. jz.) 13–14., 17., 22., 31.

134 Magyarországi Rendeletek Tára 1903. 484–493. A kereskedelemügyi m. kir. min. 1903. évi
28559. sz. rendelete az ipari munkák vasárnapi munkaszünete tárgyában. Vö. az 1892. évi
14839. sz. ker. min. rendelettel: Magyarországi Rendeletek Tára 1892. 886–892. Az újabb
rendelet megerősítésére szolgált az 1903. évi 45023. sz. ker. min. rendelet, amely Budapesten a
vasárnapra eső hetivásárokon délelőtt 10-ig csak a napi ételmezés körébe tartozó cikkek
árusítását engedélyezi, s tiltja az egyéb áruk, pl. a fa vagy szén árulását (Magyarországi
Rendeletek Tára 1903. 623–626.), és az 1903. évi 50781. sz. ker. min. rendelet, amely a
fürdőekben működő borbélyokat szólítja fel arra, hogy tartsák be a 28559. sz. rendeletet, s csak
délig dolgozzanak (Magyarországi Rendeletek Tára 1903. 811–812.).

után egy éven belül sor került a módosításra, elsősorban a kereskedők kérelmei miatt. A törvény másik sajátossága ugyanis az, hogy a kereskedelem munkaszünetének szabályozását rendeleti útra terelte, s a szünet alóli felmentést egy partalan irányelvhez, a fogyasztók igényeihez igazította. Miután az első rendelet a kereskedelemben a vártnál szűkebbre szabta a vasárnap is végezhető munkák időkereteit, a módosítás érdekében a kereskedők egyes csoportjai léptek fel a leghatározottabban. Az 1892 márciusában kiadott újabb végrehajtási rendelet tanúsága szerint ezek a csoportok sikeres mozgalmat indítottak az engedélyezett munkák időhatárainak kiterjesztésére, tovább csorbítva a vasárnapi munkaszünet kötelező jellegét.

A minisztérium a következő években újabb rendeletekkel növelte a szünet alóli felmentések számát. A kereskedelem munkaszünetén 1903-ban változtatott ismét, amikor a korábbihoz képest könnyebben érvényesíthető elv alapján, mindössze a napi ételmezés körébe eső cikkek árusítását engedélyezte délelőtt 10 óráig. 1914-ben újabb kísérletet tett a vasárnapi munkaszünet törvényhozási úton történő elrendelésére, az 1891. évi törvényt azonban nem követte újabb munkásvédelmi rendelkezés. A századfordulóra a hazai szociálpolitikában a munkásbiztosítás irányzata erősödött meg, azaz a szociális juttatások nem az állampolgári jogokhoz, hanem a munkaviszonyhoz kapcsolódtak.¹³⁵ Azaz hiába jelent meg több területen a munkavégzés és a gazdasági haszon korszerűbb szemlélete, a hazai vállalkozók a munkásvédelmi szabályok elutasításával sikeresen hátrították el a munkaadó és a munkás közti magánjogi viszonyba való törvényi beavatkozást, s ezáltal a korszerű munkajog, a sztrájkjog és a szakszervezeti jog kifejlődését is hosszú időre hátráltatták.¹³⁶ Jóllehet a vasárnapi munkaszünet bevezetése során az ipari és a kereskedelmi vállalatok differenciálatlan szemléletéből eredő hiányosságok is megmutatkoztak – azok mérlegelése után került sor 1891-ben a kisipar vasárnapi munkaszünetének kiiktatására –, a jogalkotás a tapasztalatokat később kevésbé kamatoztatta, s ennek köszönhetően Magyarországon, ellentétben más országokkal, a hazai iparszerkezetben jelentős volumenű kisiparnak és kiskereskedelemnek az ipar és a kereskedelem más ágazataitól eltérő szabályozása sem valósult meg.¹³⁷

135 Heller F.: Magyarország socialpolitikája i. m. (21. jz.). A munkásbiztosítás irányzata előtérbe kerülésének okaira ld. Bódy Zs.: A „szociális kérdés” i. m. (21. jz.). Ld. még Gyáni Gábor: A szociálpolitika első lépései hazánkban: Darányi törvényei. In: *Uő*: Történetsszdiskurzusok. L'Harmattan, Bp., 2002. (A múlt ösvényén) 209–220.

136 Az első munkajogi törvény 1937-ben született: Magyar Törvénytár. 1937. évi törvénycikkek. Jegyzetekkel ellátta Degré Miklós–Váradý-Brenner Lajos. Franklin, Bp., 1938. (Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár) 172–178. 1937:21. tc. A munkaviszony egyes kérdéseinek szabályozásáról.

137 Susan Zimmermann: Védett és védelemben nem részesülő munkaviszonyok az iparosodás korától a világgazdasági válságig (Ausztria és Magyarország összehasonlítása). Korall 5–6. (2001. ősz-tél) 114–140.; Lackó Miklós: Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867–1949. Kossuth, Bp., 1961. 69–70.

ANIKÓ PREPUK
A SOCIAL LAW IN THE LABYRINTH OF STATUTE MAKING:
THE INTRODUCTION OF SUNDAY AS
HOLYDAY IN HUNGARY

In Hungary the state regulation of work was a relatively late development, and the framework of production based on private contracts had consequently lived on until the 1890s unaffected by laws and collective agreements. The evolution of liberalism in Hungary did not result in the emergence of social liberalism, and thus its representatives continued to expect the easing of social tension not from the state but, in the token of social self-care, from the independent initiatives of the different social groups.

It was in the beginning of the 1890s that the government tabled a bill concerning Sunday holiday as well as health and accident insurance. Among the first Hungarian social acts, the present study examines the conditions of the introduction of Sunday as holiday. It presents on the basis of ministerial documents, the contemporary press and parliamentary sources the consequences of the fact that in the absence of an effective theoretical-political movement, sensitive to the social question, and of considerable trade unions, the whole problem of social care, and of Sunday holiday as an important part of it, was taken on by the state bureaucracy. It analyses in detail the problem of how the effectiveness of this late-born protective social legislation was hindered by ministerial statutes authorising exemption from holydays, which played a key role within the system of Hungarian legal regulation. Namely, the prevalence of the state's social policies was hugely influenced by the fact that in the countries east of the river Elbe the state boasted an extraordinary power of statute-making, based on the autocratic principle of unrestricted state authority, which resulted in its turn in the wide discretionary powers enjoyed by the administration and the extensive legislative functions assumed by the executive.

The law which enacted in 1891 the suspension of industrial work on Sunday thus suffered from a basic weakness, which stemmed from the fact that the authority to regulate holydays was divided between the parliament and the ministries. Although the need to curb the power enjoyed by the latter emerged frequently in the course of legislation, such criticism failed to prevail against the legal procedure based on the autocratic interpretation of the law. The compulsory nature of the law was greatly diminished by the regulation of exemptions from holydays through statutes, which, in the absence of a definition of protected professional groups, made possible the unlimited alteration of the categories liable to exemption.

Szakemberből politikus – Hóman Bálint

A kormányzó 1932 őszén Gömbös Gyulát bízta meg kormányalakítással, abban a reményben, hogy az – dinamikus egyénisége, szervezőkészsége révén – képes lesz úrrá lenni a súlyos válsághelyzetben. Az október 1-jén megalakult új kormányban a vallás- és közoktatásügyi miniszteri posztot Hóman Bálint kapta meg, ami a kortársak számára egyáltalán nem számított meglepetésnek. Hóman már az 1920-as évek második felében elismert és tekintélyes történész volt, akinek egyéni kvalitásait hivatalos körökben nagyra tartották.¹ Szakmai sikerein túl komoly közéleti ambíciói voltak, és kultúrpolitikusként is komoly karrier állt a háta mögött.² Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy – saját bevallása szerint – előbb az 1920-as évek végén Bethlen István, majd 1931-ben az őt követő miniszterelnök, Károlyi Gyula is felajánlotta részére a kultusztárca irányítását,³ igaz, az érintett mindkét felkérésre nemet mondott. A gömbösi ajánlat visszautasítása ellenben szóba sem került, sőt a fajvédő vezér baráti köréhez tartozó Lázár Andor szerint már jóval a hivatalos kormányalakítás előtt tudott dolog volt, hogy Gömbös miniszterelnöksége esetén ő lesz a kultuszminiszter.⁴ Ennek hátterében két tényező húzódnak meg. Egyrészt Hóman nagyjából az 1920-as évek közepe óta bensőséges kapcsolatokat ápolt a volt fajvédő vezérrel, illetve környezetével,⁵ másrészt a miniszteri tarczát csak bizonyos feltételek teljesülése esetén vállalta. A személyes kapcsolaton

1 A vele sokáig igen jó kapcsolatot ápoló Lázár Andor szerint „bámulatos emlékezőtehetsége, nagy szorgalma, széleskörű műveltsége szakkörökben már ekkor teljesen ismeretes volt”. *Lázár Andor: Visszaemlékezéseim*. Ráday Gyűjtemény, Bp., 1995. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 7.) 207.

2 *Glatz Ferenc*: Hóman Bálint és Szekffü Gyula párhuzamos életrajzai. Történetírás, forradalom, rendszerváltások. Történelmi Szemle 52. (2010) 475–476., 486–487.; *Tőkéczi László*: Hóman Bálint művelődési és művelődéspolitikai eszményei. Protestáns Szemle 57. (1995) 108–123.; *Ujváry Gábor*: A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”. Ráció, Bp., 2010. (Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének kiadványai 1.) 65–69.

3 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (= ÁBTL) 3.1.9. V–98692. Hóman Bálint népbíróvási peranyaga 138.

4 *Lázár A.*: i. m. (1. jz.) 186.

5 *Gergely Jenő*: Gömbös Gyula. Politikai pályakép. Vince, Bp., 2001. 24.; *Vonyó József*: Gömbös Gyula munkatársai, elvtársai. Rubicon (2007) 4–5. sz. 127.; *Glatz Ferenc*: Nemzeti kultúra – kulturált nemzet. 1867–1987. Kossuth, Bp., 1988. 304–305.

túl miniszteri tevékenységének illeszkednie kellett a gömbösi reformpolitika egészéhez, azzal bizonyos fokig közösséget kellett vállalnia. Így részt vett a kormányprogram alapját képező nemzeti munkaterv kidolgozásában, bár inkább csak annak kultúrpolitikai részében.⁶ A kormánypártba történő belépést persze nem kerülhette el,⁷ de ezen túl közvetlen politikai feladatokat nem vállalt, és ilyet Gömbös sem kívánt tőle.⁸

1932-ben – igazodva az általános gyakorlathoz – országgyűlési képviselő lett. A képviselő-választás kapcsán azután ismételten és egyértelműen megmutatkozott az, hogy Hóman – egyelőre – milyen szerepet szán magának a politikai életben. A székesfehérvári kerület 1932-ben üresedett meg, az addigi képviselő, Károlyi Gyula lemondása következtében: a kormánypárt vezetése a kultuszminisztert, az ellenzéki erők pedig egy ismert és tapasztalt politikust, Friedrich Istvánt indították el a mandátum elnyeréséért. November 7-én Hóman az öt jelöltnek felkérő városi küldöttség előtt kijelentette, hogy nem politikusként, hanem „munkásemberként” áll előttük, hozzátéve, hogy „a nemzet nagy alkotó vezérei [...] nem mindig a hivatásos politikusok közül kerültek ki”.⁹ November 10–13. között, Székesfehérvárott elmondott programbeszédei alapján a választóközönség egy óvatos és taktikus jelöltet ismerhetett meg személyében. Általában elkötelezte magát a kormány politikája mellett: a pénzügyi stabilitás fontosságáról, szociális reformokról, a titkos választójog bevezetésének szükségességéről beszélt, bírálta az öncélú pártoskodást és a királykérdésben azonosította magát a miniszterelnök álláspontjával. Dicsérte annak elődjét, Károlyi Gyulát, s óvakodott attól, hogy polémiába keveredjen ellenfelével. A választópolgárok megnyerése érdekében nagy hangsúlyt helyezett az agrárgondok megoldására, és többször is kiemelte Székesfehérvár dicső történelmi múltját, amely különösen hitelesen hangzott egy történetész részéről.¹⁰ Bár a küzdelemben mindkét fél komoly erőket mozgósított,¹¹ a győzelmet – biztosnak mondható többséggel – Hóman szerezte meg.¹²

Hóman a Gömbös-kormányban valóban szakfeladatai ellátására koncentrált,¹³ és tartózkodott attól, hogy közvetlen politikai kérdésekben állást foglal-

6 Vö. *Gergely J.*: i. m. (5. jz.) 212–213.

7 ÁBTL 3.1.9. V–98692. Hóman Bálint népbíróvási peranyaga 105.

8 Uo. 139. Ld. még: *Ujváry G.*: i. m. (2. jz.) 73.

9 Magyar Távirati Iroda, Könyvmatosok, Napi tudósítások (<http://mol.arcanum.hu/mti>; = MTI Napi tudósítások) 1932. nov. 7. 13. (A Magyar Távirati Iroda jelenti).

10 MTI Napi tudósítások 1932. nov. 10. 39. (Hóman Bálint kultuszminiszter Székesfehérvárott), nov. 13. 6–8. (Hóman programbeszéd, folytatás); *Farkas Gábor*: Várostörténeti tanulmány. Székesfehérvár a két világháború között 1919–1941. Alba Regia 38. (2009) 110–111.

11 A kampányban a kormánytagok egymás után jelentek meg Fehérvárott Hóman támogatására, Friedrich mögött pedig az ellenzék szinte minden irányzata felsorakozott. *Farkas G.*: i. m. (10. jz.) 110–111.

12 Hóman a szavazatok 65,5%-át, míg Friedrich 34,5%-át kapta. *Hubai László*: Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. I–III. Napvilág, Bp., 2001. II. 93.

13 Hóman kultuszminiszteri tevékenységére nézve: *Ujváry Gábor*: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája. In: A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 2009. 401–406.

jon.¹⁴ Az 1935. évi országgyűlési választások kapcsán viszont már érzékelhető volt, hogy a kultuszminiszter nem feltétlenül elégszik meg addigi szerepével. Székesfehérvárott nem volt ellenjelöltje, így egyhangúan, küzdelem nélkül jutott mandátumhoz. Ő azonban – ráadásként – elvállalta a Nemzeti Egység Pártja (NEP) dél-pesti listájának a vezetését, és ebbeli minőségében közvetlenül is részt vett a választási kampányban. Az itt elhangzott nyilatkozatai azonban még mindig bizonyos visszafogottságról tanúskodnak, jóllehet későbbi nézeteinek néhány eleme már ekkor megragadható. Október 14-i,¹⁵ a NEP-nagygyűlésen elmondott kortesbeszédében ismét leszögezte, hogy nem folytat pártpolitikát, csak a nemzeti egység eszméje vonzotta a politika felé, a közösségért kíván dolgozni, és programjának lényege a „béke és munka”.¹⁶ Ugyanakkor ezt a nemzeti egységet egyértelműen a kormánypárttal azonosította. Elhatárolta magát a „zöld és vörös internacionálétól”, és az egyén korlátlan érvényesülésére építő liberalizmustól.¹⁷ A nemzeti összefogás gondolatát hangsúlyozta, hozzátéve: „mint történetíró állapítom meg, hogy a nemzeti egység gondolata minden kicsinyes pártpolitika fölé emelkedő nagy nemzeti irányt, eszményt, gondolatot jelent”.¹⁸

Hóman változatlanul a kormány egyik prominens és befolyásos személyiségének számított, aki pozícióját az 1936. október 12-én megalakuló Darányi-kormányban is megőrizte. A választási kampányban betöltött szerepének azonban egyelőre nem volt folytatása, a kultuszminiszter továbbra is szakpolitikusként határozta meg a pozícióját.¹⁹ 1936–1937 folyamán távol tartotta magát a kormánypárton belül felélénkülő politikai küzdelmektől, s az egyik napilapnak nyilatkozva 1937. január végén kijelentette, hogy elítél mindenfajta NEP-en belüli frakciózást, és őt egyébként is tárcája ügyei foglalják le.²⁰ Ugyanezen év áprilisában a minisztertanács több ízben is foglalkozott Hómannak az értelmiségi munkanélküliség enyhítésére vonatkozó javaslataival. Hóman ekkor – egy, a problé-

14 Az igazságügyi miniszteri posztot betöltő Lázár Andor meg is lepődött azon, hogy az esetleges alkotmányjogi reformokról szóló pártértekezleten Hóman azt a homályos és kitérő álláspontot képviselte, miszerint „ilyen rendszerre, olyan rendszerre is volt példa” a magyar történelemben. *Lázár A.*: i. m. (1. jz.) 213.

15 A választások 1935. április 6–7-én zajlottak, de a Közigazgatási Bíróság – különböző okokra hivatkozva – több eredményt megsemmisített. A dél-pesti körzetben az újabb választásra októberben került sor. Hóman természetesen az ekkor szerzett mandátumáról lemondott, és a fehérvári képviselőségét tartotta meg. *Hubai L.*: i. m. (12. jz.) II. 109–110.; *Farkas G.*: i. m. (10. jz.) 112.

16 Magyar Országos Levéltár (= MOL) K 612 Magyar Országos Tudósító, Híryanag (= MOT Híryanag) 1935. okt. 14. 6–7. (Őt nagygyűlésen szoltak a déli kerület polgárságához Hóman Bálint, Zsitvay Tibor és a NEP jelöltjei).

17 Hóman itt még viszonylag mérsékelten nyilatkozott a liberalizmusról, és elismerte, hogy az „egy bizonyos korszakban történeti szerepet töltött be”. Uo. 7.

18 Uo.

19 Választási kampánybéli tevékenységét is úgy magyarázta, hogy „pártpolitika helyett egyetemes nemzeti politikáról, egyetemes nemzeti nevelésről beszéltem”. MTI Napi tudósítások 1935. okt. 15. 22. (A pécsi tudósítás folytatása).

20 Nyilatkozik Hóman kultuszminiszter állítólagos tárgyalásairól és a kormánypárti frakcióról. Az Est 1937. jan. 19. 1–2.

mával foglalkozó minisztériumi hivatal felállításán túl – különböző reform-elképzelésekkel állt elő, de nem hozta kapcsolatba a munkanélküliséget a zsidókérdéssel.²¹

Darányi Kálmán miniszterelnöksége alatt Hóman számára két terület kínálkozott közéleti tevékenységének a kiszélesítésére. 1937–1938 folyamán újabb társadalmi pozíciókat kapott, s felmerült annak a lehetősége is, hogy átvegye a Magyar Tudományos Akadémia elnöki posztját.²² A miniszter azonban a másik utat, a politikai életbe történő erőteljesebb bekapcsolódást választotta, s pályájának ebbe az irányba mutató fordulata 1938 elején kezdődött el. A kormánypárti frakció 1938. február 3-i ülésén fontos személyi változásokról döntöttek: Tasnádi Nagy András pártelnök, Hóman pedig pártvezérhelyettes lett. Új pozíciója egy, az addiginál szorosabb politikai kötődést fejezett ki Darányi Kálmán felé. Nemcsak hogy utóbbi közvetlen helyettese lett,²³ hanem a posztra is a kormányfő ajánlása révén került. Hóman bemutatkozó beszéde arra utalt, hogy új pozíciójával nem a párt konzervatívabb csoportjait fogja erősíteni. Kijelentette, hogy a kormánypártnak a „nagy magyar egységet” kell szolgálnia, de ezt csak centralizált irányítás mellett lehet megvalósítani. A pártélet alapja – hangsúlyozta – „bizalom, hűség, fegyelem, és összetartó erő” a párt vezére felé, hozzátéve, hogy a NEP-ben „nem lehet frakciózni, nem lehet csoportosulni”.²⁴

A kultuszminiszter március 5-én elkísérte Darányit Győrbe is, a NEP nagygyűlésére, melyen – mint ismeretes – az egymilliárd pengős fegyverkezési program meghirdetésére került sor. Hóman a kormányfő beszédét követő díszében szólalt fel. Ezen Darányit egyértelműen Gömbös utódjának állította be, és elítélően szólt azokról a „gáncsvetőkről”, akik akadályozzák a nagy reformok megvalósítását.²⁵ Másnap részt vett a NEP Csongrád megyei szervezetének gyűlésén, ahol immár nagyszabású beszédben fejtette ki nézeteit. Kiindulópontja szerint a világ egy sajátos átmeneti állapotban van. Minden kornak megvolt a maga uralkodó világszemlélete – jelentette ki –, de „a mi korunknak sajnos fél évszázad óta nincs meg”, helyette világnézeti harcokról lehet beszélni, melynek nyomán „fogalmi zavar, lelki és erkölcsi válság ütötte fel a fejét”.²⁶ Aztán sajátos ugrással már arra a következtetésre jutott, hogy a világnézeti harc valójában el-

21 A nagy terv. Az Est 1937. ápr. 8. 1–2.; Magyar Távirati Iroda, Könyvnyomtatások, Heti kiadás (<http://mol.arcanum.hu/mti>) 1937. ápr. 7. 6. (A tettek útján); MTI Napi tudósítások 1937. ápr. 17. 5. és ápr. 23. 33. (Az MTI jelenti).

22 Többek között 1937 augusztusában ő lett az Országos Köznevelési Tanács elnöke, fél évvel később pedig tagja lett az Országos Kaszinó választmányának. MTI Napi tudósítások 1938. jan. 31. 6. (Az Országos Kaszinó január 30-i rendes közgyűlése); *Ablonczy Balázs*: Teleki Pál. Osiris, Bp., 2005. 318–320.

23 A kormánypárt élén ugyanis két vezető állt, a pártvezér, aki rendszerint a miniszterelnök volt, és a pártelnök. A két pozíció egymás mellett, ill. párhuzamosan létezett, de hatáskörük, egymáshoz való viszonyuk nem feltárt.

24 Hóman Bálint kultuszminiszter nagy beszéde a felforgatás, a pesszimizmus és a csodavárás mérge ellen a NEP vacsoráján. Pesti Napló 1938. febr. 4. 2.

25 MTI Napi tudósítások 1938. márc. 5. 65–67. (A győri tudósítás folytatása).

26 Uo. 1938. márc. 6. 10. (A szentesi gyűlés, folytatás).

dőlt, de az ennek során előkerült szélsőséges nézetek ellen küzdeni kell. Értelmezésében az egyik szélsőséget a múltat védők, a másikat az irreális vágyakat kergető, radikális reformerek képviselik.²⁷ Bár pontosan nem fejtette ki, milyen nemzeti közösségre gondol, de ezt olyan fogalmakkal jellemezte, mint „magyar keresztény alkotmányos királyság, egyház, királyeszmé, szabadság, nemzet, hadsereg”. Hóman szavaiból egy olyan politikus képe rajzolódik ki, akinek gondolatai számos ponton közelítenek a kormánypárt jobboldali radikális csoportjai által vallott nézetek felé, de mutat valamiféle nyitottságot a hagyományos konzervatív szellemiség irányába is. Előbbire utal a pártegység, az erős irányítás fontosságának hangsúlyozása és a kormánynak a nemzeti egység megtestesítőjeként való beállítása, míg a konzervatív elemeket olyan fogalmak elfogadása-használata jelzi, mint az „alkotmányos” vagy a „szabadság”.²⁸

Beszédében Hóman azt is egyértelműsítette, hogy milyen reformokra van szükség a közeljövőben. Egyrészt – visszautalva a győri programra – a kormány egyes nagyberuházásainak és ennek kapcsán a vagyonosabb rétegek áldozatvállalásának szükségességét hangsúlyozta, másrészt kiállt egy új sajtótörvény és a sajtókamara felállítása mellett. Harmadrészt részletesen szólt a zsidókérdésről, s beszédének ez jelentette talán a legnagyobb újdonságát. Hóman szerint a zsidóság „aránytalanul vesz részt a kulturális életben és a sajtóban”, ami nemcsak az értelmiségi túltermelés szempontjából jelent feszültséget. A zsidóság ugyanis – tette hozzá –, különösen a nemrég betelepültek, nem mentek át egy asszimilációs folyamaton, és „felforgató mozgalmakat, eszmeáramlatokat terjesztettek”. Ugyanakkor megoldási javaslatai – különösen a későbbi történések fényében – nem tűnnek igazán radikálisnak: a további zsidó betelepülés megakadályozását, a jogosulatlanul az országban tartózkodók kitelepítését ajánlotta, illetve az oktató-nevelő munka fontosságát és a zsidó ifjúság nagyobb fokú alkalmazkodásának szükségességét hangsúlyozta. Ráadásul reformjavaslatait – más konzervatív politikusok érveivel összecsengve – egyfajta preventív megoldásként állította be, amely csak törvényes eszközöket használ, és alkalmas lehet arra, hogy az antiszemita hangulatot levezesse.²⁹ A március elején elhangzott szavaitól azután már egyenes út vezetett ahhoz, hogy tagja lett később a NEP zsidótörvényt előkészítő bizottságának.³⁰

Számos kortársat meglepett Hóman politikai szereplése, az, hogy milyen erőteljesen állt ki a kormányzati reformpolitika mellett. A győri beszédet követően Bajcsy-Zsilinszky Endre külön sajtócikkben jelezte, hogy Darányi „megnyugtató” szavai után eltűzött volt „a kultuszminiszteri védőbeszéd”. Az alkot-

27 A két oldalt Hóman jelzőkkel prezentálta. Szerinte egyik részről a bizalmatlanság, pesszimizmus, kétkedés, becsmérlés stb., míg másik oldalról a csodaváró illuzionizmus, kalandor elképzelések és naív önhittség jelentenek veszélyt.

28 MTI Napi tudósítások 1938. márc. 6. 10–11. (A szentesi gyűlés, folytatás). A Győrött elmondott beszédében is hasonló módszerrel élt, és egyfajta fogalomtárral – nemzet, faj, nép, vallás, erkölcs, közérdek stb. – próbálta kifejezni nézeteit. Uo. 1938. márc. 5. 67. (A győri tudósítás folytatása).

29 Uo. 1938. márc. 6. 7–9. (A szentesi gyűlés, folytatás).

30 ÁBTL 3.1.9. V–98692. Hóman Bálint népbíróvási peranyaga 108.

mányos ellenzékétől – tette hozzá – a kormány nem kap jogosulatlan és éretlen kritikát, s jó lett volna, ha Hóman pontosan megjelöli, milyen „gáncsvetésekre” gondolt.³¹ A szentesi pártgyűlésen elhangzottak után pedig – többek között – Karinthy Frigyes figyelt fel arra a szerepre, melyet a zsidókérdés exponálása terén Hóman felvállalt.³² Utóbb olyan nézetek is hangot kaptak, miszerint Hóman volt úgymond Darányi rossz szelleme, akinek hatására vált 1938 tavaszán a kormánypolitika nyitottabbá a jobboldali radikalizmus irányába.³³ A kultuszminiszter aktivizálódása valóban egybeesett a kormánypolitikában érzékelhető fordulattal, és Hóman utóbb maga is elismerte, hogy igen szoros viszonyban állt a miniszterelnökkel.³⁴ Ez a közeli kapcsolat azonban nem korlátozódott 1938-ra, és nincs nyoma annak, miszerint Darányi valamiféle bábbá vált volna minisztere kezében.

Darányi lemondása után, 1938. május közepén Imrédy Béla lett a miniszterelnök, aki kormányában csak erősen korlátozott szerepet szánt Hómannak, és azt is csak egyes NEP-en belüli csoportok nyomására tette.³⁵ Addigi posztját Teleki Pál vette át, míg Hóman feladata – tárca nélküli miniszterként – az eucharisztikus kongresszus lebonyolításának felügyelete lett.³⁶ Feladatának betöltése után, július 11-ével kormánytagsága is megszűnt, s egy időre visszavonult az aktívabb politikai-közéleti tevékenységtől.

1938 őszén súlyos parlamenti válság alakult ki, melynek részeként a kormánypárti képviselők jelentős része szembefordult Imrédyvel, és november 23-án a képviselőház ülésén sor került a kormányfő leszavazására.³⁷ Hóman habozás nélkül elítélte az egész akciót, és változatlanul a miniszterelnök táborát erősítette, de jegyzetei alapján ennél is tovább ment. Szerinte a tömegek a kormány mögött állnak, és a pártszakadás lehetőséget kínál egy jobboldali koncentráció megvalósítására. „Végre igazán konstruktív irányba, konstruktív személyiség köré összpontosul az eddig sok szélsőségbe tévedt, lázas jobboldali közszellem” – jelentette ki, hozzátéve, hogy ebben a helyzetben a nyilasok táborának nagy részét is meg lehet nyerni.³⁸ Gondolatmenetéből következően egyér-

31 Bajcsy-Zsilinszky Endre: A győri beszéd és az ellenzék. Magyarország 1938. márc. 8. 3–4.

32 Karinthy Frigyes: Sajátos diszpozíció. Pesti Napló 1938. márc. 12. 6.

33 Bencsik Zsuzsanna: Hóman Bálint a magyar–német kapcsolatokról. Világosság 35. (1994) 58.

34 Szerinte Darányi „minden fontosabb kérdést lehetőleg megtárgyalt velem”. ÁBTIL 3.1.9. V–98692. Hóman Bálint népbíróági peranyaga 107. Kettőjük szoros viszonyában vélhetően a közöttük fennálló rokonai kapcsolat is szerepet játszott.

35 Sipos Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Akadémiai, Bp., 1970. 36–37.

36 Imrédy vélhetően így próbált meg taktikusan megszabadulni az előző kormány egyik erős embe-
rétől.

37 Az eseményre nézve: Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Magyarságkutató Intézet, Bp., 1991. 274.; Sipos P.: i. m. (35. jz.) 70–79.

38 Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (= OSzKK), 15. fond Hóman Bálint iratai 15/94. Politikai programokhoz fűzött megjegyzések 1939–1944. Itt több elemzés is megtalálható, de a legutolsó részben szereplő „szerdai parlamenti események” említése, valamint a jegyzetek egyéb utalásai azt valószínűsítik, hogy az 1938 végén kialakult politikai szituáció értékeléséről van szó.

telmően rossz megoldásnak tartott minden olyan törekvést, amely a korábbi helyzet visszaállítására, a kiléptettek visszavételére törekszik.³⁹

Hóman tehát kész volt teljes mellszélességgel Imrédyt támogatni, s bár miniszteri tárcát nem kapott, de egyre jelentősebb szerepet vállalt a miniszterelnök oldalán. A kormány december folyamán több szociális jellegű reformot terjesztett a törvényhozás elé, s ő a legnagyobb vihart kiváltó, úgynevezett keresethalmozási törvényjavaslatnál vállalta a vezérszónok szerepét.⁴⁰ Fellépése – tartalmát tekintve – itt még inkább visszafogott és szakmai jellegű volt, rövidesen azonban politikai téren is aktívabbá vált. Imrédy már 1938 őszén tervezte egy új, jobboldali társadalmi szervezet felállítását, s most, hogy túlélte a leszavazást, de csak minimális többséggel rendelkezett a parlamentben, elérkezettnek látta az időt a korábbi tervek realizálására. A NEP 1939. január 5-i tanácskozásán a pártvezérhelyettesként elnöklő Hóman javaslatára a jelenlévők támogatásukról biztosították Imrédynek egy új politikai szervezet létrehozására irányuló törekvését.⁴¹ A Magyar Élet Mozgalom (MÉM) megalakítására másnap, a Vigadóban megtartott nagygyűlésen került sor, melyen Hóman Imrédy mellett, az elnökségben foglalt helyet.⁴² Februárban egyes külföldi híradások már arról szóltak, hogy Hóman „Imrédy Béla legmeghittebb környezetéhez tartozik, így egyik kiszemelt vezére a Magyar Élet Mozgalomnak”.⁴³ Természetesen nem hiányozhatott arról a rendezvényről sem, melyet a párt vezetősége szervezett Imrédy tiszteletére, amikor a kormányfő frissen megszerzett képviselői megbízólevelét vette át.⁴⁴ 1939. február 5-én együtt vettek részt a MÉM fehérvári zászlóbontásán. Itt Imrédy terjedelmes beszédben ismertette nézeteit, programját, különös tekintettel a szociálpolitikai kérdésekre, s többek között azt hangoztatta, hogy a reformpolitika sikerének záloga „az egység, az egy cél felé haladás, az egy akarás, az egy cselekedet”. Hóman ekkor nem mondott nagyobb beszédet, de Imrédyvel való teljes egyetértését hangoztatta.⁴⁵

A különböző konzervatív és baloldali csoportok ismételt erőfeszítésének hatására 1939 februárjában kormányváltásra került sor, és Imrédy Bélát Teleki Pál

39 Ha valamilyen kompromisszumos megoldás születik – vélte Hóman –, az engedmény lenne „a szabadkőművesek és zsidók” javára, „még nagyobb lesz a lelki válság, még többen mennek át a nyilasok táborába”, és fokozódna a parlamentellenes hangulat. Ugyanakkor a kormányzat esélyeit igen optimistán ítélte meg, konstatálva, hogy az ellenzék több taktikai hibát ejtett, a német és olasz lapok Bethlen és a baloldallal való szövetkezés ellen vannak, a katolikus papság pedig Imrédyben „megbízható, kemény államférfit lát”. Uo. 2.

40 Képviselőházi Napló 1935–1939. XXI. 169–174. A törvényjavaslat a keresettel bíró közszolgálati nyugdíjasok és a férjes nők közszolgálati alkalmazásának korlátozásáról szolt.

41 MOT Híryanag 1939. jan. 5. 9–10. (A Magyar Országos Tudósító jelenti).

42 Sipos P.: i. m. (35. jz.) 88–89. Hóman egyébként népbíróági perében tagadta, hogy komolyabb szerepe lett volna a „csodaszarvas-mozgalomban”. ÁBTL 3.1.9. V–98692. Hóman Bálint népbíróági peranyaga 108.

43 MTI Napi tudósítások 1939. febr. 23. 34. (A Novosti „Kormányválság Magyarországon” című cikke).

44 Uo. 1939. jan. 9. 21. (A Magyar Távirati Iroda jelenti).

45 Uo. 1939. febr. 5. 21–38. (Székesfehérvári tudósítás, folytatás).

váltotta fel a miniszterelnöki bársonyszékben. Ezt követően, a NEP március 7-i gyűlésén, ugyancsak Hóman elnöklése mellett következett be a párt átalakulása. Ennek részeként nemcsak a név változott meg,⁴⁶ hanem személycserékre is sor került. Utóbbi részeként Hóman lemondott posztjáról – tisztsége egyébként megszűnt –, és az új vezetőségnek semmilyen formában nem lett tagja.⁴⁷ Pozíciója elvesztéséért azonban bőven kárpótolta, hogy régi tárcáját visszavéve újból miniszter lehetett. Hóman így változatlanul a kormányzati-politikai elit befolyásos személyisége maradt, s úgy tűnik, a miniszterelnök-váltás nem okozott számára semmilyen megrázkódtatást. Hamar megtalálta a közös hangot Telekivel. A kormányfő a fontosabb kérdések kapcsán rendre kikérte a véleményét, s Hóman láthatóan nem érzékelte, hogy közte és Teleki között alapvető felfogásbeli különbség lenne.

A kultuszminiszter számára fontos szerep jutott a soron következő, 1939. évi képviselő-választási küzdelemben. A fehérvári mandátumot ismét ellenjelölt nélkül nyerte el, így energiáit más területekre koncentrálhatta.⁴⁸ Ő vezette a kormánypárti listát Veszprém vármegyében és Pest vármegye északi körzetében. Mindkét helyen aktívan kampányolt, sőt Teleki Pált is elkísérte szegedi korteskörútjára. Beszédeiben – az ilyenkor szokásos közhelyeken túl – nem túlzott elkötelezettséggel, de határozottan kiállt a kormányzat mellett.⁴⁹ A választási eredményt értékelve viszont súlyt helyezett a régebbi, liberális és konzervatív politikától való elhatárolódásra. Kijelentette, hogy a választás „ítélethozatal volt a múlt mulasztásai felett”, és „nem tudja értékelni, sőt elítéli a manapság [...] hangosan kínálgató alkotmányvédelmet”.⁵⁰ Hóman tehát a Teleki-kormány egyik befolyásos és tekintélyes tagjának számított, s pozícióját az azt követő, közel egy évig hatalmon lévő Bárdossy-kormányban is megőrizte.

Az 1939–1942 közötti időszak azért is fontosnak bizonyult Hóman számára, mert ekkor tisztázódott, egyértelműsödött világ- és társadalomképe. Gondolkodásának egyik alappillére volt annak felismerése, hogy Európa s benne a dunai térség olyan sorsdöntő változások előtt áll, melyek meghatározó módon és hosszú időre befolyásolják az ország helyzetét. A Magyar Történelmi Társulat 1942. júniusi ülésén elhangzott szavaiban fogalmazott talán a legegységértelműbben: „Az európai történetnek – megítélésem szerint – a népvándorlás és a nyomán járó államalakulások kora óta nem volt a mienkhez hasonlóan mozgalmas korszaka.”⁵¹ 1940. júniusi, *Rapszódikus gondolatok* című feljegyzésében is a szí-

46 A párt új neve Magyar Élet Pártja lett.

47 MOT Hírnagy 1939. márc. 7. 17. és 29–31. (A Magyar Országos Tudósító jelenti).

48 Az, hogy ennyire biztos bázist sikerült kialakítani Székesfehérvárott, részben a mögötte álló erős helyi érdekcsoporttal magyarázható, de maga Hóman is sokat lobbizott a település érdekében. *Farkas G.*: i. m. (10. jz.) 119–120.

49 Szegeden elmondott pohárköszöntőjében dicsérte Teleki személyét, munkásságát, és bizalmat kért számára a szegedi választóktól. MTI Napi tudósítások 1939. máj. 7. 31. (Szeged, május 7.).

50 *Hóman Bálint*: Magyar sors – magyar hivatás. Mult és jövő. Athenaeum, Bp., 1942. 168.

51 Elnöki megnyitó beszéd. A Magyar Történelmi Társulat 1942. június 11-én tartott évi rendes közgyűlésén mondotta Hóman Bálint elnök. *Századok* 76. (1942) 130.

tuáció páratlan jellegét emelte ki, kiegészítve annak vizsgálatával, hogy ez milyen feladatokat ró a magyarságra. Vissza-visszatérően utalt arra, hogy „a fejlődés feltartóztatathatatlannul halad az új világrend felé”, és a kis nemzeteknek „alkalmazkodni kell a kor irányító eszméihez és törekvéseihez”. Ebben a helyzetben tehát „merőben új állami és társadalmi rend, új gazdasági rendszer és világszemlélet felé haladunk, amilyen csak kevés volt a történelemben”. Ennek az új berendezkedésnek az alapelemeit pedig – folytatta gondolatmenetét – a „kollektívum, etatizmus, gazdasági kötöttség, központi hatalom, társadalmi kiegyenlítődség és erőteljes népi politika” fogalmai alkotják. A fejlődés velejárója a szociális gondolat, az érdek-képviselési eszme térhódítása, a parlamentarizmus csődje.⁵² Naplójában ugyanakkor arról írt, hogy „átmeneti korszakban élünk”, s a fejlődés „az államszocializmus felé mutat”.⁵³

Hóman többször is visszatért egyik vesszőparipájához, amikor azt hangsúlyozta, hogy a nagy átalakulás csak a nemzeti egység és összefogás megvalósítása útján lehetséges.⁵⁴ Ezt az egységet – jelentette ki 1940 májusában, a Magyar Történelmi Társulat ülésén – semmiféle partikuláris érdeknek nem szabad megtörnie, s ezek között az egyéni ambíciókat, valamint a pártpolitikai, felekezeti, nemzetiségi, hivatásköri és osztályszempontú tagolódást emelte ki.⁵⁵ Gondolatmenetéből következően semmilyen megértést nem mutatott az ellenzéki politikai irányzatok felé. Fenti beszédében határozottan elítélte azokat az „ellentétek kiélezésére törekvő, alattomos erőket”, amelyek akadályozzák a nagy célok megvalósítását. 1942 júniusában, Székesfehérvárott elhangzott képviselői beszámolójában még keményebben fogalmazott, amikor azt hangsúlyozta, hogy „ma nincs helye kétkedésnek és ingadozásnak, pártoskodásnak és viszálynak, nemzetbomlasztó hírverésnek”, és az egységbontó törekvésekkel „teljes erővel” szembe kell szállni.⁵⁶

Hóman az elvi keretek megfogalmazásán túl az átalakulás konkrét kérdéseire is kitért, és három nagyobb téma – politikai berendezkedés, zsidókérdés és külpolitika – kapcsán fogalmazta meg véleményét. Teleki Pál 1940 nyarán a politikai rendszer átalakításának a gondolatát vetette fel, melynek részeként a parlament felépítését is gyökeresen át kívánta formálni. E célból szakmai ter-

52 *Bencsik Zs.*: i. m. (33. jz.) 60–61.

53 ÁBTL 4.1. A–742. Hóman Bálint naplója 20. A mondottakkal összecsengve a székesfehérvári választók előtt 1941. március 15-én elmondott beszámolójában úgy látta, hogy a koreszmét „legjobban az irányítás szóval lehet jellemezni”. Reményi-Schneller a zsidókérdésről, Hóman Bálint az asszimilációról és disszimilációról, Lakó Dezső a közellátásról, Radocsay László a nyilas összeesküvésről és demagógiáról beszélt a vidéki MÉP értekezleteken. Magyar Nemzet 1941. márc. 11. 5.

54 „Nemzeti életünk biztonságát és nagy nemzeti céljainkat csak az összes erők egyesítésével, átfogó nemzeti egység és erős központi hatalom megteremtésével, egészséges magyar közszellem kialakításával érhetjük el.” MTI Napi tudósítások 1940. máj. 13. 32. (Hóman Bálint beszédének folytatása).

55 Elnöki megnyitóbeszéd. A Magyar Történelmi Társulat 1940. május 13-án tartott kassai díszgyűlésén elmondotta dr. Hóman Bálint elnök. Századok 74. (1940) 259.

56 MTI Napi tudósítások 1942. jún. 29. 32. (Hóman Bálint szegedi [!] beszédének folytatása).

vet készítettett, amely a reformot illetően két variációval számolt.⁵⁷ Az egyik szerint a képviselőháznak kizárólag a vármegyék, a hivatásrendek és az egyetemek küldötteiből kellene állnia, míg a másik változat a mandátumok 30%-át meghagyta volna a választás útján bekerülő pártembereknek. A tervezetet véleményezés végett számos politikus és közéleti személyiség megkapta, köztük Hóman, akinek így alkalmá nyílt álláspontja kifejtésére.⁵⁸ A reformterv nagyrészt arra az elvi alapra építkezett, miszerint a törvényhozás hagyományos formája nem felel meg a modern követelményeknek és revízióra szorul. Hóman ezzel a megállapítással nemcsak egyetértett, hanem a tervezethez fűzött jegyzeteiben még erőteljesebben ítélte el a pártok versengésére épülő politizálást. Szerinte a parlament üres színház benyomását kelti, a választókerületi szisztéma nem helyes kifejezője a nemzeti akaratnak, és általában negatívan viszonyult a pártharcokhoz.⁵⁹ Ebből következően tehát – vonta le a konklúziót – gyökeres reform kell, melyet nem lehet akadályozni a hagyományokra való hivatkozással. Nem igaz tehát a tervezet azon megállapítása – írta –, miszerint „törtetlenül élő alkotmányunk van”. A pártok helyett hivatásrendi alapokra épülő parlament jobb megoldásnak tűnt a számára, bár egyértelműen nem foglalt állást mellette. A német minta másolását elvetette, de nem fejtette ki pontosan, hogy milyen felépítésű parlament lenne kívánatos, jóllehet valamiféle diktatórikus rendszerben gondolkodott. Erre utal, hogy megkérdőjelezte a tervezet azon állításait, miszerint „a magyar nemzetnek [...] csak szabad országgyűlés lehet képviselője”, és „Magyarországon totalitáriánus egypártrendszer bevezetése lehetetlen”.⁶⁰ Naplójának jegyzetei szerint is radikálisabb reformot szeretett volna a kormányfő elképzelésénél. Teleki alkotmányjogi tervezete „a történeti felfogás és a modern elgondolások egyeztetése akar lenni. Nem sikerült” – írta 1941 áprilisában.⁶¹ Azt az egyes konzervatív körökben népszerű elképzelést, miszerint egy gyökeres fordulat megakadályozása végett célszerű a kormányzati hatalmat erősíteni, határozottan elvetette. „A belügyi kormányzat mai politikája könnyen párt nélküli csendőrruralomhoz vezethet, aminél jobb a diktatórikus berendezkedés egypártrendszerrel, sőt még a mindenképp elkerülendő katonai diktatúra is” – szögezte le ugyancsak a naplójában.⁶² A *Rapszódikus gondolatokban* reformelképzeléseit próbálta konkretizálni, amikor egy nagy, egységes jobboldali párt létrehozásának és a szociáldemokrata szervezetek feloszlátásának szükségességét taglalta, valamint a média szigorú állami ellenőrzés alá vételét emelte ki.⁶³

57 Ablonczy B.: i. m. (22. jz.) 486–487.; *Püski Levente: A magyar felsőház története 1927–1945.* Napvilág, Bp., 2000. 124–125.

58 OSzKK 15. fond 15/92.

59 Uo. 3–4. és 13.

60 Uo. 7.

61 ÁBTL 4.1. A–742. Hóman Bálint naplója 66.

62 Uo. 2.

63 *Bencsik Zs.*: i. m. (33. jz.) 62–63.

Társadalmi téren Hóman általában komoly szociális reformok, a népi gondolat fontosságáról beszélt,⁶⁴ de láthatóan a zsidókérdés volt az, ami egyre jobban foglalkoztatta. Abban persze semmi meglepő nincs, hogy miniszterként és kormánypárti képviselőként megszavazta a zsidóellenes törvényjavaslatokat, illetve egy ízben maga is ilyen javaslatlall állt elő.⁶⁵ Hóman számára azonban a kérdés kiemelt társadalompolitikai jelentőséggel bírt, s beszédeiben és írásaiban rendre a diszkriminatív reformok mellett foglalt állást. 1938. márciusi – már tárgyalta – beszédéhez képest álláspontja a későbbiekben egyértelműsödött és radikálisabbá vált. Még ugyanebben az évben a zsidóellenes diszkriminációt elvi síkra emelte, amikor azt hangsúlyozta, hogy a zsidók nem tudnak azonosulni a nemzettel, és „a magyarság – más népekhez hasonlóan – nem kívánja magába olvasztani, inkább kirekeszti nemzeti életéből az oda idegen testként beékelődött zsidóságot”.⁶⁶ A más összefüggésben már említett *Rapszódikus gondolatok*ban már az átalakulás egyik fontos elemének tartotta „a nemzeti közösségek szellemétől távol maradt zsidóság elleni céltudatos harc”-ot. „Tudatára kell ébrednünk” – tette hozzá –, hogy „a zsidó [...] sőt a zsidó származású és zsidó kapcsolátú személy is ellensége kell, hogy legyen a mai kormányrendszernek.”⁶⁷ Naplójában ezt azzal a démonizáló megjegyzéssel egészítette ki, hogy véleménye szerint „a társadalmat bomlasztó jelenségek, bármilyen magyar köntösben jelentkeznek is, zsidó kezdeményezésre vezethetők vissza”.⁶⁸ Hóman egyúttal arra is utalt, hogy mi a teendő ezen a téren. Szakítani kell a „kompromisszumok rendszerével” – jelentette ki –, és őket semmilyen pozícióban nem szabad megtűrni. Majd hozzátette: „új, faji alapú törvény kell [...] meghatározott számú kivétellel, amit a kormányfő előterjesztése alapján az államfő ad.”⁶⁹ Ugyanakkor gyakorlati tevékenysége – a hirdetett elvekhez képest – ellentmondásosabb volt. Időnként saját hatáskörében kezdeményezett további jogkorlátozó lépéseket,⁷⁰ miközben – amint az a népbírósi perében is előkerült – számos alkalommal enyhíteni igyekezett azok hatásait.⁷¹

64 1941. március 11-i, fehérvári beszédében az egyenlőség társadalmi és gazdasági térre való átültetésének fontosságát hangsúlyozta, konkrétumok nélkül. Reményi-Schneller a zsidókérdésről i. m. (53. jz.) 5.

65 1942-ben törvényjavaslatot terjesztett be a törvényhozás elé az izraelita vallás jogállásának visszaminősítéséről. Képviselőházi Irományok 1939–1944. VII. 289.

66 Hóman B.: i. m. (50. jz.) 106–107. A zsidóság beilleszkedésre való képtelenségének gondolata később is visszaköszönt nézeteiben. Reményi-Schneller a zsidókérdésről i. m. (53. jz.) 5.

67 Bencsik Zs.: i. m. (33. jz.) 62.

68 ÁBTL 4.1. A–742. Hóman Bálint naplója 68.

69 Bencsik Zs.: i. m. (33. jz.) 62. Egy másik írásában hasonló elképzelést fogalmazott meg azzal a módosítással, hogy a kivételeket kulturális érdek alapján kell megadni, és erre a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium lenne jogosult. OSzKK 15. fond 15/94. Politikai programokhoz fűzött megjegyzések 1939–1944.

70 A 239000/1942. VKM rendelet előírta, hogy sportegyesületeknek nem lehet zsidó vezetőségi tagja. A lépés ellen Esterházy János élesen kikelt a felsőházban, de Hóman nem engedett álláspontjából. Felsőházi Napló 1939–1944. III. 20–25.

71 Ujváry G.: A harmincharmadik nemzedék i. m. (2. jz.) 89–91.

Hóman számára a külpolitika volt a harmadik kiemelt terület, amelyről úgy vélte, hogy meghatározó módon befolyásolhatja az ország jövőbeni sorsát. 1931-es *Külpolitikai irányok a magyar történelemben* című írásában,⁷² amely egyébként jól mutatta a téma iránti fokozott érdeklődését, két lehetséges jövőbeni alternatívát vázolt fel Magyarország számára. Az egyik irányt egy inkább németellenes töltetű, lengyel–magyar–horvát–olasz együttműködésben, a másikat egy alapvetően oroszellenes német–olasz szövetségben vélte megtalálni.⁷³ Ekkor még nem foglalt állást egyik mellett sem, bár az utóbbi variáció bekövetkeztét valószínűsítette. Még 1938. március elején, Darányi győri beszédekoraiban látta a város történelmi jelentőségét, hogy az a nemzet egészének a sorsát reprezentálja, amely „ezer év óta küzd kelet és nyugat ellentétes erőinek sodrában”.⁷⁴

Ehhez képest 1939-től már a tengely-, illetve németbarát politika egyre elkötelezettebb híve lett, aki németbarát álláspontját saját múltbéli tevékenységére is kivetítette.⁷⁵ Nézeteiből következően rendre elítélt minden olyan politikai törekvést, amely ezen lazítani vagy módosítani akart. A *Rapszódikus gondolatokban* határozottan leszögezte, hogy a nemzeti célok megvalósításához elengedhetetlen „a német hatalom teljes bizalma”. Ennek érdekében – tette hozzá – félre kell állítani azokat, akik a múltban kifejezetten németellenes politikát folytattak, tehát külügyi vonalon és a kormány szintjén is személyi változásokra van szükség”.⁷⁶ Más írásában pedig azt hangsúlyozta – mintegy megelőlegezve a Kállay-féle külpolitikai vonallal való későbbi szembenállását –, hogy nem lehet a megalkuvás és a határozatlanság politikáját folytatni.⁷⁷

A német szövetség mellett részint hatalmpolitikai, részint ideológiai érveket sorakoztatott fel. Előbbiek között említhető a Harmadik Birodalom növekvő ereje, amelyet önmagában sem lehetett figyelmen kívül hagyni. Az alkalmazkodás kényszerén túl Hóman abból indult ki, hogy a Duna-medencére a két szomszédos nagyhatalomnak (Németország és a Szovjetunió) van befolyása. A kettő közül viszont számára egyértelműen az utóbbi tűnt veszélyesebbnek, melynek hatalmi ambícióit – vélte – csak Németországgal együtt lehet eredményesen fel tartóztatni. Végül, de nem utolsósorban arra hivatkozott, hogy a revíziós politika útja kizárólag Németország felé mutat. Irreális módon azt feltételezte, hogy Ber-

72 A tanulmány részletes elemzése: Pritz Pál: Hóman Bálint és a magyar külpolitika irányai. Kézirat.

73 Hóman B.: i. m. (50. jz.) 132.

74 MTI Napi tudósítások 1938. márc. 5. 67. (A győri tudósítás folytatása).

75 Naplójában utóbb önmagát úgy állította be, mint aki „1920, de különösen 1932 óta” a tengelybarát politika híve”. ÁBTL 4.1. A–742. Hóman Bálint naplója 117.

76 Bencsik Zs.: i. m. (33. jz.) 62. Itt mindenekelőtt Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterre, a konzervatív tábor egyik befolyásos politikusára utalt, akit nemcsak németellenesnek, hanem általában véve az általa kívánatosnak tartott reformok egyik legfőbb ellenfelének tartott. ÁBTL 4.1. A–742. Hóman Bálint naplója 13. és 73.

77 „Nagy történelmi kérdéseket nem oldhatunk meg taktikával, hintapolitikával. A hintapolitika Erdélyben szükségből bevált néha, de alapjában véve nem magyar gondolat.” ÁBTL 4.1 A–742. Hóman Bálint naplója 1.

lin támogatásával megvalósítható lesz a Szent István-i magyar állam visszaállítása.⁷⁸ Bár önmagát igyekezett konzekvens álláspontot képviselőnek beállítani, láthatóan nem zavarta, hogy helyzetértékeléseiben – a politikai szituációtól függően – más-más elemekre helyezte a súlypontot. Így 1940-ben még az „angol világhatalom” elleni küzdelemről írt, 1941-től viszont a korábban is emlegetett orosz terjeszkedést állította középpontba. Elfogultságában azután odáig ment, hogy a keleti háborút – benne a német és magyar csapatok részvételét – egyfajta honvédő háborúként jellemezte.⁷⁹

1940 decemberében Hóman előadást tartott Berlinben a német–magyar viszonyról, ahol a két ország közötti kapcsolatot már nagy történelmi távlatokban igyekezett elhelyezni. Előadásában abból indult ki, hogy az árja és altáji fajok – másoktól eltérően – „társadalomszervező, államalkotó” népek. A német–magyar kapcsolatok az alkalmankénti ellenséges viszony ellenére „ezer év óta a politikai sorközösség és kölcsönös egymásra utaltság, s a művelődési és gazdasági érdekközösség szellemében alakultak”. A németek és magyarok egymás hátvédje – tette hozzá –, és természetes társak a nyugati kultúrközösségben.⁸⁰ A későbbiekben több ízben is hangot adott azon véleményének, hogy a világháborúban a németek képviselik Európát és a fejlett Nyugatot.⁸¹ 1941 szeptemberében a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén tartott előadásában azután ugyanezt az ideológiai vonalat vitte tovább. Többek között arról beszélt, hogy a szovjetellenes háború „élet-halál harca a magyarságnak, csakúgy mint a németiségnek és az egész európai közösségnek”.⁸²

Hóman külpolitikai koncepciója, jóllehet gondolatmenete egyes részeiben tartalmazott reális elemeket, egészében véve tele volt a történeti tényeket elferdítő kijelentésekkel, és gondolkodásának horizontja is meglehetősen szűknek mondható. A nemzetközi élet eseményeit szinte kizárólag kelet-közép-európai keretekben értelmezte, így képtelen volt elhelyezni az angolszász hatalmakat a nagyhatalmi politika szintjén. 1940 decemberében – németországi útja után – egyfajta külpolitikai helyzetértékelést készített. Ebben megpróbált árnyalt és nyitott lenni – kevés sikerrel. Írásában a háború végkimenetelét illetően többféle alternatívával számolt, de a végső konklúziója az volt, hogy ha egy szovjet és angolszász siker következne be a háborúban, Magyarország egyetlen lehetősége akkor is a végsőig való hűség és küzdelem a tengely oldalán. Sajátos logikával

78 A német vezetésnek a háború alatti, Magyarország jövőjével kapcsolatos nézeteire: *Romsics Ignác*: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Osiris, Bp., 1996. 214. és 226.

79 *Bencsik Zs.*: i. m. (33. jz.) 60.; Elnöki megnyitó beszéd. A Magyar Történelmi Társulat 1941. szeptember 25-i közgyűlésén elmondotta dr. Hóman Bálint elnök. *Századok* 75. (1941) 228–229.

80 MTI Napi tudósítások 1940. dec. 13. 31–33. (Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter „Német-magyar kapcsolatok” c. berlini előadása).

81 Más jobboldali radikális politikusok is hasonló álláspontot foglaltak el. *Lengyel Attila*: Milotay István. In: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953. Tanulmányok*. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 1998. 111.

82 Elnöki megnyitóbeszéd i. m. (79. jz.) 228.

hozzátette, hogy „még a nem teljesen valószínű teljes angol győzelem esetén is” ez nyújt majd lehetőséget egy kedvező békére.⁸³

Hóman, bár időnként egyes elemeiben átvette a konzervatívok érveit, frazeológiáját (Horthy vezető szerepének, a hagyományokra épülő evolúciós fejlődésnek a hangoztatása stb.), valójában a jobboldali radikalizmus táborát erősítette. Jóllehet már 1938 tavaszától voltak erre utaló jelek, de politikai hovatartozása a maga teljességében csak 1939 elejétől vált egyértelművé. Nézetei – a hagyományos parlamentarizmus elutasítása, kiállása a zsidóellenes reformok érdekében, elkötelezettsége a tengely mellett – a jobboldali radikalizmus irányába mutattak. Politikai téren rendre a kormánypárt radikális reformok mellett elkötelezett csoportjait támogatta, a konzervatív politikai táborra – különösen annak bethlenista részére – mindig ellenfélként tekintett. Igaz, Hóman nemcsak a baloldaltól és a konzervatívoktól, hanem a nyilasoktól is próbált elhatárolódni. A népbíróági perében Sulyok Dezső részéről elhangzott vádak ellenére, a nyilas mozgalommal sohasem kereste a kapcsolatot, bennük mindig inkább ellenfelet látott, vezetőiket szélsőséges fantasztáknak tartotta. Noha sokat írt és beszélt arról, hogy nagyszabású társadalmi-politikai változásokra van szükség Magyarországon, azt nem a német minták másolása útján képzelte el. Több ízben is hangsúlyozta, hogy a náciizmus eszméi nem ültethetők át a hazai közegbe.⁸⁴ Hóman, osztozva más jobboldali radikális politikusok illúziójában, azt feltételezte, hogy a német–magyar kapcsolatokat – abban az esetben, ha sikerül megoldani a hazai német kisebbség autonómiájának ügyét – az egyenjogúság és a kölcsönösség elve alapján lehet kialakítani. „A gondolkodó történész világosan látja – írta naplójában –, hogy német részről minduntalan voltak törekvések a magyarság önkormányzatának bénítására, de ezekkel a kísérletekkel mindig meg tudtunk küzdeni.”⁸⁵ Ez a sajátos ambivalencia jól tükröződött a kisebbségi kérdéstről vallott felfogásában. Egyik oldalról visszatérően hangsúlyozta, hogy a hazai német kisebbség autonómiájának rendezése külpolitikai szempontból is mennyire fontos, másik oldalról viszont – a gyakorlati lépések szintjén – jóval merevebb volt. Iskolai téren elutasította mind a területi terjeszkedést, mind az önállóság erősítését, s emiatt többször keveredett konfliktusba a Volksbunddal.⁸⁶

Alkalmanként, jóllehet nem azonos súllyal, de kész volt jobbfelé is frontot nyitni. Szembehelyezkedett a magyarországi nemzetiszocialista mozgalom által vallott biológiai fajelmélettel, mindenekelőtt azért, mert ebben is egy olyan ténnyel látott, amely fölösleges megosztottsághoz vezet, megbonthatja az általa oly kívánatosnak tartott nemzeti egységet. Ilyen irányú véleményét már 1939-ben kifejtette a „Ki a magyar”-vitában,⁸⁷ majd 1941 tavaszán egy fehérvári

83 Bencsik Zs.: i. m. (33. jz.) 65.

84 Ujváry G.: Klebelsberg Kuno i. m. (13. jz.) 79. és 81.; Glatz F.: Nemzeti kultúra i. m. (5. jz.) 308.

85 ÁBTL 4.1. A–742. Hóman Bálint naplója 1.

86 *Spannenberger Norbert: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944.*

Lucidus, Bp., 2005. (Kisebbségkutatás Könyvek) 272., 324. és 332.

87 Ujváry G.: A harmincharmadik nemzedék i. m. (2. jz.) 80.

beszédében megerősítette álláspontját.⁸⁸ 1943-ban hasonló okokból szállt szembe a népi történelemszemlélet képviselőivel, ellenezve a fajiság és a népiség egyoldali középpontba állítását. Történetírói szempontból „teljesen elhibázott kísérlet a fajiság, népiség és nemzetiség, a vérségi, népi és politikai nemzet fogalmának merev elhatárolása és szembeállítását” – jelentette ki. Kritikáját azal egészítette ki, hogy ez a – német és olasz mintákat követő – törekvés lényegében politikai célokat szolgál, pedig óvakodni kellene „a történet szemléletébe napi politikai szempontokat vegyíteni”.⁸⁹

Bár beszédeiben bírálta a politikai céloknak alárendelt tudományos tevékenységet, ettől ő maga sem tudott, nem is kívánt megszabadulni.⁹⁰ 1939 elején, miután a közéletben gúny és támadások céltáblája lett a MÉM jelvénye, a csodaszarvas, Hóman állami védelmet kért a magyar történelem e „tisztas szimbólumának”. Válaszul az ellenzéki sajtó nem mulasztotta el Hóman fejére olvasni, hogy korábban egészen másképp vélekedett róla, s egyik tankönyvében még azt írta, hogy „a csodaszarvas mondája nem volt bent a magyar nép X–XI. századi eredetmondájában és a XIII. századi krónikában. Jordanes művéből és a Gesta Géza-kori részéből kompilált tudós átvétel”.⁹¹ Amikor pedig 1939. február 5-én, a MÉM székesfehérvári zászlóbontásakor Imrédy részletesen ismertette reformprogramját, Hóman csupán annyit jegyzett meg, hogy ahhoz „nekem, mint történetírónak is alig lehet valami hozzáfűznivalóm”.⁹² Mégis, leginkább a külpolitika volt az terület, ahol politikai állásfoglalásait szakmai oldalról próbálta alátámasztani, és nem habozott a történeti tényeket aktuálpolitikai céloknak alárendelve értelmezni és szelektálni. A német–olasz–magyar szövetség számára – említett, 1931-es előadásában – hatalmas, ezeréves történelmi hagyományt konstruált,⁹³ majd ugyanezt a gondolatmenetet erősítette meg 1940. decemberi, németországi előadásában.⁹⁴ Hasonló alapállásból – ráadásul szakmai fórumon, a Magyar Történelmi Társulat gyűlésén – jelentette ki a szovjetellenes háború kapcsán, hogy „fiaink messze keleten harcolva védelmezik Magyarország határait” a Dnyepernél, ahol „ezer év előtt Árpád népe védekezett a besenyők keleti hadai ellen”.⁹⁵ Persze az efféle kijelentések a korabeli politika bevett frázisai közé tartoztak. Csakhogy ezek a mondatok az ország egyik legelismertebb történészének a szájából hangzottak el, s úgy tűnik, történeti tudása nem tette nyitot-

88 Többek között kijelentette, hogy a magyarsághoz való tartozás legfőbb feltétele, hogy az illető „magyarnak érezze, tudja és vallja magát”. Reményi-Schneller a zsidókérdésről i. m. (53. jz.) 5.

89 Elnöki megnyitó beszéd. A Magyar Történelmi Társulat 1943. évi június hó 10-én tartott közgyűlésén, elmondotta Hóman Bálint elnök. Századok 77. (1943) 140–153.

90 Több ízben is elismerte, hogy a történetíró is a „kor egyetemes eszmevilágának” hatása alatt áll. Elnöki megnyitóbeszéd i. m. (51. jz.) 130.; Elnöki megnyitóbeszéd i. m. (89. jz.) 151.

91 Mi a véleménye Hóman Bálintnak a csodaszarvasról? Magyar Nemzet 1939. jan. 24. 9.

92 MTI Napi tudósítások 1939. febr. 5. 38. (Székesfehérvári tudósítás folytatása).

93 Prütz P.: i. m. (72. jz.) 4–5.

94 Ekkor a német–magyar együttműködés gyökereit Árpád fejedelemig és Arnulf császárig vezette vissza. MTI Napi tudósítások 1940. dec. 13. 32. (Hóman Bálint berlini előadásának folytatása).

95 Hóman B.: i. m. (50. jz.) 138.

tabbá a politikus Hómant, illetve fordított logika érvényesült: szakmai tekintélyét politikai töltetű állításai igazolására használta fel.

Saját szerepének, tevékenységének értelmezésénél önmagát egy nem szélsőséges politikusnak látta. Olyannak, aki pártvonalon, illetve világnézetileg valahol középen helyezkedik el, úgy, hogy egyik oldalon a régi rendszer mellett álló „öreges” és „alkonzervatívok”, másikon pedig a radikális forradalmiság képviselői, a fantaszták állnak.⁹⁶ Ha csak a konzervatívokat és a nyilasokat tekintjük viszonyítási pontnak, akkor igaz is lehet a fenti helyzetmeghatározás. A politikai élet horizontját – beleértve a kiszáradakat, liberális demokratákat, szociáldemokratákat stb. – szélesebb keretben szemlélve azonban Hóman a világháború éveiben már szélsőjobboldali politikusnak tekinthető.⁹⁷

Az 1930-as években és az 1940-es évek első felében jelentős átalakulás, átrendeződés zajlott le a magyar politikai életben, Hóman azonban ebből mintegy kiemelte saját személyét. Múltjára, karrierjére vonatkozóan állandóan a folytonosságra és a következetességre helyezte a hangsúlyt. A kiindulópont persze Gömbös volt, akiről utóbb mindig pozitív hangon emlékezett meg. Csakhogy nemcsak Gömbös, hanem más kormányfők oldalán is miniszter volt, amit úgy oldott fel, hogy a korszak második felének kormányfőit egyetlen nagy ív mentén sorakoztatta fel, és közöttük csupán stílusbeli különbséget látott. Az 1939. évi választási kampányban, Székesfehérvárott elmondott programbeszéde látványosan tükrözte ezt. Itt a korszak második felének minden miniszterelnökét dicsérte, és eltérésként csupán „Gömbös Gyula ösztönös meglátása és dinamizmusa, Darányi Kálmán politikai judiciuma, és bölcsessége, Imrédy Béla akaratereje és megejtő fanatizmusa, és gróf Teleki Pál kimeríthetetlen tudása” lett kiemelve.⁹⁸ Ez különösen az utóbbi két személy kapcsán bizonyul érdekesnek. 1939 elején még Imrédy elszánt híve volt, majd annak bukása után egyértelműen és következetesen felsorakozott utódja mögé. Magatartását csak részben magyarázza, hogy nézetei bizonyos pontokon valóban rokoníthatók Telekiével.⁹⁹ Számos területen ugyanis – különösen külpolitikai vonatkozásban – határozott különbségek voltak kettejük között,¹⁰⁰ melyeket Hóman nem tudott vagy nem akart tudomásul venni. Nézetei, politikai állásfoglalásai alapján továbbra is Imrédy oldalán lett volna a helye,¹⁰¹ de a köztük lévő kapcsolat meglazult.¹⁰² Amikor 1940 végén a volt kormányfő szembefordult utódjával, és önálló ellenzéki pártot alapított, Hóman nem követte őt. 1941-től pedig, Teleki tragikus halálát követően, az elhunyt mi-

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Vö.: *Ujváry G.*: A harmincharmadik nemzedék i. m. (2. jz.) 81. és 95.

⁹⁸ MTI Napi tudósítások 1939. máj. 14. 35–36. (Székesfehérvár, május 14.).

⁹⁹ Idesorolható mindenekelőtt az oktatás, a nevelés társadalmi jelentőségének megítélése, a zsidósághoz való viszony, a bethlenista konzervatívokkal való szembenállás.

¹⁰⁰ Teleki külpolitikai nézeteire: *Romsics I.*: Bethlen István i. m. (37. jz.) 279–280.; *Ablonczy B.*: i. m. (22. jz.) 425–428., 439–441., 493–498.

¹⁰¹ Imrédy nézeteire: *Ungváry Krisztián*: Szociálpolitika, modernitás és antiszemitizmus Imrédy Béla politikájában. In: *A magyar jobboldali hagyomány* i. m. (13. jz.) 310–340.

¹⁰² Árulkodó, hogy már az 1939-es választási kampányban nem szerepelt együtt Imrédyvel.

niszterelnököt dicsőítők sorát gyarapította.¹⁰³ Jól érzékelhetően alapvetően hatalomban gondolkodó személy volt, aki csak kormánypolitikusként tudta magát elképzelni, s az ellenzéki politizálást általában véve az általa oly fontosnak tartott nemzeti egység valamiféle megbontásának tekintette.

Hóman próbált igazodni ahhoz a képhez, amit önmagában a politikusi tevékenységről kialakított. Amíg szakemberként, tudományszervezőként és a kulturális ügyek vezetőjeként bizonyos fokú nyitottság, segítőkészség és tolerancia jellemezte¹⁰⁴ – a népbírósi perben számos munkatársa tett ilyen tartalmú vallomást –, addig politikusként már más tulajdonságokat, határozott, nézeteihez ragaszkodó, az elfogultságig merev attitűdöt képviselt. Politikai tevékenységének az alapját – pozicionális oldalról – lényegében minisztersége jelentette. Bár 1938–1939-ben úgy tűnt, hogy ennél nagyobb karrier is várhat rá, ez végül nem valósult meg, nem véletlenül. Hóman tartósan soha nem volt aktív a napi politika szintjén, amit csak részben magyaráz vissza-visszatérő betegsége. Nem is törekedett arra, hogy tábort szervezzon maga köré, és pártvonalon sem mutatott különösebb teljesítményt. Politikai értelemben nem volt vezető alkat, szívesebben állt oda mások mellé, legyen szó Imrédyről vagy éppen Telekiről. Idővel egyre inkább látszott, hogy az úgynevezett értelmiségi–politikus szerepe áll hozzá a legközelebb: azé, aki szívesen osztogat tanácsokat a követendő kormányzati politikát illetően, és így – pozíciójától függetlenül – ott van a legszűkebb döntéshozói körben.

Hóman egyelőre a Bárdossyt 1942 márciusában követő Kállay-kormányban is megőrizte posztját. Bár változatlanul a németbarát irányzat és egyfajta jobboldali reformpolitika elkötelezett híve maradt, pályájában határozott fordulatot jelentett az, hogy pár hónappal később – 1942. július elején – lemondott a miniszterségről és átvette a Teleki Intézet vezetését. A döntés meghozatalában nem a kormányfővel való ellentéte játszott szerepet. Bár Kállay nyilván szívesen szabadult meg tőle, hiszen Hóman egyoldalú németbarátsága távlatilag nem illett a miniszterelnök elképzeléseibe, de érdemi ellentét ekkor még nem volt közöttük. A lemondás háttérében részben fáradtság, betegeskedés húzódott meg, de a végső lökést egy, a Volksbunddal kialakult konfliktusa jelentette.¹⁰⁵ Lemon-

103 1941 szeptemberében a Magyar Történelmi Társulat gyűlésén úgy nyilatkozott, hogy „Széchenyiben nem nehéz Teleki Pál eszméjét és lelki ősét felismerni [...]. Teleki Pál a Széchenyi, Zrínyi, IV. Béla típusából való útmutató és nemzetnevelő magyar volt.” Elnöki megnyitóbeszéd i. m. (79. jz.) 230. 1943-ban, egy szűkebb körben elmondott beszédében ugyancsak méltatta Teleki működését és érdemeit. Gróf Teleki Pál emlékezete a róla elnevezett tudományos intézetben. Magyar Nemzet 1943. ápr. 3. 5.

104 Glatz F.: Hóman Bálint és Szekffü Gyula i. m. (2. jz.) 493–494.; Ujváry G.: A harmincharmadik nemzedék i. m. (2. jz.) 90–95. és 150–151.

105 Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország. 1938–1945. Kossuth, Bp., 1978. 210. Hóman utóbb röviden csak úgy interpretálta, hogy „nemzeti kérdésben támadt nehézségei” miatt mondott le. ÁBTL 3.1.9. V–98692. Hóman Bálint népbírósi peranyaga 114.

dása után visszatért a tudományszervező tevékenységhez, a Magyar Nemzeti Múzeum és a Teleki Intézet elnöke lett. Mivel a politika világától nem kívánt teljesen elszakadni, képviselőségét megtartotta, ennek érdekében viszont előbbi két posztját díjazás nélkül látta el.¹⁰⁶

Hóman szakmai vezetőként addigi erényeit mutatta fel, de magatartása, nézetei más területen sem változtak. Amint látható lett, hogy Kállay Miklós kül- és belpolitikai téren sem kívánja folytatni elődje irányvonalát, erőteljesen kritizálta annak tevékenységét.¹⁰⁷ Magyarország 1944 tavaszi megszállása láthatóan megdöbbenetett. Bár a kormányalakítási tárgyalások során német részről felmerült Hóman neve, ő visszautasította a felkérést, sőt levélben tiltakozott a megszállás ellen.¹⁰⁸ Vélhetően ez a magatartása is hozzájárult ahhoz, hogy Horthy kereste vele a kapcsolatot, több ízben kikérte a véleményét. Hóman azonban nem tudott váltani sem a nyílt kollaboráció, sem az antifasizmus irányába, és változatlanul a kormánypárt szélsőjobboldali szárnyát erősítette, illetve korábbi ideáit hirdette. Horthynak végül be kellett látnia, hogy Hóman nem változott.¹⁰⁹ Igaz, pozíciót nem vállalt, de továbbra is kész volt minden kormányt támogatni, amely kiállt a német szövetség oldalán és vállalta a harcot a szovjetekkel.¹¹⁰ Így 1944 őszén tagja lett a Törvényhozók Nemzeti Szövetségének, és követte a Szálasi-kormányt előbb Sopronba, majd német területre. Innen 1945 novemberében került vissza ismét Magyarországra, és a bírósági tárgyalás, illetve az életfogytiglani börtönnel járó ítélet jelentette a politikai pálya végső lezárását.

LEVENTE PÜSKI

FROM PROFESSIONAL TO POLITICIAN – BÁLINT HÓMAN

Bálint Hóman had been a renowned historian and cultural politician already in the 1920s. His political career started in 1932, when he became a member of the government led by Gyula Gömbös, and, with a brief interruption, he directed the work of the Ministry of Religion and Public Education until 1942. Until the late 1930s his ministerial activities had been rather professional, but from 1938 he became more active in other fields as well, and from early in 1939 he was regarded as an influential

106 Mivel a posztokat államfői kinevezés útján kapta meg, a fizetett tisztviselői státus összeférhetetlen lett volna a képviselőséggel. Képviselőházi Napló 1939–1944. XV. 11.

107 1943–1944 fordulóján több ízben jelezte elégedetlenségét Kállaynak, majd egyik legprominensebb aláírója volt annak a memorandumnak, amely 1944 februárjában a tengely melletti határozott kiállást sürgette. ÁBTL 3.1.9. V–98692. Hóman Bálint népbíróági peranyaga 114.; *Kállay Miklós: Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944. Egy nemzet küzdelme a második világháborúban. I–II. Európa–História, Bp., 1991. I. 262–263.; Glatz F.: Nemzeti kultúra i. m. (5. jz.) 316.*

108 Hómant az is motiválta, hogy „lássa Veessenmayer, nemcsak a baloldal tartja ezt helytelennek”. *Glatz F.: Nemzeti kultúra i. m. (5. jz.) 310.*

109 *Lázár A.: i. m. (1. jz.) 351.*

110 Hóman nyilvános fórumokon is fellépett a kormány oldalán, ami népbíróági perében az egyik legfontosabb vádpont volt ellene. ÁBTL 3.1.9. V–98692. Hóman Bálint népbíróági peranyaga 114.

figure of Hungarian politics. His political views were organised around three major themes: he was a supporter of a close alliance with Nazi Germany, decisively endorsed the antisemitic legislation, and urged for an authoritarian reorganisation of the political system of Hungary. Within the governing party he strictly opposed those conservative forces which emphasised the importance of protecting constitutionalism, of moderating antisemitic measures, and of maintaining relations with the Anglosaxon powers. As one of the leaders of the governing party, at the turn of 1938/1939 he actively supported the policies of prime minister Béla Imrédy, and assumed a role in the leadership of Imrédy's newly established party called Hungarian Life Movement. During the administration of Imrédy's successor, Pál Teleki, he was one of the main supporters of pro-German foreign policy within the government.

Although Hóman always distanced himself from the Hungarian National Socialist movement, his views and political activities leave little doubt that he supported the right extremist wing of the governing party. Moreover, he frequently used his professional authority to justify his political stance. In 1942 he resigned the ministry and never assumed a governmental post any more, but retained his seat in the parliament until the end of World War II. His political views, the main elements of which had been formed in the late 1930s, remained basically unaltered thereafter. After the German occupation of Hungary in March 1944 he was ready to support all governments which stuck to the German alliance and wanted to continue the war against the Soviet Union. Consequently, late in 1944 he even aligned himself with the Hungarian fascist government, and later followed it to German territory. After the war he was put to popular trial on account of his extremist views and political actions during the war, and was sentenced to life imprisonment.

STEFANO BOTTONI

„Baráti együttműködés”: a magyar–román állambiztonsági kapcsolatok (1945–1982)

A kutatás nemzetközi keretei

Jelen tanulmány a második világháború utáni magyar–román kapcsolatok egyik fontos kérdését, a belügyi és állambiztonsági területen kifejtett együttműködést rekonstruálja.¹ Erősen rendszer-specifikus – a Szovjetunió által létrehozott birodalmi-szövetségi struktúrákhoz köthető – jelenségről van szó, amely évtizedeken át jelentős befolyást gyakorolt a két szocialista ország viszonyára. Ismert, hogy a második világháború utáni időszakban a szovjet tömb létrehozása szoros együttműködésre készítetett olyan állambiztonsági gépezeteket, amelyek 1918 óta békeidőben is létfontosságú feladatnak tekintették az egymás elleni elhárító és hírszerző munkát. Példaként említhetjük a magyar és a román vagy a magyar és a csehszlovák állambiztonsági szervezetek között szorgalmazott együttműködést.

A szocialista országok belügyi-állambiztonsági szervei közelmúltbeli kapcsolatának mélyebb ismerete hozzásegíthet ahhoz, hogy túllépve a párt- és államközi kapcsolatok szűk metszetét, tágabb összefüggéseiben értelmezzük a magyar államszocialista rendszer felső apparátusának hozzáállását a kisebbségi kérdéshez és a határon túli magyarok ügyéhez. A legújabb nemzetközi kutatások ugyanis meglepő folytonosságot mutatnak ki a kisebbségi kérdés kezelésében Lengyelországban, Csehszlovákiában, Romániában és Bulgáriában az 1920-as évek jobboldali nacionalista, valamint az 1945 utáni időszak hivatalosan internacionalista, de a gyakorlatban elkötelezett nemzetépítő politikája között, amely gyakran burkoltan vagy bevallottan németellenes, antiszemita vagy éppen magyarellenos jellegzetességeket is mutatott.² Mindez nem meglepő, ha abból az ál-

1 Köszönetet mondok Papp István levéltárosnak az iratok felkutatásában és értelmezésében nyújtott segítségért.

2 A nemzeti kérdés kezeléséről a Szovjetunióban máig alapvető *Terry Martin: The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Cornell UP, Ithaca (NY), 2001. (The Wilder House Series in Politics, History and Culture); hasznos historiográfiai áttekintést ad *Martin Mevius: Reappraising Communism and Nationalism*. *Nationalities Papers* 37. (2009) 377–400. A román kommunista párt nemzetiségi politikájáról a negyvenes és ötvenes években *Stefano Bottoni: Sztálin a székekelyknél. A Magyar Autonóm Tartomány története, 1952–1960*. Pro-Print, Csíkszereda, 2008. (Múltunk Könyvek); a kommunista párt és a nacionaliz-

láspontból indulunk ki, hogy Sztálin halála után a szocialista államközösség alapvetően nemzetállamokból állt, amelyek egyre inkább saját politikai és gazdasági érdekeiknek megfelelően cselekedtek, és maximálisan igyekeztek kihasználni a Szovjetuniótól kivívott mozgásteret.

Milyen formális és informális keretek között működtek együtt a térség állambiztonsági szervei, és mennyire volt sikeres és gördülékeny a kooperáció? A folyamat kezdete alighanem a szovjet hadsereg 1944–1945-ben végrehajtott előrenyomulásának idejére datálható, amikor Kelet- és Közép-Európa felszabadításával egy időben új, kommunista befolyás alatt működő erőszakszervezetek jelentek meg a térség országaiban. Noha a szovjet típusú állambiztonsági intézmények szervezeti felépítésükben és ideológiai célkitűzéseikben is Moszkva irányítása alatt álltak, a szovjet tömb országai igyekeztek összekapcsolni saját rendszereiket a horizontális információcsere és az operatív együttműködés céljából.³ Feladatuk rendkívül nehéz volt, mivel a szocialista államközösség egyik íratlan szabálya az egymás belügyeitől való távolmaradás volt. Viszont, bár a nem diplomáciai típusú információszerzés „baráti” minőségben is tiltott volt, a legtöbb ország – közöttük az élenjáró Románia – egyre gyakrabban tért el az előírástól, és hagyományos nemzetállami szemlélettel irányította a kémelhárító és hírszerző szerveit.

Krahulcsán Zsolt szerint, aki elsőként tárta fel a magyar Belügyminisztérium nemzetközi kapcsolatrendszerét, a szerves együttműködés igénye már 1956 tavaszán felmerült, de Moszkva (részben az októberi forradalom hatására) csak 1957-ben kezdeményezte szövetségeseinél a többoldalú állambiztonsági kapcsolatokért felelős struktúra felállítását. A BM 1962-es átszervezését követően a kis létszámú referatúrából önálló osztályt alakítottak ki (III/4. Osztály: Tájékoztató, Értékelő, Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya), majd 1965-től az egység Nemzetközi Kapcsolatok és Tájékoztató Osztály néven (NKTO) működött tovább

mus kapcsolatáról Lengyelországban *Michael Fleming*: Communism, Nationalism and Ethnicity in Poland, 1944–50. Routledge, London, 2010. (BASEES/Routledge Series on Russian and East European Studies 58.); Bulgáriában *Yannis Sygkelos*: Nationalism from the Left. The Bulgarian Communist Party during the Second World War and the Early Post-War Years. Brill, Leiden, 2011.; Magyarországon *Martin Mevius*: Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism, 1941–1953. Clarendon–Oxford UP, Oxford, 2005. (Oxford Historical Monographs).

- 3 A szovjet állambiztonság 1945 utáni kelet-európai tevékenységét részletesen tárgyalja *Christopher Andrew–Vaszilij Mitrohin*: A Mitrohin-archívum. A KGB otthon és külföldön. Talantum, Bp., 2000. A szovjet és a kelet-európai állambiztonsági gépezet együttműködéséről több jelentős eredmény született: NKVD/KGB Activities and Its Cooperation with other Secret Services in Central and Eastern Europe 1945–1989. Ed. Alexandra Grúňová. Nation's Memory Institute, Bratislava, 2008.; Handbuch der kommunistischen Geheimdienste in Osteuropa 1944–1991. Hrsg. Łukasz Kamiński–Krzysztof Persak–Jens Gieseke. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 2009. (Analysen und Dokumente 33.). A magyar–szovjet állambiztonsági együttműködés késői időszakáról *Krahulcsán Zsolt*: KGB és III. Főcsoportfőnökség: egy kapcsolat vége...(?). A szovjet–magyar állambiztonsági együttműködés szabályozása 1989-ben. Betekintő (2007) 4. sz. (http://www.betekinto.hu/2007_4_krahulcsan; a letöltés időpontja 2011. jan. 23.)

1971-ig, amikor ismét Nemzetközi Kapcsolatok Osztályára (NKO) változott a neve. 1986 és 1990 áprilisa között az akkor már többtucatnyi munkatársból álló apparátus a BM Titkárságán belül működött.

Az első rádió-összeköttetés 1957 elején jött létre a magyar, a keletnémet, a csehszlovák és a román állambiztonsági szervek között. Kétoldalú szerződést Magyarország elsőként 1958-ban a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) Állambiztonsági Minisztériumával kötött, amit aztán a lengyel (1960), a szovjet (1962), majd a csehszlovák (1964) társszervekkel kialakított egyezmények követtek.⁴

Fontos hangsúlyozni, hogy állambiztonsági területen nemcsak Magyarország, hanem a többi szocialista ország sem tudott tartós és hatékony együttműködést kialakítani Romániával. Különösen érdekes a viszony a keményvonalasnak tartott NDK-val, amelyet Georg Herbstritt és Stejărel Olaru dolgoztak fel. A két belügyi apparátus együttműködése ígéretesen indult az 1950-es évek második felében, és 1964-ig a román állambiztonságnak „operatív csoportja” működött a kelet-berlini román nagykövetségen. Ennek feladata a Nyugat-Berlinben élő román menekültek megfigyelése és (több esetben bizonyított) elrablása és hazaszállítása volt. A két állambiztonság közötti kapcsolat az 1960-as évek elején is harmonikus maradt. 1962 nyarán Erich Mielke keletnémet belügyminiszter és Markus Wolf, a hírszerzés főnöke Romániába látogatott, míg Nicolae Doicaru, a román hírszerzés vezetője 1963 áprilisában utazott Kelet-Berlinbe. A töréspontot a Román Munkáspárt által 1964 áprilisában kiadott „függetlenségi” nyilatkozat jelentette. Miután 1964 decemberében a KGB tanácsadói elhagyták Bukarestet, 1989-ig Románia volt az egyetlen a Varsói Szerződés tagjai közül, amelynek állambiztonsági szervei fölött a szovjetek nem gyakorolhattak közvetlen irányítást, és amelynek együttműködése a szocialista tömb országainak rendőri és hírszerző szerveivel meglehetősen rendszertelen volt. A keletnémet állambiztonsági iratokban 1965 után alig találunk utalást a román állambiztonságra, sőt az 1970-es évektől az NDK már potenciális ellenségként kezelte Romániát az NSZK-val kialakított szívélyes viszonya miatt.⁵ A téma kutatói szerint az NDK Állambiztonsági Minisztériuma rendkívül önálló, határozott politikát folytatott, és gyakorlata leginkább a szovjet társszervéhez hasonlított. A Stasi hivatásos munkatársai és ügynökei „baráti” országokat is műveleti területként kezeltek, ami nemtetszést váltott ki a szovjet tömb többi országában. Magyar vonatkozásban ismert és részben feltárt az úgynevezett „Balaton-brigád” tevékenysége: 1964–1989 között az operatív csoport nyíltan beavatkozott Magyar-

4 *Krahulcsán Zsolt*: A magyar politikai rendőrség és a szocialista országok állambiztonsági szervei közötti kapcsolatok szabályozása (1956–1989). *Levéltári Szemle* 59. (2009) 3. sz. 3–19.

5 *Georg Herbstritt–Stejărel Olaru*: Stasi și Securitatea. Humanitas, București, 2005. (Istorie); *Georg Herbstritt*: Refused Cooperation. The Relation Stasi–Securitate and Romania’s Aspirations to Independence. In: *NKVD/KGB Activities i. m.* (3. jz.) 287–298.; *Uő*: Az NDK Állambiztonsági Minisztériumának „Balkáni ügyirata”. A nyugat-németországi magyar emigráció elleni titkosszolgálati intézkedések. *Történelmi Szemle* 50. (2008) 109–125.

ország belügyeibe, szoros megfigyelés alá vetve a magyarországi üdülőhelyeken rendszeresen találkozó nyugatnémet és keletnémet családok tagjait.⁶

Ennél összetettebb és egyben sokkal kiegyensúlyozottabb volt a magyar–csehszlovák belügyi kooperáció. A két belügyminisztérium rendszeresen és szívesen cserélt politikai, gazdasági és katonai jellegű információkat, miközben egymás országaiban „kémelhárító hírszerzést” is folytatott. Petr Blažek szerint 1988-ban a csehszlovák állambiztonság budapesti állomásán két szigorúan titkos tisztet és nyolc „bizalmas forrást” foglalkoztatott,⁷ míg az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának (ÁBTL) adatai szerint a magyar BM 1961-ben állította fel Prágában (az 1970-es évek elején Pozsonyban is) a „Moldva” fedőnevű „kémelhárító rezidentúrát”, melynek vezetője a mindenkori konzul volt, és mindkét városban kis létszámú informátori kört foglalkoztatott. A magyar szerv feladata a csehszlovák belügyi szervekkel való együttműködés volt, elsősorban a nyugati állampolgárokat érintő kémkedési ügyekben. Az 1970-es évektől azonban előtérbe kerültek a kétoldali kapcsolatokat zavaró tényezők, és főleg a pozsonyi részleg intenzíven foglalkozott a szlovákiai magyarok egyre nehezebb helyzetével.⁸

Intenzív kapcsolattartás, gyümölcsöző együttműködés (1948–1963)

A két világháború közötti időszakban, majd a második bécsi döntést követő háborús években Magyarország és Románia kapcsolatait alapvető geopolitikai ellentétek határozták meg. Az Erdély hovatarozásáról folytatott diplomáciai, kulturális és gazdasági versengésben a két ország titkosszolgálatok kulcsszerepet vállalt. Az ellentétes politikai célok és hatalmi érdekek miatt az együttműködés kibontakozását a közös német érdekszférához tartozás sem tette lehetővé. A helyzet nem változott a háborút követő koalíciós kormányok alatt sem egészen 1948-ig, amikor mindkét országban létrejöttek a szovjet belügyi szervek mintáját követő, közvetlenül Moszkva irányítása és felügyelete alatt működő új állambiztonsági szervek. Érdemes itt megjegyezni, hogy Magyarországtól eltérően Romániában a németellenes fordulatot nem kísérte az állami szervek összeomlása. 1944 és 1948 között az „új” román rendőri és állambiztonsági szerveket nagyrészt olyan tisztek vezették, akik már a háború előtt vagy alatt is ott szolgáltak, és magyar vonatkozásban kisebbségellenes álláspontot képvisel-

6 Dunai Andrea: A Stasi és Balaton. Történelmi szeszonzég. Élet és Irodalom 2009. júl. 10. (http://www.es.hu/2009-07-13_a-stasi-es-balaton; a letöltés időpontja 2011. április 5.).

7 Petr Blažek: Residency of the Federal Ministry of the Interior in the Soviet Union. Position, Activities and Staffing in 1989. In: NKVD/KGB Activities i. m. (3. jz.) 250–274.

8 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (= ÁBTL) 3.2.5. A BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt operatív dossziék O-8-568/1. „Moldva” kémelhárító rezidentúra, Prága és Pozsony, 1961–1989.

tek.⁹ A román elhárítás és hírszerzés, ahogy ezt az 1945–1946 közötti román béke-előkészítést elemző Olti Ágoston is megerősíti, az erdélyi magyar kisebbséget és annak vezetőit továbbra is fő ellenségnek tekintette, noha a Petru Groza vezette baloldali kormány politikai és társadalmi integrációjukat szorgalmazta.¹⁰

Igen kevés forrással rendelkezünk az együttműködés alapjait tekintve döntő fontosságú kezdeti időszakról (1948–1956). A magyar Belügyminisztérium iratanyagának jelentős része megsemmisült az 1956-os forradalom alatt, míg a román állambiztonsági iratokat kezelő bukaresti szaklevéltárban a román hírszerzés magyarországi tevékenysége máig minősített, azaz nem kutatható információnak számít. A fennmaradt magyar iratanyag szerint 1956-ig a két állambiztonsági apparátus elsősorban határrendészeti feladatok ellátása során segítette egymás munkáját: az 1948 óta gyakorlatilag lezárt magyar–román határt sokan próbálták illegálisan átlépni, míg mások csempészettel próbálkoztak, és a határon keresztül történő „átbeszélés” is tiltott tevékenységnek számított. Románia és Magyarország kommunista pártjai,¹¹ valamint a két államapparátus egymástól szigorúan elszigetelten működtek, és az információcsere diplomáciai vonalon is minimális volt. Ezt a szakirodalom részben a szovjetek „közvetlen” hatalomgyakorlásának, részben a két politikai vezetés közötti történelmi gyökerű bizalomhiánynak tulajdonítja, melynek történelmi és pszichológiai okai voltak, és az államszocializmus korszakában végigkísérte a magyar–román kapcsolatokat.¹²

9 Erről bővebben: *Stefano Bottoni*: Reassessing the Communist Takeover in Romania: Violence, Institutional Continuity and Ethnic Conflict Management. *East European Politics and Societies* 24. (2010) 64–69.

10 *Olti Ágoston*: A Román Béke-előkészítő Bizottság tevékenysége (1944–1946). *Századok* 141. (2007) 29–55. Az 1944–1948 közötti átmenetről állambiztonsági megközelítésben ld.: *Cartea albă a Securității*. I. Coord. Mihai Pelin. Serviciul Român de Informații, București, 1997.; *Minorități etniculturale – mărturii documentare*. Maghiarii din România (1945–1955). Ed. Andreea Andreescu–Lucian Năstasă–Andrea Varga. Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, Cluj-Napoca, 2002. (*Diversitate etnoculturală în România* 3.). A Vladimir Tismăneanu vezette elnöki bizottság szakértő tagjaként 2006-ban magam is betekinhettem több, a Román Nemzeti Levéltárban őrzött, addig titkosított iratba. Az 1945–1948 közötti politikai rendőrség (*Siguranța*), az 1949-ig működő Csendőrség (*Jandarmeria*) és az 1951-ig működő önálló hírszerzés (*Serviciul de Informații*) felépítésében és mentalitásában – például a kisebbségellenes beállítódásban – erős folytonosság figyelhető meg az 1944 előtti román erőszakszervezetekkel.

11 Magyar Országos Levéltár (= MOL) M-KS-276–98. MDP Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya 65–67. ő. e. (Levelezés a Román Munkáspárttal). Az orosz nyelven folytatott levelezés elsősorban az erdélyi születésű, 1944 után Magyarországon tevékenykedő MDP-tagok múltjára vonatkozó magyar információkérésre vonatkozott. 1952-ben például az MDP KV Ellenőrző Bizottsága azzal a kéréssel fordult a Román Munkáspárt megfelelő testületének elnökéhez, Constantin Pîrvulescuhoz, hogy Cseterki Lajos, a Szakszervezetek Országos Tanácsának 1953–1956 közötti titkáráról közzöljenek adatokat, akit azzal gyanúsítottak, hogy 1942–1943-ban Észak-Erdélyben dolgozott leventeoktatóként, és hírek szerint román nemzetiségű lakosokat bántalmazott.

12 A magyar–román diplomáciai kapcsolatok csak nehezen álltak helyre a második világháború után; a kölcsönös sérelmek még a sztálinizmus korszakát is uralták. Vasfüggöny Keleten. Iratok

Részben a technikai feltételek hiányosságai miatt, részben a kétoldalú együttműködés iránti politikai akarat hiányában a szocializmus első éveiben alig találkozunk közös nyomozással, bizalmas adatok kicserélésével járó intézkedésekkel. Ez figyelemre méltó körülmény, mivel 1949-ben több olyan koncepcióos eljárást indítottak a magyar és a román kommunista hatóságok, amelyeknek fontos szálait vélték felfedezni egymás országában. Az erdélyi származású Rajk László letartóztatását (1949. május 30.) követően a román hatóságok párhuzamos nyomozásba kezdtek. A román belügyi szervek megkísérelték összekapcsolni az 1949. június 21-én letartóztatott Márton Áron gyulafehérvári katolikus püspök, Rajk László és Kurkó Gyárfás, a Magyar Népi Szövetség volt elnökének ügyét egy, a magyar revizionisták ellen vizionált kirakatperben. Rajk bukását követően le is tartóztatták Székelyudvarhelyen élő sógorát, Soós Józsefet a Rajkkal való kapcsolata miatt. A Securitate által összegyűjtött nyomozati anyagok alapján Rajkot azzal vádolta a román pártvezetés, hogy 1946-ban belügyminiszterként „sovinista” álláspontot képviselt a magyar–román területi vitában, 1948 nyarán pedig külügyminiszterként Székelyföldön járt magánlátogatáson, ahol több helyi magyar kommunista politikussal és értelmiséggel – köztük az 1949-ben szintén letartóztatott Méliusz József íróval – találkozott.¹³

Ennek ellenére a két országban zajló koncepcióos eljárásokat nem kapcsolták össze. Arról sincs tudomásunk, hogy nyomozótisztek utaztak volna a másik országba, vagy hogy összekötőkkel rendelkezett volna a két belügyminisztérium. Az 1950-es évek elején a magyar és a román belügyi szervek konkrét együttműködése két területre korlátozódott: egyrészt a második világháború alatt kompromittált személyek, elsősorban az 1940–1944 között Észak-Erdélyben aktív, majd onnan eltávozott, és azóta Magyarországon vagy ismeretlen helyen tartózkodó volt csendőrök és katonatisztek felkutatására és kiadatására.¹⁴ Az együttműködés másik vetülete a volt hadifoglyok ellenőrzése volt. 1950–1951 között a magyar hatóságok több száz, a szovjet hadifogságból hazatérő magyar nemzeti-ségű román állampolgárt hallgattak ki, majd adtak át a román szerveknek.¹⁵ Kivételt képez Demeter János erdélyi politikus testvérének, Demeter Béla kolozsvári újságíró-politikusnak az esete, aki 1944-es Magyarországra történő áttelepedése után Tildy Zoltán köztársaság elnök tanácsadójaként, majd a Külügyminisztérium Béke-előkészítő Osztályának Erdély-szakértőjeként működött. 1944 és 1946 között Demeter jelentős szerepet játszott a magyar béke-előkészítésben, amennyiben bizalmas információkat gyűjtött és továbbított Budapestnek az ismét román fennhatóság alá került Észak-Erdély politikai és társa-

a magyar–román kapcsolatokról (1948–1955). Szerk. Fülöp Mihály–Vincze Gábor. Kossuth Egyetemi K., Debrecen, 2007.

13 Erről bővebben *Stefano Bottoni*: Az 1945 utáni Magyarország hagyományos román szemszögből. *Múltunk* 51. (2006) 1. sz. 311–313.

14 ÁBTIL 3.1.9. V-82865/1–2. kötet. Riczek Mihály volt őrmester és a „kopjás” mozgalom; Uo. V-76898. Dudás József ügye.

15 Uo. V-84674/1–8. kötet.

dalmi helyzetéről. Demeter vizsgálati dossziéjából kiderül, hogy az 1945 óta Magyarországon élő újságíró, aki 1946 nyarán a párizsi békekonferencián is részt vett a magyar kormány képviselőjeként, 1947-ben előzetes letartóztatásba helyezte az Államvédelmi Hatóság. Április 2-ai kihallgatása alkalmával részletes vallomást tett a háború utáni politikai-diplomáciai tevékenységéről, amely egyébként teljes összhangban volt a magyar kormány, valamint a Magyar Kommunista Párt álláspontjával, az ugyanis támogatta a trianoni határvonal „etnikai elveken” alapuló részleges korrekcióját.¹⁶ Demetert később szabadrálbra helyezték, és megszüntették az ellene indított eljárást. Négy évvel később, 1951. március 15-én balatonlellei otthonában viszont ismét felkereste az ÁVH a minden tisztségétől megfosztott, elszigeteltségben élő volt politikust. Letartóztatását házkutatás követte, Demetert azonban már ki sem hallgatták, hanem április 18-án átadták a román hatóságoknak, hogy támogassák annak bizonyítását, miszerint a romániai vádlottak (Teleki Béla mellett Márton Áron gyulafehérvári katolikus püspök, Venczel József egyetemi tanár, Demeter János és Balogh Edgár befolyásos baloldali politikus) Erdélyt el akarták szakítani Romániától. Demeter Béla 1952. december 24-én halt meg a Bukarest melletti vácărești börtönben. Az ő esetében bizonyítottan tekinthető a kétoldali együttműködés, de az eljárás módja (a fogoly előzetes kihallgatás nélküli átadása) a már említett kapcsolat esetlegességére, gyengeségére utalhat.¹⁷

A kooperáció intézményesülése egyértelműen az 1956-os forradalomhoz köthető. A magyar események erdélyi visszhangja tünteteskísérletben, szórólapok terjesztésében, széles körű „politizálásban” nyilvánult meg. 1956-ban a romániai magyar nemzetiségű lakosság egy részében nemcsak a román kommunista rendszerbe, hanem a kisebbségi lét méltóságába, elviselhetőségébe vetett hit is megingott. A román hatóságoknak rá kellett döbenniük, hogy nem ismerik az erdélyi magyar lakosság és értelmiség közhangulatát. Válaszul intenzív állambiztonsági hálózatépítésbe kezdtek, és kemény megtorlásban részesítettek mindenkit, aki szolidaritását fejezte ki a magyarországi forradalmárokkal.¹⁸

1956 sokféleképpen hatott a szocialista országok, és különösen Magyarországra és Románia kapcsolatára. Noha az újrainduló román nemzeti államépítési folyamat zavarta a szomszédos Magyarországgal való viszonyt, a magyar válság új integrációs folyamatok elindítására készítette a Szovjetuniót és a kelet-európai

16 Uo. V-111763 29–30. Demeter Béla ügye.

17 A Demeter-ügy román fonalát csak a bukaresti állambiztonsági levéltárban (ACNSAS) őrzött, Demeter Bélára vonatkozó iratok alapján lehetne rekonstruálni. Demeter Béla 1944–1946 közötti tevékenységéről: Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről (1945–1947). Összeáll., bev. Fülöp Mihály. S. a. r., jegyz. Vincze Gábor. Teleki László Alapítvány, Bp., 1998. (Iratok a magyar diplomácia történetéhez 1944–1956); Autonómisták és centralisták. Észak-Erdély a két román bevonulás között (1944. szeptember–1945. március). Vál., szerk., bev. Vincze Gábor–Nagy Mihály Zoltán. EME–Pro-Print, Kolozsvár–Csíkszereda, 2003. (Források a romániai magyarság történetéhez).

18 Erről bővebben ld.: Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság (1956–1989). Főszerk. Stefano Bottoni. Pro-Print, Csíkszereda, 2006. (Források a romániai magyarság történetéhez).

kommunista államokat. Ehhez a rendkívül fontos területhez tartozott a magyar–román belügyi és állambiztonsági kapcsolatok folyamatos fejlesztése. A szakmai közvélemény előtt ismeretes Ion Mihai Pacepa volt tábornok, hírszerző-tiszt állítása, mely szerint a Magyarországon zajló politikai eseményektől tartó román pártvezetés már a forradalom előtti hónapokban elhatározta, hogy magyar származású (vagy magyarul anyanyelvi szinten beszélő) felderítő tiszteket küld Magyarországra. Bár az eddigi kutatások nem támasztották alá Pacepa állítását a román tisztek „tömeges beáramlásáról” az 1956-os forradalom leverése után újjászerveződő magyar állambiztonsági gépezetbe, figyelemre méltó, hogy 1957 elején Románia Vilhelm Einhorn, azaz Einhorn Vilmos belügyi tisztet nevezte ki a budapesti román nagykövetség tanácsosává, akinek tényleges budapesti tevékenysége máig feltáratlan.¹⁹ Másfelől a gyakori politikai konzultációk és a Nagy Imre-ügy „megoldásában” tapasztalható együttműködés, valamint a román és a magyar belügyminisztériumban párhuzamosan történő átszervezések, fontos kinevezések egybeesése (a megtorlást levezénylő Biszku Béla és Alexandru Drăghici belügyminisztereket szinte egyszerre nevezték ki)²⁰ arra engednek következtetni, hogy 1956 novemberétől a magyar–román belügyi együttműködés intenzívebbé, közvetlenebbé vált.

1957 és 1963 között a két társszerv érintkezésére már nem csak szovjet irányítás vagy közvetítés mellett került sor, noha a levelezés továbbra is orosz nyelven folyt. A kapcsolatfejlesztésben kulcsszerepet játszott a magyar forradalom résztvevőinek felkutatása és elítélése. Az ÁBTL iratanyaga egyértelműen bizonyítja, hogy a két BM rendszeresen cserélt információt az „ellenforradalmi” eseményekbe keveredett román állampolgárokról. Az intézkedés több esetben súlyos bírósági ítéletekhez vezetett. 1962. január 25-én a BM II/6-b alosztálya az NKO és a román állambiztonsági szervek együttműködését kérte Nagy Gyula Budapesten élő volt köpeci főjegyző és István nevű fia elleni terhelő anyagok gyűjtéséhez. 1958-ban Nagy István Magyarországon élő apját látogatta meg, és „visszatérésekor 98 db ellenforradalmi sajtóterméket akart magával vinni. Kurticson a határőrizeti szervek lefoglalták.” A román belügyi szervek válasza szerint „az 1959. február 25-i 285. sz. bírósági határozat értelmében Nagy Istvánt 7 évi szigorított börtönbüntetésre ítélték”.²¹ A köpeci születésű Nagy István elítélésének ténye eddig semmilyen tudományos adattárban nem szerepelt.²²

De a belügyi szervek tájékoztatták egymást a magyarországi kapcsolatokkal rendelkező, már letartóztatásban lévő román állampolgárokról is. 1958. október 30-án Harangozó Szilveszter és a belső elhárítás akkori vezetője, Hollós Ervin kérésére a Securitate kihallgatói Lakó Elemért és Varró Jánost, a kolozsvári Bo-

19 Einhornról és magyarországi tevékenységéről uo. 252–254.

20 Biszcut 1957. március 1-jén nevezte ki a Kádár-kormány, míg az 1952-től állambiztonsági miniszterként dolgozó Drăghici március 19-én lett Románia belügyminisztere; a tisztséget 1965-ig töltötte be.

21 ÁBTL 1.11.12. BM Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának iratai 5. doboz, 41-R-5750/62.

22 1956 Erdélyben. Politikai elítéltek életrajzi adattára 1956–1965. Szerk. Dávid Gyula. EME–Polis, Kolozsvár, 2006. 251.

lyai Egyetem augusztus 26-án őrizetbe vett oktatóit faggatták Czine Mihály irodalomtörténészről, aki 1956-ban ösztöndíjas aspiránsként járt Kolozsváron, és megismerkedett a két fiatal erdélyi pályatárssal.²³ A román fél válasza szerint Varrót nem sikerült kihallgatni „rossz egészségügyi állapota miatt”, viszont orosz fordításban csatolták Lakó Elemér 1958. november 15-én készült kihallgatási jegyzőkönyvét, melynek eredeti példánya a román állambiztonsági levéltárban található. A két irodalomtörténészt végül 1959-ben 18 és 16 év börtönre ítélték; ismereteim szerint Czine Mihályt ez ügyben nem zaklatta a magyar politikai rendőrség.

Jóval intenzívebben működött együtt a két állambiztonság 1960–1962 között,²⁴ amikor kétoldalú megfigyelés alá vonták Domokos Pál Péter,²⁵ Bodor György,²⁶ Vita Sándor²⁷ és más „jobboldali”, „nacionalista” – erdélyi származású és 1944 óta Magyarországon élő – értelmiségieket. A kora Kádár-korszak jobboldali értelmiségi körök elleni eljárásairól Ständeisky Éva írt figyelemre méltó esettanulmányt. Ebben kifejti, hogy az 1905-ben Kézdivásárhelyen született Bodor György jogtanácsos a volt középosztály reformok iránt elkötelezett és a nemzeti tradíciókat az 1945 után uralmon lévőkől eltérően értelmező népes rétegéhez tartozott, amelyet a kisebbségben élő magyarok sorsa és Erdély hovatarozásának esetleges rendezése különösen foglalkoztatott. Ez veszélyérzetet kellett a kádári hatalomban, és kemény válasza késztette. Bodort Püski Sándorral és Zsigmond Gyulával együtt tartóztatták le 1962 márciusában. Az ezt követő perben Zsigmond Gyulát háromévi börtönbüntetésre ítélték, Bodor György három és fél évet kapott. A legsúlyosabb büntetést – négy és fél évet – Püski Sándorra mérték.²⁸ Témánk szempontjából fontos rámutatni a román és a magyar állambiztonsági együttműködés szerepére az említett ügy felgöngyölítésében és „realizálásában”. Miután a román hatóságok letartóztatták és elítélték Bányai Miklóst, Domokos Pál Péter erdélyi kapcsolatát,²⁹ 1961 márciusában Budapestre utazott Domokos másik kapcsolata, Paál Gábor csíkszeredai ügyvéd. Ekkor a román belügy arra kérte a magyarokat, hogy vegyék őt szoros megfigyelés alá Budapesten, amit a magyar fél teljesített is. 1961. május 30-án a BM II/5-a alosztálya a következő beszámolóval és javaslattal fordult Bukaresthez:

„Közöljük a Román Állambiztonsági Minisztériummal, hogy feldolgozás alatt tartunk egy nacionalista illegális csoportot, akik kapcsolatban állnak román

23 ÁBTL 1.11.12. 7. doboz, 41-R-1518/58. Lakó és Varró sorsáról bővebben ld. Az 1956-os forradalom i. m. (18. jz.) 21–29. és 280–286.

24 A megfigyelési akció 1960-ban kezdődött: ÁBTL 1.11.12. 7. doboz, 505–509.

25 Domokos Pál Péter néprajzkutató, a csángókutatás egyik úttörője.

26 Bodor György jogász, történész, politikus.

27 Vita Sándor jogász, a *Hitel* c. folyóirat szerkesztője, 1940–1944 között az Erdélyi Párt képviselője a magyar Országgyűlésben.

28 Ständeisky Éva: Üldözött értelmiségiek a kora Kádár-korszakban. Zsigmond Gyula, Püski Sándor és társaik pere. (Esettanulmány). Évkönyv. 1956-os Intézet 10. (2002) 169–190.

29 Bányai Miklós elítélését csak a magyar belügyi iratok említik; életútjáról nincsenek további információink.

állampolgárokkal. A feldolgozás alatt álló csoport több vezető tagja Romániából települt át Magyarországra. Így például Domokos Pál Péter 60 éves, pártönkívvüli, tanár, budapesti lakos, dr. Bodor György 54 éves, pártönkívvüli, vállalati jogász, budapesti lakos, dr. Vita Sándor 60 éves pártönkívvüli, alkalmi munkás, budapesti lakos. A csoport egyebek közt azzal foglalkozik, hogy ellenséges tartalmú tanulmányokat készítenek, amelyeken [!] az ún. »erdélyi kérdést« is tárgyalják. Ezen »tanulmányokat« és más nacionalista jellegű könyveket illegális úton kijuttatják a Román Népköztársaságban élő kapcsolataiknak. A RNK-ban élő kapcsolataik közül eddig a következő személyek merültek fel: dr. Jakó Zsigmond kolozsvári lakos, volt »Magyar Párt« képviselője,³⁰ Dankanits Ádám³¹ személyigazolvány száma: CM-423397, könyvtáros, Bánya Miklós elítélt, dr. Paál Gábor. Számunkra hasznosan a fent leírt ügyben már régóta működünk együtt a román elvtársakkal. Az ügy feldolgozásának előrehaladott állapota szükségessé tenné, hogy rövid időn belül tisztázzuk a RNK-ba irányuló tevékenységét [!]. Javasoljuk az elvtársaknak, hogy a két minisztérium megbízottai ezen ügyben az együttműködés jobb megszervezése érdekében találkozzanak. A személyes találkozás megoldható lenne részletes, kölcsönös tájékoztatás, közös operatív intézkedések megbeszélése, pl. ügynökök kölcsönös utaztatása a kapcsolatok jellegének felderítésére és a bűncselekmények dokumentálására stb. Amennyiben szükségesnek tartják a fenti ügyben a további közös munkát, javasoljuk, hogy a találkozó az elvtársak által megjelölt időben és helyen, vagy Budapesten jöjjön létre. Válaszukat várjuk.»³²

1962 márciusában Nagyváradon találkozott a két nyomozóhatóság. Noha az értekezlet eredményeiről nem maradt feljegyzés, Hollós Ervin osztályvezető előzetes feljegyzése jól szemlélteti az együttműködés mélységét:

„A megbeszélés során – többek között – a következő kérdéseket vetjük fel, amelyek esetleges dokumentálása számunkra – a már jelzett ellenséges tevékenység félbeszakítása érdekében – különös fontossággal bír:

– Domokos Pál Péter 1945 előtti magatartása, tevékenysége. /:VKF/2-es besúgó volt?/

– Bánya Miklós korábban vallotta, hogy Domokos Pál Péter egy magyarországi illegális szervezkedés tagja. Az ezzel kapcsolatos dokumentumok számunkra igen fontosak.

– Bánya Miklós letartóztatása alkalmával lakásán néhány könyvet is lefoglaltak, amelyeket – állítólag Domokos Pál Pétertől kapott. Az ezzel kapcsolatos dokumentációt is lényegesnek tartjuk.

30 Az 1923–1938 között működő romániai Országos Magyar Pártnak nem volt Jakó Zsigmond nevű képviselője. Ld. Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez. I. A vezető testületek jegyzőkönyvei. Vál., szerk., jegyz. György Béla. EME-Pro-Print, Kolozsvár–Csíkszereda, 2003. (Források a romániai magyarság történetéhez). Feltételezhető, hogy az idézett feljegyzés Jakó Zsigmond történészre utal.

31 Kolozsvári művelődéstörténész. Az iratban tévesen „Tankanicz”-ként szerepel.

32 ÁBTIL 1.11.12. 5. doboz, 7–15. Feljegyzés. Budapest, 1961. máj. 30.

– Adataink szerint Domokos Pál Péter kapcsolatot tart Antal Áron tanár, csíkszeredai, dr. Paál Gábor csíksomlyói és Erőss Mária brassói lakosokkal. A kapcsolat jellegének és formájának dokumentálását kérjük.

– Adataink szerint dr. Jakó Zsigmond volt ügyvéd, cluji lakos kapcsolatot tart Domokos Pál Péter köré csoportosult nacionalistákkal. Ezzel kapcsolatos esetleges dokumentumok tanulmányozását is szükségesnek tartjuk.

A felsorolt kérdésektől függetlenül, a megbeszélések során felvetjük a magyarországi nacionalista csoportosulások és romániai kapcsolataik esetleges közös operatív feldolgozásának szükségességét, lehetőségét is.”³³

Az 1957–1963 közötti időszakban a legtöbb információt a román állambiztonsági szervek szolgáltatták magyar kollégáinknak azokról a Romániába utazó magyar állampolgárokról, akik politikai múltjuk (volt katonatisztek) vagy származásuk (papi család, „volt kizsákmányoló”) miatt az elhárító szervek figyelmébe kerültek, és az erdélyi magyar kisebbség helyzetével kapcsolatosan „helytelenül” nyilatkoztak ismerőseik, rokonaik előtt. A magyarországi és erdélyi magyar „nacionalistákról” folytatott közös nyomozások érezhetően felerősítették a román vezetésben azt az 1956 óta széles körben osztott vélekedést, hogy az erdélyi kérdés körül erős érzelmek uralkodnak Magyarországon és az erdélyi magyarok körében is, ezt pedig határozott nemzetiségpolitikával kell orvosolni.

Az 1960-as évek elején az állambiztonsági együttműködés legérdekesebb vetülete a személyes kapcsolatok kiépítése volt. 1960 áprilisában Budapestre látogatott a Kolozs tartományi állambiztonsági szervek korábbi parancsnoka, Mihai Nedelcu ezredes, aki fontos szerepet játszott az 1956-os forradalmat követő romániai megtorlásban. A vele tárgyaló magyar állambiztonsági tisztek első kézből értesülhettek a román BM-ben zajló átszervezésekről, a szovjet mintára megalakuló Román Állambiztonsági Bizottságról, a határőrség áthelyezéséről a Honvédelmi Minisztérium ellenőrzése alá, valamint egy volt belügyminiszter-helyettes, Alexandru Mureșanu (eredeti nevén Ady László) eltávolításáról és letartóztatásáról „multjára való tekintettel”.³⁴ 1963 februárjában pedig egy magyar állambiztonsági tiszt, Simon Tihamér, a Vas megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Osztályának vezetőhelyettese és dr. Szabó Péter Vas megyei főügyész utaztak Romániába. A látogatásnak operatív célja volt: egy Balozsán István nevű, háborús bűnökkel vádolt személy felkutatása, akiről olyan információk érkeztek, hogy Nagyvárad környékén tartózkodik. Bukarestben Marton György alezredes, a román BM bukaresti tartományi vizsgálati osztályvezetője fogadta a magyar küldöttséget, majd Nagyváradra kíserte, ahol két magyar nemzetiségű román tiszt, Jakab József százados, a vizsgálati osztály vezetője és Buzás Imre beosztott segítette a magyar nyomozók munkáját. Két hét alatt húsz személyt hallgattak ki, négy szembesítési jegyzőkönyvet és kilenc felismerési jegyzőkönyvet készítettek, valamint 28 polgári személyről gyűjtöttek operatív információt.³⁵ Noha az

33 Uo. 5–6.

34 Uo. 7. doboz, 494.

35 Uo. 30. doboz, 127–128.

általam tanulmányozott iratokból nem derül ki, eredményes volt-e a Romániában végzett nyomozás, az említett személyre vonatkozóan további, eddig fel nem dolgozott iratcsomó kutatható az ÁBTL-ben.³⁶ 1963-ban pedig a két BM csere-üdülésről állapodott meg. A román BM 20 helyet biztosított a tengerparti Mangaliában, a magyar fél pedig ugyancsak 20 helyet Balatonlellén, összesen 23 napra, amiből három napot a fogadó ország fővárosában kellett tölteniük az üdülő tiszteknek. A résztvevőknek nemcsak az utazási költségeket fizették, hanem üdítőitalt, cigarettakészletet, kulturális intézmények látogatását, kirándulásokat, saját anyanyelvükön nyomtatott újságot, tolmácsot és költőpénzt (1185 forintot, 750 lej megfelelőjét) is biztosítottak.³⁷

1962–1963 között a két állambiztonsági szerv igen intenzív levelezést folytatott; két év alatt közel 800 oldalnyi iratcsomó gyűlt össze. A felek osztályvezetői szinten tárgyaltak, de előfordultak miniszteri vagy miniszterhelyettesi szinten kezelt kérések is. A közösen feldolgozott ügyek között találunk a román–magyar határon történt tiltott „átbeszélés” felderítésével kapcsolatosat,³⁸ egy közös intézkedési tervet a budapesti holland nagykövet ellenőrzésére, aki 1963. január 14–18. között Romániába utazott országa bukaresti képviselőjének megnyitása alkalmával³⁹ és egy összehangolt akciót magyar és román állampolgárok letartóztatására, akiket szabálytalan devizagazdálkodással vádoltak.⁴⁰ Még nagyobb hangsúlyt kapott azonban a háborús bűnösök és a Nyugatra disszidált személyek felkutatása, valamint – miután 1960-tól vízummal ismét lehetővé vált a két ország közötti utazás – a Romániába látogató magyar állampolgárokról folytatott információcseré vagy a magyar–román határon zajló csempészet elleni fellépés.

A kapcsolatok befagyasztásától a formális együttműködésig (1964–1982)

Földes György 1963–1964-re datálja az első komolyabb konfliktust a második világháború utáni magyar–román viszonyban, melynek időzítése korántsem véletlenszerű. Lezajlott ugyanis a politikai konszolidáció, de gazdasági téren kifulladás látszott az extenzív fejlődésre alapozó, túlközpontosított tervutasításos irányítás, és a KGST belső piaccá való alakulásáról szóló fejlesztési tervek nem enyhítették a kelet-európai szocialista államok kettős (a Szovjetunióval és a fejlett nyugati tőkes államokkal szembeni) függőségét. Ebben az egyébként is fe-

36 ÁBTL 3.1.5. A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt operatív dossziék O-11974. Bolozsán István. A dossziét 1963-ban nyitotta meg a Vas megyei RFK Politikai Osztálya.

37 ÁBTL 1.11.12. 30. doboz, 494–497.

38 Uo. 46–51.

39 Uo. 82–85.

40 Uo. 210–215.

szült helyzetben éleződött ki a romániai magyar kisebbség helyzetéről folytatott vita, amelyben mérföldkövet jelentett Illyés Gyula nagy visszhangot kiváltó interjúja a párizsi *L'Express* című hetilapban az erdélyi magyar kisebbség elnyomásáról, majd ezt követően az MSZMP PB 1964. januári ülése, amelyen Kádár töle szokatlan módon kifakadt a határkérdésről és a trianoni békeszerződés fájdalmas következményeiről.⁴¹

A magyar–román állambiztonsági kapcsolatok fejlődését azonban nem elsősorban az Illyés-interjú és az azt követő nemzetközi botrány, hanem a Román Munkáspárt által 1964 áprilisában kiadott „függetlenségi nyilatkozat” akasztotta meg. Noha a KGST átszervezése körüli viták már évek óta mérgezték a térség országainak kapcsolatait, Bukarest ideológiai fordulata egyenesen válságba taszította Románia kapcsolatát nemcsak a Szovjetunióval, hanem a többi „baráti” szocialista országgal is. Az NKO iratanyaga az 1964 utáni időszakra vonatkozóan rendezetlen, ömlesztett formában érkezett az ÁBTL-be, ami a levéltári kutatást rendkívül nehezíti és körülményessé teszi. Nehéz tehát megállapítani, hogy 1964 után valóban megszakadtak-e román viszonylatban az állambiztonsági kapcsolatok. Tény azonban, hogy 1964 és 1966 között egyetlen utalást sem találni a két BM közötti együttműködésre. A román állambiztonsági levéltárból származó adatok szerint 1965–1966 körül, tehát közvetlenül Nicolae Ceaușescu pártfőtitkárrá választása után korszakos paradigmaváltás ment végbe a román belügyi stratégiában, amit a magyar társszerv nem vagy csak igen későn észlelt. 1964 tavaszán-nyarán Romániában nagy riadalmat keltettek azok a híresztelések, miszerint szovjet–magyar politikai egyezség körvonalazódik Erdély visszacsatolásáról. Az állambiztonsági szervek készségét emelték, 1964 őszén több magyar nemzetiségű személyt őrizetbe vettek néhány napra, például Jordáky Lajos ismert kolozsvári szociáldemokrata politikust, akit a Securitate azzal gyanúsított, hogy más „jobboldali szociáldemokratákkal” (Bruder Ferenc, Pásztai Géza) memorandumot szerkesztett Erdély kérdéséről, amit az ENSZ-hez és a magyar kormányhoz kívánt eljuttatni.⁴² 1966 januárjában a román BM egyik jelentése a magyar emigráció románellenes tevékenységéről számolt be,⁴³ és néhány hónappal később Bukarestben már felső szintű állománygyűlést szerveztek „az egyes tartományokban tapasztalható magyar nacionalista megnyilvánulásokról”. Nicolae Pleșița, a román BM Kolozs tartományi igazgatóságának vezetője, később a hírszerzés magyarellenességéről ismert egyik irányítója kijelentette, hogy „lépéseket kell tennünk annak érdekében, hogy Magyarországra is ügynököket építsünk be, hogy ezek majd jelentsenek az ottani helyzetről, hogy felvegyék a harcot a magyarországi propagandától elvakult elemekkel, akik levelekkel és

41 *Földes György*: Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989. Napvilág, Bp., 2007. 56.

42 Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (Bukarest), Fond documentar, dosar 131. vol. 11. f. 8. Lajos Jordáky, nyilvántartási karton.

43 Securitatea. Structuri/cadre, obiective și metode 1948–1989. I–II. Coord. Florica Dobre. Ed. Enciclopedică, București, 2006. I. 678–681.

uszító anyagokkal bombázzák az itteni nacionalistákat ellenséges cselekedetekre buzdítva őket”.⁴⁴ Pleșiță hozzászólása rendkívül fontos, mert arra enged következtetni, hogy Bukarest ekkor már szakítani készült a Varsói Szerződés azon alapelvével, hogy a tagállamok nem folytathatnak hírszerző vagy elhárítótevékenységet egymás ellen. Ezt az elhatározást erősítette meg az 1968-as csehszlovák válság. A prágai tavasz támogatása, majd augusztusban a szovjet bevonulás elítélése példátlan népszerűséget hozott a Román Kommunista Pártnak és személyesen Ceaușescunak. Ugyanakkor a háborús veszély riadalmat és pánikot okozott a lakosság körében. A magyar határőrség jelentése szerint szeptember 1-jén a Romániából visszatérő és a határon kikérdezett magyar turisták általános mozgósításról számoltak be:

„Bukarestből Nagyvárad irányába páncélos és egyéb alakulatok vonultak. A vonatokon erős katonai ellenőrzés folyik, főleg röpcédulákat keresnek. A városokban megalakultak a munkás-milícia egységei, állítólag a helyi zavargások megakadályozására. A miliciában egyes források szerint csak román nemzetiségűek vehetnek részt. [...] Értesültünk arról, hogy Ceaușescu az erdélyi tartományokban előadásokat tart a magyarok megnyerése érdekében. Erdélyben elterjedt, hogy a szovjetek Erdélyt vissza akarják csatolni Magyarországhoz. A román fiatalok nagy része a hivatalos román állásponttal ért egyet. Romániában a 18 éven felüli lányok összeírása folyik azzal a céllal, hogy szükség esetén behívják őket katonai szakszolgálatra. A román szervek cseh és szlovák nyelvű propagandaanyagot adnak a csehszlovák turistáknak. Biharkeresztesen 12 darab ilyen röplapot találtak az egyik csehszlovák gépkocsiban, amelyet elkoboztak.”⁴⁵

Ceaușescu lelkesedése Alexander Dubček különutas, függetlenségpárti politikája iránt nem egyszerű taktikai fogás volt, hanem egy új nemzetpolitika szervezését alkotta. Ennek legfőbb elemeit Románia 1967-ben fektette le, amikor a szovjet tömbben elsőként ismerte el az NSZK-t, és a „hatnapos háború” után sem szakította meg diplomáciai kapcsolatait Izraellel. Ezek után logikus lépésnek tűnik az a Marius Oprea és Dennis Deletant által feltárt körülmény, hogy a prágai invázió napjaiban, 1968 augusztusában Románia új állambiztonsági operatív egységet létesített, melynek célja a többi Varsói Szerződés-tag hírszerző szerveinek hárítása volt. 1972-ben 0920. számú katonai egység, 1978-ban 0110. számú katonai egység névre keresztelték a növekvő létszámú, szigorúan titkos alakulatot, mely 1989-ben már több mint háromszáz operatív tiszttel rendelkezett.⁴⁶ Bizonyítottak tehát, hogy az 1960-as évek második felétől Románia támadó pozíciók kiépítésére törekedett Magyarországon. A többi Varsói Szerző-

44 Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája. I. 1965–1974. Összeáll., bev. Novák Csaba Zoltán. Pro-Print, Csíkszereda, 2011. (Források a romániai magyarság történetéhez) 481.

45 MOL XIX-B-10 A Határőrség Országos Parancsnokságának iratai 1961–1973, 9. doboz, 88. folyószám.

46 *Dennis Deletant*: Rumänien. In: Handbuch der kommunistischen Geheimdienste i. m. (3. jz.) 354.

dés-tagtól eltérően, akik legfeljebb „kémelhárító rezidentúrát” működtettek Budapesten, vagy – lásd a fent idézett 1968-as példát – a hazatérő állampolgáraiton keresztül próbáltak bizalmas értesülékhez jutni, az 1970-es és 1980-as években a román állambiztonsági szervek ellenséggként kezelték Magyarországot, kiképzett ügynöki hálózatot és számos technikai eszközt vonultattak fel ellene.

Az 1960-as évek második felétől paradox helyzet alakult ki a két állambiztonsági szerv kapcsolatában. Egyfelől Románia távol tartotta magát a szovjet tömb országainak katonai együttműködésétől, megnehezítve a többoldalú kooperációt: kilépett a Varsói Szerződés egyesített parancsnokságából, rendszeretlenül vett részt a tagállamok többoldalú állambiztonsági egyeztetéseiben, vagy különvéleményt fogalmazott meg a vitatott kérdésekről, például 1967-ben a Szentszékkal folytatott ideológiai konfrontációval kapcsolatos budapesti értekezleten.⁴⁷ 1977 novemberétől nem vett részt a szovjet típusú állambiztonságok új, multilaterális együttműködési kísérletében, a SZOUD automatizált információs rendszer kiépítésében, melyben egységesen nyilvántarthatóak voltak a szocialista államok közössége ellen felforgatótevékenységet folytató személyekre, intézményekre és szervezetekre vonatkozó információk.⁴⁸ Ennek következtében egyrészt magyar–román viszonylatban is megszűnt a rendszeres és egyszerű együttműködés. Másrészt a prágai tavasz előtti időszakban többnapos konzultációt tartottak Bukarestben (1966. május 2–7.) és Budapesten (1967. május 10–15.) a két állambiztonsági apparátust érintő legfőbb kérdésekről (az Egyesült Államok és a NATO katonapolitikája, az enyhülés megítélése és az ideológiai diverzió elhárítása). A fennmaradt jegyzőkönyv szerint a két belügyminiszter, Benkei András és Cornel Onescu részletesen megvitatta az együttműködés megvalósításának általános feladatait:

„– Az információkat a két szerv – az eddigi gyakorlatnak megfelelően – futárposta vagy rejtjeles kapcsolattartás útján küldi meg egymásnak.

– Kölcsönösen tájékoztatják egymást azokról az adatokról, amelyekből az állami és a társadalmi rend biztonságának veszélyeztetésére lehet következtetni.

– A két ország illetékes szervei – szükség esetén – megtárgyalják az együttműködés folyamán felvetődött kérdéseket.

– A MNK belügyminisztere és a RSZK belügyminisztere vagy azok helyettesei (helyettese) évenként megbeszéléseket folytatnak a jelen Jegyzőkönyvben foglalt határozatok teljesítésének értékelése és a további együttműködés érdekében szükséges intézkedések foganatosítása céljából.”⁴⁹

47 Erről ld. *Stefano Bottoni*: Egy különleges kapcsolat története. A magyar titkosszolgálat és a Szentszék, 1961–1978. In: Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989. Szerk. Bánkúti Gábor–Gyarmati György. ÁBTL–L’Harmattan, Bp., 2010. 274–275.

48 A SZOUD-rendszer működéséről *Varga László*: Az állambiztonság internacionalizmusa: SOUD. Élet és Irodalom 1998. júl. 17. 6.; *Baczoni Gábor–Bikki István*: Egyesített Állambiztonsági Adattár – a SZOUD. *Trezor* 3. (2003) 217–225.

49 ÁBTL 1.11.12. 79. doboz, 41-11-R-32/17-68. Jegyzőkönyv a MNK BM és a RSZK BM közötti operatív együttműködésről. Budapest, 1967. máj. 13.

Az egyeztetések azonban elakadhattak. 1967. október 27-én Benkei már csak azt javasolta román kollégájának, hogy legalább „a polgári, családügyi és bűnügyi jogsegélyről szóló – 1958. október 7-i egyezményből adódó rendőri feladatok végrehajtására” kössenek kétoldalú megállapodást. Ez lehetővé tette volna, hogy az egymás országába beutazó egyes magyar, illetve román állampolgárok által elkövetett „törvénybe ütköző cselekedetekkel kapcsolatos eljárást” egységes szabályozás szerint folytassák le. A magyar tervezet szerint nemcsak a kiadatási kérelmekről értesítették volna egymást a felek, hanem kölcsönös tájékoztatást vállaltak volna a másik fél állampolgárai ellen indított nyomozásokról.⁵⁰ 1968. március 4-én Márkus Sándor rendőr ezredes, a BM NKTO vezetője Onescu válaszát közvetítette Benkeinek:

„Tisztelt Miniszter Elvtárs!

Értesítem, hogy az egyik fél országából a másik fél országában tartózkodó állampolgárok által elkövetett törvényellenes cselekedetekkel kapcsolatos eljárás egyesítése tárgyában kötendő egyezménytervezetet megkaptuk. Az okmányt figyelmesen tanulmányoztuk. Az egyezménytervezet tartalmazza azt a helyzetet, amely megfelel a mi jelenlegi szükségleteinknek, azonban megköveteli az érvényben levő jogszabályozás megváltoztatását. Figyelembe véve az egyezménytervezet megszövegezését, amely szerint – a BM-on kívül – egy sor feladat hárul más állami szervekre is, továbbá figyelembe véve azt a tényt, hogy az egyezménytervezet egy sor olyan kérdést is tartalmaz, amelyek meghaladják ezen minisztériumok hatáskörét, úgy véljük, hogy a tervezetben szereplő kérdéseket csak a két állam között megkötött egyezménnyel lehet szabályozni.”⁵¹

A visszautasító román választ a csehszlovák események követték, amelyek néhány hónapig lehetetlenné tették a tárgyalások újrafelvételét. 1969. május 12–17. között aztán ismét Bukarestben egyeztettek a felek és – valószínűleg szovjet nyomásra – aláírtak egy, a diplomáciai protokollnak megfelelően immár nem oroszul, hanem magyarul és románul készített együttműködési megállapodást. A magyar küldöttséget Benkei András miniszter vezette, tagjai Rácz Sándor vezérőrnagy, miniszterhelyettes és főcsoportfőnök, Rajnai Sándor vezérőrnagy, a hírszerző csoportfőnökség vezetője, Tóth László ezredes, a kémelhárító csoportfőnökség vezetője, Markó Imre ezredes, az operatív-technikai csoportfőnökség vezetője és Márkus Sándor ezredes, a BM NKTO vezetője voltak, míg a román küldöttséget Ion Stănescu, az Állambiztonsági Tanács (ÁT) elnöke, Grigore Raduică altábornagy, az ÁT első elnökhelyettese, Nicolae Doicaru altábornagy, az ÁT elnökhelyettese, Neagu Cosma vezérőrnagy, a kémelhárító igazgatóság főnöke, Ovidiu Diaconescu ezredes, az operatív-technikai vezérigazgatóság főnöke, Gheorghe Marcu ezredes, a külügyi hírszerző vezérigazgatóság igazgatója, valamint Eugen Pandelescu alezredes, a kancellária főnökhelyettese alkották.⁵²

⁵⁰ Uo. 109. doboz, 41-11-R-32/23-1968. 6–13.

⁵¹ Uo. 1–2. Feljegyzés. Budapest, 1967. okt. 27.

⁵² Uo. 79. doboz, 41-11-R-32/1-1969. Megállapodás. Budapest, 1969. máj. 17.

A rövid, összesen kétoldalas szöveg szerint a szerződő felek az 1967. május 13-án aláírt jegyzőkönyvet tekintették érvényesnek. A keretmegállapodás nyomán 1969. november 23-án megállapodást írtak alá „a két ország rendőrségének, tűzrendészeti és határforgalom-ellenőrző parancsnokságainak együttműködéséről”, ami a határ menti megyékre vonatkozott. Szintén 1969-ben részmegállapodások születtek a két határország és a katonai elhárítás közvetlen kapcsolatának kiépítésére.⁵³ Az egyezmény végrehajtására vonatkozó iratok hiányában feltételezhetjük, hogy az 1969-es megállapodásnak sem sikerült kimozdítani a holtpontról a kétoldalú állambiztonsági együttműködést. Három évvel később azonban, 1972. április 15-én a két ország belügyi vezetése aláírta az addigi legátfogóbb, kimondottan állambiztonsági kérdéseket érintő szerződést. (A következő belügyminiszteri szintű kétoldalú egyeztetésre tíz évet kellett várni.) Miklóssy Katalin és Földes György szerint a kétoldalú kapcsolatok rendezésére tett újabb kísérlet elsősorban külső tényezőknek köszönhető. 1972 januárjában Kádár János Moszkvában járt, ahol éles kritikával illették Magyarországot a piacbarát gazdaságpolitikai reformok és a szomszédos államokkal ápolt nem túl szívélyes viszony miatt. Mivel Kádár személyes pozíciója is megrendült, az 1972. február 24–26-ai hivatalos bukaresti látogatásnak (egyben az első kétoldalú tárgyalása volt az 1965 óta regnáló Ceaușescuval) kiemelt szerepet tulajdonított. Szovjet nyomásra a felek sikeresen lezárták az évek óta halogatott kulturális egyezmény ügyét, és szintén ebben az időszakban – 1972 júliusában – fogalmazta meg utolsó ízben a román párt országos értekezlete a multilaterális szocialista együttműködésre való igényt is.⁵⁴

A 15 oldalas magyar–román belügyi megállapodás az 1967-es tervezetnél jóval részletesebben taglalta a közösen elvégzendő feladatokat. Kiemelt munkaterületnek nyilvánította a hírszerzést, a kémelhárítást, a katonai elhárítást, az egyházakat és szektákat, a Magyar Népköztársaság és a Román Szocialista Köztársaság közlekedési eszközei ellen irányuló ellenséges cselekedetek megelőzését, az operatív technikát, a külső figyelmet, a vizsgálati munkát és a postaforgalom ellenőrzését, a határforgalmi kérdéseket, valamint a lakosság nevelését az elhárítás vonatkozásában.⁵⁵ Különösen érdekes a Vatikán ellen tervezett közös munkáról szóló fejezet. Magyarország és Románia vállalta, hogy információkat cserél „a Vatikán részéről kifejtett ellenséges tevékenységéről, az NSZK, Ausztria, Belgium és Franciaország egyes katolikus szervezeteinek tevékenységéről”, valamint „a Vatikán egyes jelentős képviselőinek, úgymint Augustino Casaroli bíboros, Jan Willenbrands bíboros, Franz König osztrák bíboros, Julius Dopfner nyugatnémet bíboros, mons. Giovanni Cheli és Werenfried von Straten, a »Szenvedő Egyház« katolikus szervezet vezetőinek tevékenységé-

53 A megállapodást említi az 1982-es összefoglaló jelentés. Uo. 24. doboz, 45-74/15/1982.

54 Ld. bővebben *Katalin Miklóssy*: *Manoeuvres of National Interest. Internationalism and Nationalism in the Emerging Kádárist Criticism of Romania 1968–1972*. Kikimora, Helsinki, 2003. (Kikimora Publications A. 8.) 182–195; *Földes Gy.*: i. m. (41. jz.) 160–167.

55 ÁBTL 1.11.12. 79. doboz, 41-11-R-70/4-a/72. 3. Megállapodás. Budapest, 1972. ápr.

ről”.⁵⁶ A két fél megállapodott abban is, hogy „külön-külön fokozottabban dezinformálja a Vatikánt, a mindkét országot érintő, fontosabb kérdésekben közös akciót kezdeményez”, és arról is, hogy „a lehetőségekhez képest fokozza intézkedéseit a szocialista országokkal szembeni, ellenséges tevékenységéről ismert, Richard Wurmbrand protestáns lelkész⁵⁷ lejáratására és elszigetelésére”.⁵⁸

1972 szeptemberében hasonló együttműködési szerződést írtak alá a határvédelmi szervek parancsnokai,⁵⁹ amely elsősorban a nyugati kémkedés elhárítására vonatkozott. Dr. Katona Géza, az ORFK I. Csoportfőnökség munkatársa 1982-es jelentésében azonban a román fél érdektelenségéről számolt be. A háromévente (korábban kétévente) rendezett megyei parancsnoki találkozók nem haladták meg az udvariassági szintet, román részről pedig általános tájékoztatásra szorítkoztak. Az utolsó értekezletekre 1977-ben került sor Békés és Arad megye között, illetve 1978-ban Hajdú-Bihar és a romániai Bihar megye között.⁶⁰ A határ menti parancsnokok találkozóiról készült magyar jegyzőkönyvek tanulságosan tükrözik a magyar–román együttműködés növekvő kilátástalanságát. 1975. június 23-án dr. Sajti Imre rendőr alezredes, Békés megyei főkapitány-helyettes jelentést küldött Kőrösi György rendőr vezérőrnagy miniszterhelyettesnek a Ioan Mihail ezredes vezette Arad megyei rendőri delegációval Békéscsabán zajlott tárgyalásról. A román fél azt sérelmezte, hogy sok magyarországi turista és a Magyarországra járó román állampolgárok túlnyomó része csempésztevékenységet folytat, és szigorú büntetőpolitika bevezetését kérte. A magyar szervek inkább a „nevelő jellegű rendőri intézkedést” pártolták. A két rendőr eredménytelen tárgyalása – a magyar fél beszámolója szerint – szürreális elemeket sem nélkülözött:

„Kérésemre tájékoztatást adott a kiutazó magyar állampolgárok szálláslehetőségeiről. A rokonoknál való alvás lehetősége az első és másodfokú rokonokra vonatkozik. Minden más idegen állampolgár köteles szállodát igénybe venni. Campingezni csak arra kijelölt helyeken lehet. Elmondotta, hogy a korlátozó rendelkezésüknek komoly hibái voltak, ezért azt most módosították. 1975. július 1-től csak azokon a helyeken kötelező a szálloda igénybe vétele, ahol van. Ahol nincs szálloda, ott magánházaknál is meg lehet szállni. [...] Mihail ezredes beszélgetésünk során többször felvetette a cigánykérdést. Kérdezte, hogy nálunk

⁵⁶ Uo. 7–8.

⁵⁷ Richard Wurmbrand zsidó származású román evangélikus lelkész 1948 és 1964 között összesen 14 évet töltött börtönben, 1964-ben norvég civil szervezetek váltságdíjat fizettek a román kormánynak szabadulásáért. 1967-ben létrehozta a „Mártírok Hangja” (*The Voice of the Martyrs*) nevű szervezetet a szovjet tömb országában folyó keresztényüldözés dokumentálására. Magyarul több művét is kiadták (Megkínozva Krisztusért. Egy híradás a Földalatti Egyház szenvedéseiről és hitvallásáról. Mártírok Hangja Alapítvány, Bp., 1992.; Mélységekben járatta őket. Koinónia, Kolozsvár, 2003.).

⁵⁸ ÁBTL 1.11.12. 79. doboz, 41-11-R-70/4-a/72. 3., 8.

⁵⁹ Uo. 10. doboz, 41-11-R-69/74-72. sz. Jelentés az 1972. szeptember 18–22. között Bukarestben zajlott magyar–román határőr találkozóról. Budapest, 1972. szept. 27.

⁶⁰ Uo. 24. doboz, 41-R-187/3-3/82. sz. BM ORFK I. Csoportfőnökség. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1982. szept. 27.

milyen arányú a cigánybűnözés és mit teszünk a visszaszorítására. A PB 1961-es határozatának megfelelően tett társadalmi-politikai intézkedéseinkre és eredményeinkre utaltam. Mihail elvtárs viszont többször olyan nyilatkozatot tett, amiből egyértelműen a cigányok faji megkülönböztetése tűnt ki. Példaként említette, hogy ha cigány és román állampolgár azonos bűncselekményt követ el, a cigány legalább négyszeres büntetést kap. Hangsúlyozta, hogy nem is tudna példát mondani arra, hogy cigány becsületes életmódot élne. Úgy tűnt, hogy náluk az általa kifejtett cigányellenesség hivatalos álláspont. [...] Távozása előtt a gyulai határátkelőnél Mihail elvtárs szükségesnek tartotta, hogy tájékoztasson egy olyan nagyon fontos kérdésről, ami őt az utóbbi időben foglalkoztatja. A közelmúltban 4 hónapig betegszabadságon volt. Elolvasott két olyan könyvet, amely Verne Gyula gondolatait továbbfejlesztve fantasztikus elképzelésekkel, a jövővel foglalkozik. Most ezekhez olvas olyan fantasztikus és tudományos műveket, amelyek ismereteit bővíthetik. A repülő csészealjokról, a túlvilági lények létezéséről terjesztett nézeteket ő elfogadja és ellentmondás nélkül hisz az említett két könyv fantasztikus jóslásaiban is. Most azzal is foglalkozik, hogy Ézsaiás próféta tanításait összehasonlíttja [a] Lenin által kifejtett elméleti tételekkel. Következtetése: Lenin is átvette Ézsaiás próféta jóvendöléseit.”⁶¹

Az 1975-ös egyébként már a második személyes találkozó volt Sajti és Mihail között. A gyulai határátkelőnél 1973 novemberében tartott első megbeszélést még kínosabb közjáték zavarta meg:

„Indokoltnak tartom, hogy a találkozónk alkalmával eddig nem tapasztalt politikai jellegű megnyilatkozásokról is jelentést tegyek. Mihail elvtárs egy magyar nemzetiségű, Béla keresztnevű, százados rendfokozatú beosztottját hozta magával tolmácsként. Ez a személy engem ismételt figyelmeztetésem után is »ezredes szakinak«, »ezredes kollégának« és »ezredes úrnak« szólított. Figyelmeztetésemre úgy nyilatkozott, hogy őket tájékoztatták arról, hogy nálunk határozat született az »elvtárs« megszólítás eltörléséről. Később ez a tolmács szükségesnek tartotta, hogy tájékoztasson, hogy ő 1945 őszétől 1948-ig Szibériában németekkel együtt a »muszkák« fogságában volt, és hogy egy testvére, aki magyar kakastollas volt, Budapesten él. Csodálkozott, hogy Mihail ezredes most magával hozta, mert mint mondotta, »én magyar vagyok, ő pedig román«. Amikor felhívtam a figyelmét, hogy mi nem nevezzük így szovjet barátainkat, úgy válaszolt, hogy akkor legyenek »ruszkik«. Ezért is figyelmeztettem, majd az »oroszok« szót használta és hozzátette, hogy »maguk sem bánnák, ha már kimennének Magyarországról«. Ezek után kértem, hogy szó szerint fordítsa le Mihail ezredesnek, amit mondok. Kértem Mihailt, hogy figyelmeztesse a tolmácsot, tartsa tiszteletben a mi politikai nézeteinket és ne provokáljon politikai vitát. Arra is kértem, hogy tolmácsolni ne hozza máskor magával. Ígérte, hogy máskor nem hozza magával. Később Mihail ezredes kérte a véleményem az »elvtárs«, a »barát« és a »kolléga« tartalmáról, de még mielőtt véleményt mondhattam volna kifejtette, hogy ők ezt másként értelmezik, mint mi. A tolmács kifejez-

61 Uo. 11. doboz, 41-R-187/3-75. sz. Határ menti megbeszélésről jelentés. Békéscsaba, 1975. jún. 23.

te, hogy ő vallásos. Ennek kapcsán Mihail ezredes megkérdezte tőlem, hogy mi a véleményem arról a többi szocialista ország által vallott nézetről, hogy a vatikán [!] után a románok a legvallásosabbak. A válaszom az volt, hogy nem tudom, hogy ilyen nézeteket vallanának, és egyébként sem ismerem a belső viszonyokat, így egyénileg sem tudok erre a kérdésre választ adni.”⁶²

Az 1970-es évekbeli állambiztonsági kapcsolatokról nincsenek korabeli források, csak 1982-ből, amikor a következő belügyminiszteri szintű tárgyalásra készülve a magyar belügyi szervek részletes tájékoztatást kértek a különböző osztályoktól. A helyzetet legpontosabban a BM NKO vezetője, Roszol János rendőr alezredes ekkor készült összefoglaló jelentése tükrözi: „Az 1960-as években eredményes együttműködés folyt a két minisztérium között. Rendszeresek voltak a különböző szintű találkozók. Románia ismert, sajátos politikája következtében az együttműködés fokozatosan elsorvadt, majd – a határmenti rendőri és a határőrizeti szervek kapcsolatait kivéve – az 1970-es évek elejétől teljesen megszűnt. Állambiztonsági vonalon még az üdvözlések sem történt reagálás, de más területen is válasz nélkül hagyták kezdeményezéseinket. Miniszteri szintű találkozóra utoljára 1972-ben került sor.” A III. Főcsoportfőnökség szintjén is „az együttműködés mintegy 10 éve megszűnt. Jelenleg csak a nemzetközi titkosított párt- és kormányösszeköttetés, valamint a két minisztérium közötti rövidhullámú rádiókapcsolat biztosításában van közvetlen kapcsolat a román társzervekkel. Az állambiztonsági vizsgálati osztály foglalkozik a tiltott határátlépést megkísérlő román állampolgárok ügyeivel. Az esetek száma 1977-ben 27, 1980-ban 56, 1981-ben 93, 1982. szeptember 23-ig 109 volt. Amikor ezeket a román állampolgárokat átadjuk az illetékes román szerveknek, átadjuk a keletkezett vizsgálati anyagokat is, bár ezt a vonatkozó rendelet nem írja elő. A román belügyi szervektől hasonló esetekben nem kapjuk meg a vizsgálati anyagokat.”⁶³ Egy szintén 1982-ben készült jelentés szerint a magyar és a román BM szerveinek együttműködése kémelhárítási vonalon is „1974. közepéig mondható – viszonylag – rendszeresnek, 1975-től az együttműködés gyakorlatilag megszakadt”.⁶⁴ A kapcsolat román részről történő fokozatos leépítését tükrözte a beutazó külföldiekkel kapcsolatos helyzetről, illetve egyes beutazó személyek tevékenységéről szóló információcsere alakulása is: 1972-ben 45 információt és kérést továbbítottak Bukarestbe és 35 információt kaptak, míg 1974-re a számuk 7-re, illetve 5-re apadt.⁶⁵

62 Uo. 41-11-R-69/163-73. sz. Határ menti megbeszélésről jelentés. Békéscsaba, 1973. nov. 11.

63 Uo. 24. doboz, 41-R-187/3-1982. sz. Összefoglaló jelentés a MNK BM és a RSZK BM közötti együttműködésről. Budapest, 1982. okt.

64 Uo. 5.

65 Uo. 5–6.

Összegzés

Az 1982-es miniszteri szintű találkozáson mindkét oldalról kifejtett együttműködési szándék csupán udvariassági gesztusnak tekinthető. Nemcsak a román, hanem a magyar oldalon is egészen más jellegű prioritások, igények és megfontolások húzódtak meg a háttérben. Röviden és kissé leegyszerűsítetten fogalmazva: az 1980-as évekre a két kommunista vezetés és a felügyelete alatt működő állambiztonsági gépezet olyan mértékben szakadt el egymástól, hogy Magyarország és Románia között egyfajta hidegháborús állapot keletkezett. Ennek formáit és következményeit egy következő tanulmányomban fogom elemezni. A kapcsolatok drámai romlása azonban nem enged arra következtetni, hogy a két szocialista állam együttműködése egy ilyen érzékeny területen eleve kudarcra volt ítélve.

Láttuk, hogy az 1960-as évek elejéig igen intenzív és – sajnálatos módon – gyümölcsöző együttműködés alakult ki a magyar és a román állambiztonsági szervek között. Világosnak tűnik, hogy a magyar belügyi szervek mentalitására és gyakorlatára igen jelentős és tartós hatást gyakorolt az a merev internacionalizmus, amit 1968 után az MSZMP már csak formálisan közvetített, miközben a belső közvélemény előtt mindinkább nemzeti elkötelezettségüként igyekezett fellépni. Bárdi Nándor már rámutatott arra, hogy a kisebbségben – még hozzá a szomszédos szocialista államokban – élő magyarok nehéz helyzetének előtérbe kerülése a magyarországi nyilvánosságban megoldhatatlan feladat elé állította a Kádár-rendszert.⁶⁶ Miközben egyértelműnek tűnt, hogy Románia „különutas” politikája nemcsak rontja a kétoldalú együttműködés esélyeit, hanem számos tekintetben sérti is a magyar érdekeket, a magyar belügyi gépezet sokáig passzívan szemlélte a szomszédos ország barátságtalan viselkedését. Hatékony ellenlépéshez felső szintű politikai jóváhagyásra és megfelelő operatív környezetre (hírszerzési lehetőség Romániában) lett volna szükség. Egészen az 1980-as évek második feléig egyik feltétel sem állt a magyar belügyi szervek rendelkezésére. A kémelhárítás csak 1979 körül kezdett információkat gyűjteni Romániáról.⁶⁷ Ekkor kerülhetett be Románia azon „nem baráti szocialista országok” közé, amelyek ellen – Ungváry Krisztián fogalmazása szerint – „mérsékeltebb hírszerzési és kémelhárítási tevékenységet” folytattak védelmi célból.⁶⁸ Az 1980-as években

66 Bárdi Nándor: Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Problémakatalógus. Kalligram, Pozsony, 2004. 97–98.

67 Hálózati dossziében ekkor szerepel először az X-300 (Románia) mint olyan állambiztonsági terület, ahol információgyűjtés folyik odalátogató magyar állampolgárságú hálózati személyek révén. Néhány példa: ÁBTL 3.1.5. O-19783/1–6. kötet. Jelentés a „Lajtai” fedőnevű titkos megbízott 1979-es romániai útjáról Csapody Miklóssal és Ilia Mihállyal. Uo. 2. kötet 206–211. „Szerkesztő”. Ilia Mihály szegedi irodalomtörténész és környezetének megfigyelése. A jelentés alján a következő mondat szerepel: „Az információkat továbbítjuk az X-300 vonalhoz.” ÁBTL 3.1.2. M-39363 105. („Viktor”) A titkos megbízott egyik 1980-as jelentéséhez csatolták a következő megjegyzést: „A jelentés X-300-as objektumra vonatkozó részét tájékoztatásra megküldjük a BM III/II-10. osztály részére.”

68 Ungváry Krisztián: A Kádár-rendszer kémelhárítása. Évkönyv. 1956-os Intézet 16. (2009) 362.

keletkezett hálózati jelentésekben szereplő fontosabb kódok X-200 (Jugoszlávia), X-300 (Románia), X-700 (Kína) voltak.

A belügyi szervek szemlélete azonban nem változott, a továbbiakban is nacionalista magatartásnak tekintették a romániai kirándulóutakat, Erdély történelmi szerepének hangsúlyozását vagy a román diszkriminatív nemzetiségpolitika nyilvános bírálátát. Benkei András belügyminiszter 1978. február 24-én kelt, a nacionalista megnyilvánulásokról szóló összefoglaló jelentésében – amit Kádár Jánosnak, Aczél Györgynek, Biszku Bélának és Óvári Miklósnak terjesztettek fel – részben a magyar értelmiséget (elsősorban a népi írókat), részben a Magyarországra költöző erdélyi magyarokat okolta a nacionalizmus feléledéséért:

„A belső erjedés elősegítőjeként kell értékelnünk a Romániából – az utóbbi 5 évben áttelepült – mintegy 1400 magyar nemzetiségű személy magatartását is. Részükről a belső emigráció létrehozására irányuló törekvés tapasztalható. Áttelepülésüket többségükben az RSZK-ban tapasztalható durva asszimilációs politikával magyarázzák. Rendszeres kapcsolatot tartanak az otthon maradtakkal, és elsősorban azokat az információkat fogadják be, terjesztik kapcsolatkörükben, amelyek alapján áttelepülésük kényszerű voltát igazolhatják. Megalakították az Erdélyi Asztaltársaságot, Bajtársi Szövetséget és Segélyalap létrehozását kezdeményezték. A belső tényezők vizsgálatánál nem hanyagolható el mindaz az ismert tény, amelyet népünk történetében a nacionalizmus jelent. Politikánk meg nem értéséből vagy félreértéséből adódóan tehát bizonyos értelmiségi csoportnál könnyen talajra találtak az ellenséges törekvések.”⁶⁹

A belügyi együttműködés speciális területet képez az 1945 utáni magyar–román kapcsolattörténetben. Az 1960-as évektől kezdődően egyre több és mélyebb feszültségforrás terhelte a diplomáciai és pártkapcsolatokat, de ennek magyar részről kevés nyomát látjuk az állambiztonsági iratokban. A belügyi apparátus rendkívül dogmatikus, internacionalista politikai és szakmai neveltetésben részesült az 1950–1960-as években. Számára egészen az 1980-as évekig nem létezett sem kisebbségi kérdés, sem román probléma. A hozzáférhető iratok azt mutatják, hogy a magyar fél még akkor is szorosabb együttműködésre törekedett, amikor már világos jelzések érkeztek arról, hogy Románia egyfajta művelti területnek tekinti Magyarországot, és korántsem tartja be a támadó hírszerzés tiltására vonatkozó szabályt. Miközben Prágában már az 1960-as években működött magyar kémelhárító rezidentúra, a BM III/I. Csoportfőnökség Romániára vonatkozó irataiban első ízben csak 1983-ban említenek egy bukaresti kémelhárító rezidentúrát.⁷⁰ A Kádár-rendszer válasza a román állambiztonsági vonalon jelentkező nacionalista politikára tehát legalább 15 évet késett: ekkor a románok már régóta „a spájzban voltak”.

69 A BM Központi Irattárából származó jelentés megtalálható a budapesti Nyílt Társadalom Archivum által létrehozott másolati gyűjteményben: Open Society Archive (Budapest), BM Párancsgyűjtemény HU 357-2-1, 6. doboz. Jelentés nacionalista csoportosulásról.

70 ÁBTTL 1.11.4. BM III/I. Csoportfőnökség iratai T-III/83, 334. doboz, 22. Jelentés. Budapest, 1983. okt. 20.

STEFANO BOTTONI

„FRIENDLY COOPERATION”: STATE SECURITY CONTACTS BETWEEN
HUNGARY AND ROMANIA (1945–1982)

This paper examines the failed attempt at creating an integrated intelligence community within the Soviet Bloc through the analysis of the Hungarian-Romanian case. In 1948, two long-standing enemies such as the Hungarian and the Romanian secret service, were forced to start a (mostly informal) mutual cooperation under Soviet guidance. Throughout the 1950s and the early 1960s, the two security forces carried out several joint operations targeting former war criminals, nationalist intellectuals, or ordinary people from Hungary visiting relatives and friends in Romania. Bilateral diplomatic relationships deteriorated after the so called „declaration of independence” issued in April 1964 by the Romanian Workers’ Party, and so did the intelligence cooperation between the two ministries of Internal Affairs, which came to a complete stop after 15 years. After the 1968 Czechoslovak crisis, the Romanian authorities made further steps toward a new security doctrine focusing on national independence and territorial protection, setting up a special „anti-KGB” military unit which main targets came to be the USSR and the neighbouring Hungary, whose leadership was suspected to fuel popular nationalism over the sensible issue of Transylvania. During the 1970s, formally recorded (1972) but highly ineffective security cooperation hid the emerging conflicts. The Romanian security forces regarded Hungary as a potential threat, and ignoring the rules of engagement of the Warsaw Pact countries, which forbade hostile intelligence activity into another member state’s territory, started to infiltrate its political, cultural and economic structures. Hungary’s cautious reaction to the Romanian offensive posture aimed to reassure Moscow about the good will and the accountability of Kádár’s regime, but no gesture of appeasement could prevent the further worsening of the bilateral relations in the first half of the 1980s.

BENDA JUDIT

A piactól az árucarnokig

Kereskedelmi célra készült épületek
a középkori Budán

A kőből épült üzleteknél, a mészárszékekkel szembeni sarokháznál”, „a sarkon lévő patikákig, a kenyeres pultoknál”, „kalmárboltok között”, „hátnál, a hússzékeknél [...] egészen fel az öreg konyháig” – olvashatjuk a Budai jogkönyvben és az oklevelekben ezeket a helymeghatározásokat. Önkéntelenül felvetődik a kérdés, hogy hol álltak a fent említett házak, illetve hogy esetleg állnak-e még. Az ingatlanok adásvételi szerződéseiben gyakran emlegetett „középületek” a középkorban ismeretlen házszámozás helyett kerültek bele az iratokba. Az akkoriban még egyértelműnek számító helymegjelölések ismertsége mára már elenyészett. Az azóta eltelt ötszáz év alatt jócskán átépítették a házakat, és jó néhányat lebontottak közülük, ám még így is meglehetősen sok vészelte át az elmúlt időt. A Buda helyrajzi okleveles anyagáról készült forrásfeldolgozás¹ eredményeit összevetve az 1950-es, ’60-as, ’70-es évek műemléki helyreállításaihoz kapcsolódó falkutatási dokumentációval, sok kereskedelmi célra használt épületet sikerült beazonosítani. A munkát a szondázó ásások és a ránk maradt korabeli metszetek, térképek értelmezése is segítették.²

A középkorban a városi polgárság egyenlő megélhetésének jogát fontosnak tartották és városi törvényekkel szabályozták.³ A kis- és nagykereskedelemnek,

1 Végő András: Buda város középkori helyrajza. I–II. BTM, Bp., 2006–2008. (Monumenta Historica Budapestinensia 15–16.).

2 A középkori Buda kereskedelem céljára épült épületeiről szóló sorozatot három részesre terveztük. Az első a kalmárboltokról, a második a nagyobb szabású „szaküzletekről” (mészárszékek háza, zsemlyeszékek háza, árucarnok) szól. A harmadik cikk témáját a Budán nagy számban jelen lévő távolsági kereskedők üzlethelyiségei, valamint a polgárházakban egykor működött bolthelyiségek (posztókereskedések, patikák) adják. Ld. Benda Judit: A kereskedelem épületei a középkori Budán. I. Kalmárboltok. Budapest Régiségei 42–43. (2009–2010) 93–120.; *Uő*: A kereskedelem épületei a középkori Budán. II. Árucarnokok, mészárszékek háza, zsemlyeszékek háza. Tanulmányok Budapest Múltjából 37. (2012) (megjelenés alatt); *Uő*: A kereskedelem épületei a középkori Budán. III. Távolsági kereskedők üzlethelyiségei, posztósboltok, patikák (Kézirat).

3 „Senki ne avatkozzon be más mesterségébe, sem jogaiba, sem kereskedésébe, és senki ne tűzzön, és ne is tűzhessen egynél több mesterséget vagy kereskedői tevékenységet, azért hogy mindannyian megférhessenek egymás mellett, és a megélhetésükhöz szükséges javakat minél biztonságosabban meg tudják szerezni” – Buda város jogkönyve. I–II. Közreadja Blazovich László–Schmidt József. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2001. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17.) (= Budai jogkönyv) II. 345. (65. c.).

az egyes árucikkek adásvételének, valamint a „szakkereskedések” működésének szabályai mind a kora újkorban megjelenő gazdasági „túlhatalom” (oligopóliumok, monopóliumok) kialakulása ellen védték a városok lakóit. A szabályozás gyakran kiterjedt az árusítás módjára is, meghatározva ezzel az üzletek egyes építészeti jellemzőit. A jogszabályok olyan kérdéseket érintettek, hogy hol árusíthat egy nagykereskedő, hol kell megalkudni a közvetítőnek a két ügyféllel, hogyan adhatják el termékeiket a kiskereskedők. Ami ezekből az épületeken megjelenik: árukiadó ablakok az utca felé, „szolgálati bejáratok” csak kereskedők számára, csomagolásra, szemlézésre, vámolásra alkalmas nagyméretű csarnokok, higiéniai és tűzrendészeti veszélyekre figyelő építészeti megoldások. Az előírásoknak és a használati funkciók azonosságának köszönhetően az azonos tevékenységet folytató kereskedők üzletei is igen hasonlókká váltak egymáshoz, ezért könnyen felismerhetők, elkülöníthetők. A kereskedők elnevezése – *kramer, kamerherr, gewölbherr* – szintén egyértelműen utal arra az építészetiileg is eltérő bolttípusra (*kram, camera, gewölbe*), ahol a munkájukat végezték.

Az alábbiakban az áruféleségek, a szakosodott kereskedők tevékenysége és az ehhez használt házak ismertetésével a középkori Buda pezsgő kereskedelmi életét kíséreljük meg bemutatni. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az egyes kereskedelmi ágakhoz kötött épületek (patikasor, posztókereskedők házai, kalmárüzletek, nagykereskedők bolthelyiségei) természetesen nem mindig ugyanazt a funkciót töltötték be az egész késő középkoron keresztül. A források alapján rekonstruált kép azt veszi alapul, hogy egy-egy bizonyos helyen, utcarészen a legtöbb esetben a szóban forgó kereskedőket említik. De például a patikasoron valószínűleg nem mindig volt minden utcai helyiség patika, a kalmárboltok üzlethelyiségeiben sem mindig kalmárárut kínáltak, hanem esetleg posztót, a távolsági kereskedők „boltjaiban” működhettek kézművesműhelyek is. A hússzékek házáán, a zsemlyeszékek házáán és az árulerakaton kívül a többi üzlethelyiségről tehát csak úgy beszélhetünk, hogy többnyire milyen célt szolgáltak.

*

Buda alapított város, ami bizonyos fokú tervezettséget feltételez (1. kép). A 13. század közepi elrendezés a korszak városi sémáinak átvételével történt, melyeket természetesen a helyi viszonyokra alkalmaztak. A város topográfiai képét nagyban befolyásolták a terepviszonyok, azaz a hosszan nyújtott háromszög alakú várhegy, amely valójában dél felé enyhén lejtő, lapos platójú domb. A városfalak a mészkőaplan külső peremét követik, ezen belül osztották ki a telkeket⁴ egyes vagy kettes sorban, melyeket hosszanti utcák és keresztirányú keskeny közők kereteztek. Két nagyobb teret alakítottak ki a vár két alkalmas szélén, a városkapukhoz közel, melyek telkeinek rövidebb, homlokzati frontjai – korabeli szokás szerint – mind a tér felé voltak fordítva.⁵ A két piactér léte azt jelenti,

4 *Végh András*: Buda város középkori helyrajza. Telekosztás és térszervezés egy alapított városban. *Urbs. Magyar Várostarténeti Évkönyv* 4. (2009) 42–45.

5 Kimutatható a Szentháromság utca 1., 3., 5., 7. sz. alatti telkeknél, valamint a Kard utca déli oldalán.

hogyan az újonnan alapított városban már a kezdetekkor két részre oszlott a lakosság. A források szerint részben a pesti és budai (vagyis óbudai) polgárokat költöztették fel, emellett a Duna menti városokból toboroztak vállalkozó szellemű *hospeseket*.

A 14. században már plébániahatárokkal is kettéosztott város⁶ német részének Zsigmond kori kereskedelmi viszonyairól igen értékes forrás maradt ránk. A Budai jogkönyv nagyon színes és élő képet mutat a város teljes kereskedelmi keresztmetszetéről. Részletesen szabályozza a piaci rendet, a szakkereskedők (*fleisch hagker, aputekären, pegken*), a szolgáltatásokkal foglalkozók (*mulnerr, prunnerr, wassertragerr, scheflew, totten graber*), az iparosok (*sneiderr, kurschnern, hofsmid, schuesterr* stb.) munkáját. Teljeskörűen előírja a kiskereskedők (*kramer*) által a nagykereskedőktől felvásárolható áruk mennyiségét. Meghatározza a polgárjoggal bíró helyi nagykereskedők, azaz boltosurak, kamrásurak (*gewelb herren, kamerherren*) árusítási körülményeit, az idegen kereskedők (*gast*) tevékenységi körét és a közvetítők (*underkaufler*) munkájáért járó bérezést. A Jogkönyv a főpiac tekintetében meglehetősen pontos képet ad a tér házainak elhelyezkedéséről, jelentős hiányosságok adódnak azonban más topográfiai pontok beazonosíthatóságával kapcsolatban, ilyen például az árulerakat, a vágóhíd vagy az éves vásárok pontos helye.

A hetipiac

A piactér mindig is központi szerepet játszott a középkori városok életében, mivel a gazdasági élet és a reprezentáció fontos színtere volt. A gazdag polgárok, a *Ringbürgerek*, mind a főtereken igyekeztek házat venni. A Jogkönyv megkülönbözteti a hetipiac (*wochen margkt tügen*) és az éves vásár (*iarmarckt*) fogalmát.⁷ A 227. cikkely szerint: „Hetente ne több, mint két rendes piacnap legyen a városban. A szerda a németeknél a Boldogasszony-templom körül a tereken és a péntek a magyaroknál a Szent Mária Magdolna-templom körül a tereken. És van még egy, a szokás alapján kialakult harmadik piacnap is, ez pedig a szombat.”⁸ A piac kezdetekor kirakták a szabad vásárt jelző zászlót. Innentől a házi gazdálkodók fél napig árulhatták portékájukat olcsóbb áron, mint a hivatásos kereskedők. Ez volt a *freyenmargkt*, azaz szabad piac,⁹ ilyenkor délután kezdhettek csak árulni a kofák.

A Jogkönyv leírása¹⁰ roppant precízen meghatározza a kofák számát, nemzetiségét, árukkal való letelepedési helyét (2. kép). A kínált termékeket 3 fő cso-

6 Végh A.: Buda helyrajza i. m. (1. jz.) I. 123–135. és II. 351. (58. és 59. kép).

7 Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Hrsg. Karl Mollay. Akadémiai, Bp., 1959. (Monumenta Historica Budapestinensia 1.) (= Ofner Stadtrecht) 102–103. (109. c.), 137. (227. és 228. c.), 160–161. (306. és 307. c.).

8 Uo. 137. (227. c.).

9 Uo. 113. (153. c.).

10 Uo. 113–115. (154. c.).

portra osztotta: zöldség – tejtermék – hús. A téren¹¹ történő elhelyezésük módja sem véletlen. A plébániatemplomhoz és a Tanácsházához legközelebb a „legsza-lonképesebb”, legkevésbé szagos terményeket rendelték: gyümölcsöket, zöldségeket, szemes terményeket. Ebből lett a Káposztapiac, ami az ítélet-végrehajtások (lefejezések, pellengérré állítások) helye is volt, közvetlenül a Tanácsházában lévő városi börtön mellett. A kenyérszékek háza előtt tejet, tejterméket, tojást, sajtot, sőt árultak. Részben a kalmárboltok, részben a mészárosok háza előtt álltak a csirkés kofák, a malacot, baromfit, vadhúst, valamint szárított és füstölt húst kínáló árusok. Eredetileg a tér másik sarkában, később a kalmárboltok és a Tanácsháza felépültével elkülönülő téren, a Halszeren árusítottak a halaskofák.

A magyar városrészhez tartozó Szombatpiac¹² pénteki és szombat délelőtti rendjébe nem avatkozik bele a Jogkönyv, és „engedélyezi”, hogy a fent említett összes kofa árusítson ott is. A Szombat kapunál három kofának, a Váralján, a Szent Péter-templom melletti téren és a *zeiselbücheln*-nél hat-hatnak volt szabad.

A piac rendjére vigyáztak: a nagyobb piaci csetepaték elkerülése céljából kézlévágással vagy 10 márka bírsággal fenyegették meg a feleket.¹³ A kisebb veszekedések, mint a kofák perlekedése esetén gyermekjátékszerű büntetést kellett elszenvednie a „bűnösnek”.¹⁴ A hátán téglát cipelve kellett megkerülnie a Szent György-kápolnát a Tanácsházától indulva, míg a sértett fél hátulról bökdöste bottal, de ha elnevette magát, akkor helyet cseréltek. Valószínűleg „vásári mulatságnak” számított az ilyen jelenet, humorosan rendszabályozva így a „késhegyre menő” vitákat. Kéregetni egyedül a ferences barátoknak volt joguk a téren.¹⁵

Két közkutat ismerünk, az egyik a déli részen, a kápolna mellett volt, a másik a Tanácsházától keletre. Ez utóbbiról jegyezték fel, hogy II. Ulászló esküvője napján bor folyt belőle. Az e helyen felmért kút és három kisméretű, összefüggő, aknaszerű pince esetleg a látványosság technikai kivitelezése céljából készült.¹⁶

11 A német városrész piactere a mai Tárnok utca, Szentháromság utca, Űri utca által határolt terület volt az alapításkor. Kalmárboltokkal való beépülése miatt a 15. századtól már csak a Tárnok utca felső felét használták. A piactér elemzését először Kubinyi András végezte el (*Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig [1541-ig]*. In: Budapest története. II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk. Gerevich László–Kosáry Domokos. Akadémiai, Bp., 1973. 16.). Doktori disszertációjának részeként Végh András foglalkozott vele részletesen (*Végh A.: Buda helyrajza i. m. [1. jz.] 181–185.*).

12 Eredetileg nagyobb területet foglalhatott el a Mária Magdolna-templom körül, a mai Kapisztrán tér, Peterman bíró utca, Kard utca által határolt területen. A 15. század elejére azonban visszaszorult a templom körüli területre, mivel a tér keleti fele beépült.

13 *Offen Stadtrecht* 137. (228. c.).

14 Uo. 115. (155. c.).

15 *Tóth-Szabó Pál: Magyarország a XV. század végén a pápai supplicatiók világánál. III. Századok* 37. (1903) 225.

16 A kút részleges feltárásáról: *Zohnay László: A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1966–1970. években. Szentháromság tér. Budapest Régiségei* 23. (1973) 276. és 14. kép. A pincék alaprajzát közli *Zádor Judit: Topográfiai változások Budán, a Szentháromság tér környékén a pincekutatások tükrében*. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk. Erdei Gyöngyi–Nagy Balázs. BTM–ELTE BTK Középkori és Koraiújkor Egyetem Történeti Tanszék, Bp., 2004. (*Monumenta Historica Budapestinensia* 14.) 91. (4. kép).

Két mérlegről történik említés a Jogkönyvben, az ezeket befogadó épület – más városok analógiái alapján – közvetlenül a Tanácsháza mellett állhatott. Mindkettő a kis- és nagykereskedők közötti, nagy tételben zajló adásvételeket szolgálhatta.¹⁷ Az egyiket városi mérlegnek (*stat wag*) nevezték, és a nagy súlyú nyersanyagokat (réz, vas, viasz, faggyú) mérték rajta.¹⁸ A másik mérleg a fűszerek mérésére szolgált és kisebb méretű volt, elnevezése a Jogkönyvben: *fron wagk, frawennwag*.¹⁹ A tanács által hitelesített súlyok és mértékek is a mérlegházban lehettek, ezek használatát később az egész ország területére nézve kötelezővé tették.²⁰ A mérleget a mérlegszolgák (*wagenknecht*) kezelték, akik a munkájukért mérési díjat (*schrotlon*) kaptak.²¹ A szigeti domonkos apácák kezelésében lévő mázsa (*masa*) nevű mérleget – amely valószínűleg a városkapunál állt – az éves vásárok idején használták a vám mértékének megállapítására.²²

Kalmárboltok

Buda árumegállító jogát IV. Béla 1244-ben kiadott aranypecsés kiváltságleveléből eredeztették, amely szerint „a fentről lefelé és az alulról felfelé menő hajók vagy az áruval érkező kocsik álljanak meg Budán, és adják el mindazt, amit messziről hoztak”.²³ A hajóval vagy szekérrel a városba érkező kereskedőknek tehát kötelességük volt a helyi polgároknak felkínálni árujukat. A kalmárok vagy

17 „Der frömbt kaufman sol nit ellen noch wag haben, er sol mit seinerr kaufmanschatz an dy statwag komen, dy sich darzu gepüren und ander kaufmanschatz sol er handellen nach ausweisung derr stat recht.” – Ofner Stadtrecht 89. (89. c.).

18 Uo. 192. (411. c.). – Ma is megkülönböztetik a mázsamérleget, amelyre egy liszteszsákot is rá lehet tenni, valamint a kofamérleget, amely asztalra állítható, és zöldséget, gyümölcsöt, húst mérnek rajta. A középkori mérlegtípusokról ld. még *Gerhard Nagel*: Das mittelalterliche Kaufhaus und seine Stellung in der Stadt. Eine baugeschichtliche Untersuchung an südwestdeutschen Beispielen. Mann, Berlin, 1971. 64–65.

19 Ofner Stadtrecht 192. (412. c.). – Az utóbbi kifejezés lehet torzulás a *fronwag* szóból, amely ’földesúri mérleg’ értelemben volt használatos (*Petrik Iván*: A Nyulak szigeti apácamonostor vámkonfliktusai Budával és Pesttel. Urbs. Magyar Várostartörténeti Évkönyv 1. [2008] 242.). Kubinyi András ’asszonyok mérlege’-ként értelmezte, és a szigeti domonkos apácák vásárvám-szedési jogával hozta kapcsolatba (*Kubinyi A.*: Budapest története i. m. [11. jz.] 46.).

20 Magyar törvénytar. 1000–1526. évi törvényczikkek. Szerk. Márkus Dezső et al. Franklin, Bp., 1899. (Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytar 1000–1895) 212. 1405:I. decr.:1. c. és uo. 232–234. 1405:II. decr.:6. c.

21 Magyarországi városok régi számadáskönyvei (Selmeczbánya, Pozsony, Besztercebánya, Nagyszombat, Sopron, Bártfa és Körmöcbánya városok levéltáraiból). Közli Fejérpataky László. MTA, Bp., 1885. 268., 410., 444., 460.

22 *Petrik I.*: i. m. (19. jz.) 243–244.

23 „Item naves et carine descendentes et ascendentes cum mercibus et curribus apud eos descendant et forum sicut prius habeant cottidianum.” – Budapest történetének okleveles emlékei. I. (1148–1301). Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Bp., 1936. 41–43. – Ennek a Jogkönyvben olvasható német nyelvű változata: Ofner Stadtrecht 86. (67. c.).

*kramerek*²⁴ olyan kiskereskedők voltak, akik a nagykereskedők által a városba behozott árukat a lakosságnak értékesítették. A helyi kiskereskedők üzleti hasznát fontosabbnak tekintették, ezért a nagykereskedőknek tiltották a kis tételben való árusítást. A kalmárnak csak nagyban volt szabad a távolsági kereskedőtől vásárolnia,²⁵ amit azonban a kívánt mennyiségben mérhetett ki és adhatott el. Így sok, a mindennapokhoz is szükséges áruféleséget csak a kalmárokon keresztül lehetett beszerezni, vagyis a tanács jelentős keresletet keltett számukra.

A Jogkönyv felsorolja az idegen kereskedőktől felvásárolható árukat: sáfrány, bors, cukor, selyem, tafota, fonálfestő fű,²⁶ nadrág, főkötő, trieszti és isztiai textiláru, olaj. Típusonként²⁷ megkülönböztették a termékeket: finomáru, hosszúáru, rövidáru, darabáru. A „finom” kalmáráru vagy *specerei* csoportba elsősorban a fűszeráruk tartoztak. Ezek a valóban finomszemcsés étkezési alapanyagokat jelentették, mint cukor, bors, gyömbér, szegfűszeg, szerecsendió, fahéj, mustármag, sáfrány. A „durva” kalmáráruk körébe tartozott a kén, salétrom, szappan, timsó, füge, szőlő, mazsola, rizs, mandula, olívaolaj, szenna-lelél, berzsenyfa, *grünspan*, tehát elsősorban vegyi- és színezőanyagok, valamint néhány gyümölcsfajta. A „rövid- és hosszúáru”-kereskedő viszont nevéhez illően kimérhető anyagokat (selyem, pamutvászon, csuklya, esőálló szövetek, bársony és plüss, kordovánbőr) vagy darabárut árult. A darabárut árusító kalmárok a szakosodott kézművesektől vásárolták fel a termékeket, és egyfajta közvetítő kereskedőként adták el a vásárlóknak. Az árukínálat széles skálán mozgott a helyi céhes termékektől a vendégkereskedők által behozottakig (például öv, erszény, cipő, kesztyű, könyv, fésű, ötvöstermékek, üvegáru, díszkerámia).

Árusítási helyük szigorúan szabályozva volt: „Az árujukat a városban sehol másutt, sem házaikban, sem a boltokban nem adhatják el, egyedül csak az üzlet-helyiségeikben.”²⁸ Azaz a kalmároknak csak a kalmárboltokban szabad árusítaniuk, házaikban és boltozott helyiségekben nem. A kutatások során már korábban észrevették,²⁹ hogy a Szentháromság utca–Tárnok utca–Úri utca által határolt háztömbben az épületek legkorábbi periódusai (14. század harmadik

24 A *kramer* szót a középkorban 'kalmár'-nak fordították Budán, így a továbbiakban mi is ezt használjuk. Ld. pl. Kalmarweha – *Végh A.*: Buda helyrajza i. m. (1. jz.) I. 78.

25 Ofner Stadtrecht 100–101. (104. c.).

26 A korban a festőbuzér és festőcsülleng volt a legkedveltebb textilszínező anyag.

27 *Eugen Nübling*: *Ulm's Handel im Mittelalter. Ein Beitrag zur deutschen Städte- und Wirtschaftsgeschichte.* Nübling, Ulm, 1900. 448–460. és *Heinrich Eckert*: *Die Krämer in süddeutschen Städten bis zum Ausgang des Mittelalters.* Rothschild, Berlin–Leipzig, 1910. (Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte 16.) 32–58.

28 Budai jogkönyv II. 368. „Auch süllen ir kramerey, und in der stat nindert anderswo, weder in yren heuseren noch in kain gewelben turren fail haben, noch mugen verkauffen, den allain untterr den kremen.” Ofner Stadtrecht 100. (104. c.).

29 *Czagány István*: Egy budavári középkori épülettömb története. III. Budapest Régiségei 26. (1984) 227.; *Pataki Vidor*: A budai vár középkori helyrajza. Budapest Régiségei 15. (1950) 249. (2. kép) és *Borsos László*: A középkori kereskedelem és vendéglátás építészeti emlékei Budán. A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve (1976) 64. (1. kép).

harmada) egy traktussal „beljebb” voltak, mint a ma is látható homlokzat (2. kép). Az alapításkor üres tér a következő évszázad során beépült kisméretű kőfalú boltépületekkel. Az elsősorban pincszinten, több esetben földszinti falakban is megmaradt *kramok*, vagyis kalmárboltok³⁰ háromféle típusba sorolhatóak. Kisméretű kéthelyiséges bolt (4/A kép), közepes méretű egy- vagy kéthelyiséges bolt és nagyméretű háromhelyiséges „üzletház” különböztethető meg. Ezenkívül szinte minden építészeti jellegzetességük megegyezett, így ezeket együtt említjük.³¹ A boltok alatt eredetileg konzolos földémszerkezetű pince húzódott, melyet a 15. század második felében az utcával párhuzamos vagy arra merőleges irányú dongaboltozattal fedtek. Néhol megmaradt a lejáró kőkerete, amiből látszik, hogy a pincét az épületen kívülről lehetett megközelíteni. A földszint mennyezete eleinte konzolok tartotta síkfödém volt, majd a későbbiekben dongaboltozatot kapott. A bolt kiszolgálóablaka szegmensívesre faragott kőkeret, melyet általában hat részből állítottak össze.³² A vásárló nem mehetett be, csak az ablakon keresztül kaphatta meg a kért árut a boltban tartózkodó kereskedőtől.³³ A kicsiny méretű, egyszerű keretezésű vagy számárhátívesre faragott „szolgálati” ajtók minden bizonnyal a személyzet közlekedésére szolgáltak. Az ajtók, a pincelejárók és a kiadóablakok nem feltétlenül voltak azonos oldalán a boltnak, de az épület körüljárhatósága miatt erre nem is volt szükség. Egyetlen épületnél találtunk a belső közlekedést szolgáló csigalépcső maradványaira. Ma is álló emeleti falakra nagyon kevés példát ismerünk, ezek között azonban találunk kőből és téglából épültet is. Feltételezhető a 14. századra jellemző *félfachwerkes* megoldás – tehát hogy a földszint kő-, az emelet *fachwerkes* technikával készült³⁴ –, de az ilyen épületeket még a 15. század folyamán átépítették. A *kramok* közti utcácskák beépítésével, homlokzatátalakításokkal, az emeletek téglavagy kőfalra cserélésével létrejöttek a ma is látható üzletek.³⁵ Így a 16. századra egy-egy eredeti *kram* alapterülete átlagosan a négyszeresére növekedett.

A kereskedő gyakran abban a házban lakott, ahol az üzlete is volt. Kalmárok lak- és munkahelyeként a legtöbbször a Szent György-kápolna környékét jelölik meg az írott források. Jankó kalmár házáat, amely a Szent György-kápolna környékén állt,³⁶ Münzer János 250 forintért eladta Lőrinc kereskedőnek, azaz

30 Kalmárbolt építészeti maradványait lehetett azonosítani a Tárnok utca 10., 12., 14., 16., 18., 20., Uri utca 9., 11., 13., 15., 17., 19. sz. telkeken.

31 Hasonló építészeti jellegzetességekkel bíró épületek álltak a piactéren Münsterben, Lübeckben, Osnabrückben.

32 Hasonló ablakokat ismerünk Sopronból is (*Holl Imre*: Marktplätze und Handwerker. Entwicklungstendenzen in Sopron im Spätmittelalter. Archaeologiai Értesítő 123–124. [1996–1997] 11–13.).

33 Und do sy offenwarr mit des Richters und der ratherren laub sitzen und aus krämen. – Ofner Stadtrecht 100. (104. c.).

34 A *Fachwerk* fából készült vázszerkezet, amelynek közeit vesszőfonatra pacskolt agyaggal, agyagtéglával vagy égetett téglával töltötték ki, majd levakolták. A ház oromzati vagy homlokzati falát a legtöbbször konzolokra támaszkodóan szélesebbre építették, mint az alatta lévő emeletet.

35 Tárnok utca 14., Tárnok utca 16., Anna utca 2.

36 *Végh A.*: Buda helyrajza i. m. (1. jz.) II. 97. (320. sz.).

kalmárnak. Egy, a zsemlyeszékekkel szemben álló – az 1527. évi tűzvészben megsérült – ház³⁷ déli szomszédjaként Fekethe Wolfgang kereskedőt, északi szomszédjaként pedig Bereck kereskedőt jegyezték fel. Lakóhelye és neve alapján Kalmár Antal, aki a Nyíró utcában lakott, illetve Kalmár Pál és Kalmár János özvegye, akiket a „Szent Györgynél” említenek, továbbá Kalmár Orbán, akit a Szent György-kápolna papjának házában jegyezték fel,³⁸ szintén ezt a szakmát űzte.

Működhetek kalmárboltok a Szombatpiacon is, bár jóval kisebb számban. A három egymás szomszédságában lakó kereskedő: Lipót, Bálint és Márton kalmárok³⁹ az Olasz utca legészakibb részén (?) birtokoltak háztulajdont vagy boltot. A Boros előnevű Kalmár János⁴⁰ ehhez közel, a Tej utcában lakott, és feltehetőleg nevéhez hűen borkereskedelemmel foglalkozott, Kalmár Jakabot⁴¹ pedig a Mária Magdolna-templom környékén lakóként jegyezték fel. Lehetséges, hogy a templomtól keletre fekvő háztömbben⁴² kell keresni az üzlethelyiségeket.

Hússzékek háza, zsemlyeszékek háza, városi konyha

Két, a város élelmezésével kapcsolatos kereskedelmi tevékenységről, a hús- és a pékáruk értékesítéséről alkotott kép módosult a vizsgálat során. Mind a sokszor használt *fleischbank* ('hússzék'), mind a *brotbank* ('kenyérszék') kifejezéseket ez idáig könnyűszerkezetes faépületként, bódéként értelmezték, melyek nem az utca házsorában, hanem a téren álltak. Írásos források alapján lokalizálható a helyük, de az ott álló vagy állt épületek építészettörténeti elemzése és analógiák alapján úgy tűnik, hogy ezek valójában a polgárházak vagy kalmárboltok között helyet foglaló kőházak voltak.

A hússzékekkel kapcsolatba hozható oklevelek⁴³ egyértelműen olyan helyről beszélnek, ami a patikákkal szemben áll. A Jogkönyv⁴⁴ rendelkezik a nyers- és a kikészített bőrök eladásának helyéről: a hússzékeknél kötelesek azokat kínálni a mesterek. Elhelyezkedésükre vonatkozóan pedig így ír: „Helyük a kőből épült üzleteknél, a mészárszékekkel szembeni sarokháznál”, illetve „álljanak hátul a hússzékeknél, szorosan a fal mellett”.⁴⁵ Tehát a patikákkal szemben, a kalmár-

37 Uo. 191. (716. sz.).

38 Szakály Ferenc–Szűcs Jenő: Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából. História-MTA TTI, Bp., 2005. (História Könyvtár. Okmánytárak 4.) 112. és 125.

39 Végh A.: Buda helyrajza i. m. (1. jz.) I. 239–240.

40 Uo. 284.

41 Uo. 291.

42 A Bécsi kapu tér–Peterman bíró utca–Országház utca–Kard utca által határolt tömbben.

43 Végh A.: Buda helyrajza i. m. (1. jz.) I. 183–184.

44 Ofner Stadtrecht 101. (105. c.).

45 Budai jogkönyv II. 361–362. „Ir sitz sol pey den stain kremen, pey dem egkhaus gegen den fleisch pengken”, valamint: „Ir sitz sol sein hinten an den fleischpengken, hart an der maur”. Ofner

boltoknál állt az épület, emellett azt is megtudhatjuk, hogy a kofáknak közvetlenül a ház fala elé kellett letelepedniük.

A Tárnok utca 18. és 20. számú házakban folyt – a műemléki helyreállítást megelőző – falkutatás⁴⁶ és szondázó ásatás⁴⁷ során egy mindkét házra kiterjedő, egységes, hosszú és keskeny alaprajzú, emeletes épület képe bontakozott ki. Az ismert okleveles adatok és a Jogkönyv piacleírása alapján erre a helyre lokalizálható⁴⁸ a német mészároscéh hússzékeinek háza, azaz házai. Ezt megerősítik az 1686-ban készült térképek, várfelmérések (1. kép), ahol egy a fent említett házzal megegyező méretű épület körvonalai látszanak tőlük keletre. Az itt álló kalmárboltok elé a 14. század végén két hosszú épületet emeltek, amit a német mészároscéh hússzékeinek házával azonosítunk (4/B kép). A nyugati épület homlokzata a falkutatások alapján meghatározható: déli, keleti és talán északi falán is szegmensíves (?) kapuk törték át a földszintet, az ezekbe illesztett faszervezetes kiadóablakokon keresztül történt a húsárusítás. Az emeleten kisméretű, keskeny, lőrészerű ablakok voltak.⁴⁹ Mivel a háznak nem volt pincéje, ezért a húsozók, szárított húsozók, kolbászok, bőrök, faggyúk raktározásának ez volt a leginkább napvédett és levegő által átjárt módja. A kettős házban legfeljebb 24 mester széke férhetett el, a többi elhelyezkedése még kérdéses.⁵⁰ A mesterek helyének sorsolással való eldöntése⁵¹ arra utal, hogy árusítási lehetőségeik nem voltak egyformák. Ez nem is csoda, hiszen a két ház két végén lévő ablaknak feltételezhetően sokkal nagyobb forgalma lehetett, mint a belső részekben lévőeknek.

A magyar mészáros céh hússzékeinek háza a források⁵² szerint a Mária Magdolna-templom mellett állt. Az Haly-metszeten a templom délnyugati sarka mellett látható két hosszú épület alaprajza, talán a délebbi lehetett a magyar mesterek háza.⁵³ Méreteiben csak kicsit marad el a németekétől, azt azonban nem tudjuk, hogy egy vagy két épületből állt-e. A mészárosok a Váralján laktak, elsősorban a Mészáros utcában, és feltételezhető, hogy itt is volt egy árusítóhe-

Stadtrecht 114. (154. c.). – Az oklevelekben, a Jogkönyvben és a német mészáros céhkönyvben követezetesen *fleischbank*nak nevezik a húsozók árusító helyét, ezért mi is a tükörfordítást használjuk.

46 Czagyány István: Patikamúzeum a budavári volt „Arany Sas” gyógyszerházban. Műemlékvédelem 11. (1967) 173–179.

47 Gerő Győző: A budai vár házainak 1957. évi műemléki kutatásai. Tárnok utca 18. sz. Budapest Régiségei 19. (1959) 318–321.

48 Végh A.: Buda helyrajza i. m. (1. jz.) I. 183–185. és Uő: A budai német mészárosok céhkönyvének helyrajzi vonatkozásai. In: A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei. Szerk. Kenyeres István. BFL–BTM, Bp., 2008. (Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez 1.) 59.

49 Budapest Főváros Levéltára (Budapest), XV. 17. e. 306. Tervtár, Budapest Főváros Tanácsa, Budapesti Műemlék Felügyelőség Ltsz. 305.

50 A céhkönyvben általában 40 mester neve szerepel a székek kiosztásának felsorolásakor.

51 Kubinyi András: A középkori budai mészároscéh. In: A budai mészárosok középkori céhkönyve i. m. (48. jz.) 43., 47.

52 Végh A.: Buda helyrajza i. m. (1. jz.) I. 79., 279. és Hans Dernschwam: Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló. Közreadja Tardy Lajos. Európa, Bp., 1984. (Bibliotheca Historica) 499.

53 Végh A.: Buda helyrajza i. m. (1. jz.) I. 114–118.

lyük.⁵⁴ Óbudán, a Lajos utcában, a királynéi városrész egykori piacán mai napig is áll egy méreteiben és jellegében egyaránt a Tárnok utcaihoz hasonló épület.⁵⁵ Talán nem nagy merészség feltételezni, hogy az oklevelekben⁵⁶ a piactéren emlegetett mészárszékek ebben a házban működtek. Német nyelvterületen számos analógiát találunk a hússzékekre vonatkozóan.⁵⁷ Ezek mind egyes vagy kettős, nagyméretű épületek, ahol az árusítás az egymás mellett sorjázó ablakokon keresztül, közvetlenül az utca, illetve tér irányában vagy a két épület között húzódó utcácska felé történt.

A Duna mellett állt a vágóhíd: „a Duna melletti közös vágóhídon” – írja a Jogkönyv.⁵⁸ A „közös” vágóhíd azt jelentheti, hogy a német és a magyar céh használta közösen, mivel egy vágóhíd eleve közös a céhen belüli mesterek számára. A halárusokkal folytatott pereskedés során bukkan fel ismét a vágóhíd említése: „a dunai kikötő közelében a saját hídjuknál, amit közönségesen vágóhídnak neveznek”.⁵⁹ Az ökröket „a víz felett a [vágó]hídon vagy szükség esetén a parton a kikötőnél” vághatták.⁶⁰ Ebben az utcában laktak a mészárosok is a Duna mellett,⁶¹ így a helyszínt a mai Batthyány tér tágabb környékére helyezük.⁶² A vágóhidak⁶³ általában nagyméretű kőházak voltak, melyekben levágták az állatokat, és a nagyobb darabolásokat is ott végezték.⁶⁴ Vagy folyó mellett álltak, vagy nem, de vízre (patakra, kútra) feltétlenül szükség volt a munkához.

A felső városrészben, a hússzékek házának közelében állt a városi konyha, ami „a régi konyhához” és „a város konyhájának házában”⁶⁵ elnevezésekkel

54 Végh A.: A budai német mészárosok i. m. (48. jz.) 59.

55 Lajos utca 158. Kutatta Bertalan Vilmosné, ld. *Bertalan Vilmosné*: Budapest, III. ker. Lajos u. 158. számú ház feltárása. Budapest Régiségei 31. (1997) 323–348.

56 Fügedi Erik: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. Tanulmányok Budapest Múltjából 13. (1959) 13.

57 Frankfurt, Schwäbisch Hall, Tübingen, Aarau, Duisburg, Minden.

58 Budai jogkönyv II. 370. „auf der gemain slachprugken pey der Tonaw” – Ofner Stadtrecht 101. (105. c.).

59 „in propinquo portus Danubialis penes pontem ipsorum proprium, qui vulgo dicitur wago hyd”. *Kis Péter–Petrík Iván*: A budai német mészárosok céhének középkori oklevelei (1235/1270–1519). In: A budai mészárosok középkori céhkönyve i. m. (48. jz.) 379. (1509. nov. 29.); Magyar Országos Levéltár (Budapest), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= MOL DF) 286 056.

60 „super aquam in ponte vel in necessitate in ripa seu portu aque”. *Kis P.–Petrík I.*: A budai német mészárosok oklevelei i. m. (59. jz.) 358. (1481. máj. 2.); MOL DF 286 050. A kikötő lokalizálását ld. az „Árulerakat” c. fejezetnél.

61 Szakály F.–Szűcs J.: i. m. (38. jz.) 84., 88., 89.

62 Kubinyi András a vágóhíd helyét a mai Vitéz utca vonalában a Dunába torkolló patak partjára tette (*Kubinyi A.*: A középkori budai mészároscéh i. m. [51. jz.] 38.), Végh András pedig a mai Clark Ádám tér és Szilágyi Dezső tér közötti területre lokalizálta (*Végh A.*: A budai német mészárosok i. m. [48. jz.] 69.).

63 Duisburgban, Frankfurtban, Tübingenben, Schwäbisch Hallban, Bambergben, Durlachban.

64 A mészáros szakmára vonatkozóan ld. *Frecskay János*: Mesterségek szótára. Hornyánszky, Bp., 1912. (Reprint: Bp., 2001.) 271–275.; a középkori húsdarabolási szokások régészeti maradványairól ld. *Vörös István*: Egy 15. századi budavári ház állatsontleletei. A budavári középkori piacok húsellátása a csontleletek alapján. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1992) 232.

65 „zu der alte kuchen” és „in domo coquine civitatis”. *Végh A.*: Buda helyrajza i. m. (1. jz.) I. 72.

bukkan fel az oklevelekben. A városi konyha szintén a városi ellátás része volt. Részben ehhez kapcsolódó szolgáltatótevékenységet végeztek benne, például a hússzékekben vásárolt termékek sütését; másrészt a piacra jövők étkezési igényeit elégíthette ki mint lacikonyha.⁶⁶ Nem tudjuk, hogy azonos volt-e azzal a német mészároscéh által működtetett konyhával, amelyet a céhkönyvből ismerünk.⁶⁷

A pékek kötelességeiről hosszan értekeznek a Jogkönyv: három különböző pékfajtát, árutípust és árusítási módot különböztet meg.⁶⁸ A mesterpékek (*maister pegk*, *protpegk*) zsemlet is süthettek, és a piactéren álló épületből árulhattak. A kenyérsütő pékek (*miittelpégk*) csak kenyeret süthettek, és azt csak pultról kínálhatták. A rozsliszttel vagy korpával kevert búzaliszttel dolgozó vékás vagy veknis pékek (*wechtler pegk*) biztosan nem itt dolgoztak, az általuk piacra hozott árut csak a földre téve adhatták el. A 443. cikkelyben rögzítették, hogy egy *gerla* búzából hány pékárut (zsemlet és kenyeret) lehet kisütni, és mekkora a végső haszon. Finomság szerint zsemlelisztet, kenyérlisztet, valamint korpát és darát említenek, ezért feltételezhető, hogy ezen lisztípusok használatával készült a fent említett három kenyérfajta.⁶⁹ Az oklevelek és a Jogkönyv szerint a patikák hosszú sora közé ékelődtek a kenyérszékek, melyeket északról egy köz határolt: „a sarkon lévő patikáig, a kenyeres pultoknál”.⁷⁰ A hússzékek házával szemben, a kalmárboltokkal ferdén szemben helyezkedtek el. A kenyér- és zsemlyesütők műhelyei⁷¹ tehát olyan részén voltak az utcának, ahol más „középület” nem állt a közelben. Mivel viszonyítási pontként emlegették házladások kapcsán, valószínűsíthetően a házsorba illeszkedő, kőfalú épületről volt szó. Ismert egy kéziratot rajz⁷² egy itt állt házról, amin két már renovált polgárház között egy rendhagyó architektúrájú, négy (vagy öt) külön utcai bejáratú, apró helyiségekből álló, emeletes épület látszik. A házat sajnos még a 18. században lebontották, de analógiák alapján⁷³ rekonstruálható a több kőoszlatú kamrából álló épület (4/C kép), melyben az utca felőli helyiségben folyik az árusítás, a hátsó helyiségben pedig a kemence üzemelt.

66 A német nyelvterületen *Garküchen*nek nevezték az újkorban a városi konyhákat. Bécsben és Frankfurtban is működött ilyen.

67 *Végh A.*: Buda helyrajza i. m. (1. jz.) II. 150. (533. sz.) és Mészáros céhkönyv. Forrásközlés. In: A budai mészárosok középkori céhkönyve i. m. (48. jz.) 224.

68 Ofner Stadtrecht 110–111. és 203. (145. és 443. c.).

69 Az őrlés technikáira vonatkozóan ld. *Frecskay J.*: i. m. (64. jz.) 288–289.; a liszt- és kenyértípusokról: uo. 331–338.

70 Budai jogkönyv II. 391. „untz für dy apoteken an dem egk, pey den prot pengken”. Ofner Stadtrecht 114. (154. c.). Vö. *Végh A.*: Buda helyrajza i. m. (1. jz.) I. 86. és 184. – Az oklevelekben és a Jogkönyvben következetesen *brothbank*nak nevezik a pékek árusítóhelyét, ezért mi is a tükörfordítást használjuk.

71 A bortizedjegyzékekben előfordul a magyar elnevezése is: „Semlysek”, ld. *Szakály F.*–*Szűcs J.*: i. m. (38. jz.) 46., 52., 73., 77., 80., 87.

72 Tárnok utca 9. Közli *Czagány István*: Komplex kutatási módszer az építészettörténeti és helytörténeti tudomány szolgálatában. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 12. (1968) 63–147. (32. kép).

73 *Brothbank* állt Bécsben, Brixenben, Hirschbergben.

Mind a zsemlyeszékeknek, mind a mészárszékeknek vásár- és ünnepnapok kivételével nyitva kellett tartaniuk, hogy hús és pékáruk tekintetében a városban az ellátás zavartalan legyen.

Patikák, posztómetők üzlete

Építészetiileg megegyező jegyeket viseltek Budán a patikák és a posztómetők üzlethelyiségei, ezért ezeket együtt mutatjuk be. Lényegében a polgárházak első, tér felőli helyiségét foglalták el, és kifelé egy boltablakon keresztül folyt az árusítás. A patikák sajátos építészeti ötvözetét adják a nagykereskedők zárt boltjainak és a kalmárboltok utca felé nyitott üzleteinek. A legjobb példa erre a Tárnok utca 13. számú ház, amelynek kapualjában mívesen faragott ülőfülkék vannak, a ház homlokzatán viszont szegmensíves kiadóablak és kisméretű boltajtó is megtalálható volt. Ugyanilyen boltablakra találunk példát a posztómetők üzletei között az Uri utca 8. szám alatt.⁷⁴

A patikusokról csak egyetlen cikkelyben rendelkezik a Jogkönyv. Ez tiltja a szövetek és kalmáráruk eladását, ami azt jelenti, hogy a korabeli „gyógyszerek”, gyógyfüvek mellett néha ilyesmivel is bővítették kínálatukat. Mindig a lakosság rendelkezésére kellett állniuk: hétköznap, vasárnap és egyházi ünnepnapokon, éjjel és nappal. Részben a Jogkönyv piacleírása (a kofák helyének kijelölése), részben ingatlaneladásokkor készített oklevelek alapján a piactér keleti házsorába lokalizálták a patikákat.⁷⁵ A Boldogasszony-plébániatemplom közvetlen közelsége a testi-lelki gyógyulás fontosságát sugallja. Az oklevelekben olvasható „patikárius soron” (*in serie apothecariorum*) helymegjelölés több patika létét feltételezi. Az ingatlanvásárlásokról szóló oklevelekben néhány patikus neve is felbukkan: Angelo, Zsigmond, Bálint, Gál, Péter, Mihály, akik mind ezen a környéken laktak. A legtöbbre közülük talán Konrad Gundelwein vitte, aki többször is betöltötte a bírói tisztséget.⁷⁶ Egy fordulatos történet maradt fenn 1516-ból,⁷⁷ amely sok értékes adattal gazdagítja a képet. II. Ulászló király temetésének napján a gyászmenetben részt vevő György patikárius/aromatárius két familiárisától, Varasdi Gáspártól és Wenczoni Andrástól tudta meg a hírt, hogy a város piacán álló patikájába menekült Body Boldizsár az őt üldöző Bátori István és familiárisai elől. Body után a bent lévő familiárisok (azaz a bolt személyzete) bezárták az ajtót, így azt sokáig sikertelenül ostromolták az üldözők. Ezek szerint a király temetése napján is nyitva levő patika, amelyben több segéd is dolgozott, az utca felől, ajtón keresztül megközelíthető volt. A Jogkönyv által

⁷⁴ További boltablak található a Dísz tér 12. sz. ház homlokzatán.

⁷⁵ Végh A.: Buda helyrajza i. m. (1. jz.) I. 82–83. és 181–189.

⁷⁶ A személyéről ír: *Kubinyi András*: A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetések tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. Levéltári Közlemények 42. (1971) 245., lakóhelyéről pedig Végh A.: Buda helyrajza i. m. (1. jz.) I. 163.

⁷⁷ Végh A.: Buda helyrajza i. m. (1. jz.) II. 164–165. (590. sz.)

használt *offen laden*,⁷⁸ azaz ’nyitott bolt’ kifejezés is az utca felé való árusítás lehetőségét jelenti. A patikasor valószínű helyén, a mai Tárnok utca keleti házsorában tipikus polgárházak álltak, melyeknek utcai helyiségeiben működhettek a patikák. Az egyetlen fennmaradt és műemlékileg is kutatott középkori ház⁷⁹ helyreállítás előtt készült homlokzati fotóján egy szegmensíves boltablak, kis négyzetes bevilágító ablak és egy keskeny ajtó látható az északi házrészben. Kapualja díszesen faragott ülőfülkékkel és boltajtókkal rendelkezik.⁸⁰

A Jogkönyv sok cikkelyben szabályozza a textiltereskedők és a posztónyírók jogait. A részben teljesen kikészített, részben félkész (megszőtt, kallózott, festett, de a kiálló durva szálaktól még meg nem szabadított) posztók számos fajtáját sorolja fel. Négy minőségi-finomsági különbség alapján állapították meg a vendégkereskedők által eladható mennyiségeket.⁸¹ A legmesszebből hozott és legigényesebben elkészített textileket 1, a főleg német területekről behozottakat 3, az osztrák és lengyel földről származókat 5, az erdélyi abaposztót pedig 10 végenként lehetett áruba bocsátani.⁸² A „kamrás urak vagy posztómetők”-nek (*kamerherren oderr gewant sneiderr*) nevezett posztókereskedők boltjai és műhelyei a főpiac nyugati házsorában, a róluk elnevezett Posztómető vagy Nyíró utcában álltak.⁸³ A város tekintélyes polgárai közé tartozó posztókereskedők, akik gyakran tanácsstagokká is váltak, a piactéren vásároltak háztulajdont maguknak. A nagy mennyiségben behozott, értékes importárukat saját házaikban raktározták és árusították, valamint a félkészben szállított végek borotválása is többnyire itt történt meg, szerződtetett mesterek által. Ezek az épületek valójában rendes budai polgárházak voltak, de mivel a mestereknek joguk volt az utca felé nyitott boltból árulni, ezért a homlokzat felé ugyanolyan boltablakokkal rendelkeztek, mint a patikák. A házak utca felőli első helyisége vagy csak bolt, vagy bolt és egyben műhely céljára is szolgált. Ez idáig a falkutatások során keskeny „szolgálati ajtó” nem került elő, csak ablak, ezért feltételezhető, hogy az üzlethelyiség megközelítése a kapualj felől történt. Az is lehet, hogy különvált a kiskereskedői és nagykereskedői tevékenység: a kicsiben vásárlók az utcáról kapták meg a kért mennyiséget, a nagyban vásárlók pedig a kapualjból a boltba lépve alkudhattak a mesterekkel.

A fennmaradt oklevelek szerint Wolfgang Freiberger bérbe vett Linhard Gallinzertől egy nyíróboltot a Posztómető utcában.⁸⁴ Dénes posztómető házának

78 Ofner Stadtrecht 99. (102. c.).

79 Tárnok utca 13. *Czagány I.*: Komplex kutatási módszer i. m. (72. jz.) 125. (31. kép).

80 Polgárházakban működött patika Saalfeldben, Coburgban, Bambergben, Pírnában, Görlitzben, ld. *Werner Gaude*: Die alte Apotheke. Eine tausendjährige Kulturgeschichte. Koehler & Amelang, Leipzig, 1981. 67–68.

81 Ofner Stadtrecht 196–197. (424. c.).

82 A középkori posztóimportról bővebben ír *Székely György*: Posztófajták a német és nyugati szláv területekről a középkori Magyarországon. *Századok* 109. (1975) 765–795.

83 *Végh A.*: Buda helyrajza i. m. (1. jz.) I. 81. és 83.

84 Uo. II. 160. (570. sz.).

homlokzata a piacra tekintett, míg a hátsó része a városhalig tartott.⁸⁵ A Szent György-kápolnával szemben álló, a Garaiak tulajdonában lévő ház felosztásáról szóló oklevél⁸⁶ a kapualj mindkét oldalán „boltokat” (*wolta*), beljebb pedig „kamrákat” (*camera*) említ. Egyébként az utcában Mátyás királyi szabó, Vörös Bertalan, Szűcs Pál özvegye és Nyíró Simon nyíró neve bukkan még fel. Andreas szabó is a téren lakott, akinek engedélyezték, hogy cégérét a ház elé kifüggesse.⁸⁷ Azonban nem csak a Nyíró/Posztómető utcában működtek műhelyek. Posztó vágására alkalmas kamrát említenek „kőből épült kamra a posztó vágására” (*camera lapidea pro incidendis pannis*) a Boldogasszony-plébánia házának végében.⁸⁸ A „két Szent György utcai házak” felső végénél álltak „boltok, ahol a posztót szokták eladni” (*boltae ubi panni vendi consuerint*),⁸⁹ ezért úgy tűnik, a 15. század közepén a posztókereskedők tulajdonában voltak olyan lakóházak és üzlethelyiségek, amelyeket vagy maguk működtettek, vagy bérbe adták őket. Hans Pemfflinger posztókereskedő például birtokolt házat a Nyíró utcában, a Mindszent utcában és a Váralján a Szent Péter-templomnál. Mindegyik házában említenek ott lakó bérlőket is.⁹⁰

Tulajdonképpen külön bolttípusnak számít, de e helyen kell megemlítenünk azokat az üzlethelyiségeket, amelyek a terek, piacterek egyes szélein, mint például a Szentháromság utca és a Hess András tér északi, valamint a Kard utca déli házsorában álltak. Ezeket a városi telekosztásra merőleges, úgynevezett „befordított”, rövidebb hosszúságú telkeket valószínűleg a városalapításkor jelölték ki. A rajtuk álló épületek ugyanolyan építészeti jellegzetességekkel rendelkeztek, mint a patikákat vagy a posztómető boltokat tartalmazó házak. A Kard utcai (tehát a valamikori Szombatpiacot keretező) telkeken tér felé forduló pincék, boltablak és lépcsőn megközelíthető keskeny „szolgálati ajtó” kerültek elő.⁹¹ A Szentháromság utcai házaknál boltablakot és ajtót nem találtak,⁹² de a befordított pincék, a lépcsővel megközelíthető magasított földszint és a boltozott kapualjak jelzik a házak kereskedelmi célokra való használatát. Lehetséges, hogy néhány ismeretlen helyű bolt, mint például a „patika [...] vagy könyvesbolt” (*apoteca [...] seu biblioteca*) is errefelé működhetett. A Táncsics Mihály utca nyugati házsora és a Boldogasszony-templom előtti, melletti apró házak valószínűleg nem részei a 13. századi telekosztásnak, annál később épültek, de építészetiileg hasonlítanak ehhez a típushoz. Ezekben egyrészt a késő középkori zsidónegyed boltjait, másrészt kézművesmesterek műhelyek-

85 Uo. 105. (357. sz.).

86 Uo. I. 174–176., II. 58–59. és 62/a kép.

87 Uo. II. 108. (368. sz.).

88 Uo. 70. (209. sz.).

89 Uo. 77. (238. sz.).

90 Uo. I. 206–207.

91 Fortuna utca 18. *Altmann Júlia*: Fortuna utca 18. Középkori lakóház üvegleletei. Budapest Régiségei 37. (2003) 10.

92 Budapesti Történeti Múzeum (= BTM), Középkori Osztály, Fotótár Ltsz. 1002., 1702., 9466., 15049.

kel kombinált üzleteit sejthetjük. A Jogkönyv a kézművesek üzlethelyiségeit „nyitott boltoknak” (*offen laden*) nevezi,⁹³ ami szintén erre a típusra utal. Ugyanilyen jellegű épületek álltak a Boldogasszony-templom körül is, melyekben ötvösműhelyek működtek.⁹⁴

A boltosurak boltjai

A budai nagykereskedők gazdag polgárok voltak, akik általában örökléssel vagy beházasodással szerezték a polgárjogot. Az újonnan letelepedettek erős családi kapcsolatokat tartottak az otthon maradottakkal, legtöbbször a családi cég kihe-lyezett képviselői is voltak. Feladatuk a szállítások fogadása, a helyi kereskedelmi kapcsolatrendszer kiépítése, az áruk átvevőhelyeinek (kalmárok, udvari szállítások, nemesi megrendelések) megszervezése volt. A behozott áruk külföldről érkeztek, olykor sok áttételen keresztül. Az olasz kereskedők Velence, Firenze, Genova felől, a levantei szállítási útvonalakon keresztül elsősorban fűszereket, selymeket, bársonyokat, déligyümölcsöket hoztak be. A németek a Hanza-városok felől nyersanyagokat, Regensburgból, később Frankfurtból, Nürnbergből, Augsburgból vagy Bécsből indulva posztót és kézműipari termékeket, Itáliából pedig szintén fűszereket, selymeket szállítottak.⁹⁵

A Budán letelepedett Francesco Bernardi⁹⁶ két ház javadalmáért cserébe 60 forintot, 2 centenárium olajat, 1 légely tonhalat és 100 kocka sót fizetett. A szerződés a szállítás nehézségeire és az utak rossz állapotára is kitért. Bernardi azokban az árukban szabta meg a fizetséget, melyekkel maga kereskedett. Értékes adat a nagykereskedői kapcsolatokra, hogy Szerencsés Imre fiává fogadta Hans Hallert⁹⁷ a „kereskedésben nyújtott segítségéért”, azonkívül ház-, szőlőadomány és pénzjáradék mellett a mindenkori üzleti haszon negyedrészt is neki ajándékozta. Hans Dernschwam pénztárnok volt a budai Fugger-faktorátusnál, amelyet akkoriban Hans Alber faktor vezetett. Emlékirataiban szintén megemlékezett Haller Jánosról, aki „jó beszédképességű ember volt, a számvitelhez is értett, de belezavarodott hivatalába, amikor a királyi udvari népek elkezdtek a nyakára járni. Selyemruhákat osztogatott nekik [...]”.⁹⁸

A budai nagykereskedők, távolsági kereskedők csak nagy tételben (fűszereket 1 márka értékben, vásznakat 100 rőfjével) vásárolhattak a vendégkereskedőktől, azaz a polgárjoggal nem rendelkező szállítóktól. A kalmároknak szóló előírásokból pedig tudjuk, hogy szintén nagy tételben adhatták tovább a termékeket (fűszereket 10–30 font felett, textilt 6 vég felett). A *gewölhbherrek*, vagyis a

93 Ofner Stadtrecht 158. (298. c.).

94 Végh A.: Buda helyrajza i. m. (1. jz.) I. 82.

95 Székely György: Magyarország és Buda városa Velence és Genova között a 14–15. század fordulóján. Tanulmányok Budapest Múltjából 23. (1991) 13–15.

96 Végh A.: Buda helyrajza i. m. (1. jz.) II. 45. (102. sz.).

97 Uo. 170. (605. sz.).

98 Dernschwam, H.: i. m. (52. jz.) 120.

’boltos urak’ nem árulhattak közvetlenül az utca felé, csak zárt térben: „nevezett boltos urak ne adjanak el semmit nyitott üzletben, hanem csak boltozatosban”,⁹⁹ és „a kereskedők a kalmárokkal együtt a boltjaikban vagy az üzlethelyiségekben kereskedhetnek” – írja a Jogkönyv.¹⁰⁰ Vagyis nyitott boltban nem lehetett kereskedni, csak a boltozott helyiségekben. Ez nem csoda, hiszen ezeket a nagyszabású üzleteket nem is lehetett volna ablakon keresztül, az utcáról lebonyolítani. A *Gewölbe* szó jelentése ’boltozott helyiség’, ami a polgárházak kapualjából megközelíthető boltozott szobáit, esetleg magát a boltozott kapualjat is jelentette.¹⁰¹ Az üzlethelyiség kétszeresen is védett volt, mivel először a ház kapuján, majd az üzlet ajtaján kellett bebocsátást nyerni. A helyiségek téglaboltozata részben a tűzbiztonságot szolgálta, részben reprezentációs okai voltak. Egy kapualjból nyílhatott akár 4 különálló üzlet is, mint ahogy ezt az építészeti maradványok mutatják. Egyes bolthelyiségek külső falához ugyanis ülőfülkéket építettek,¹⁰² jelezve ezzel a fal mögött működő üzlet tehetőségét. Az ülőfülkék részben funkcionális, részben reprezentációs célokat szolgáltak, de nem feltétlenül csak boltokhoz köthető jelenlétük, hiszen nagyfokú elterjedtségük hosszan tartó építészeti divatra enged következtetni.¹⁰³ Az egyes-kettős-hármas tagolású ülőfülkék mellett találjuk a bolt bejárati ajtaját, melyhez néhány lépcsőfokon lehet eljutni (3. kép). A nagybani árusítás fontos része a raktározás. A boltok alatt húzódó, e célra épített boltozott pincéket vagy a kapualjból, vagy az utcáról lehetett megközelíteni. Némely ház hátsó udvarát szegélyező épületeket árkádossá alakították,¹⁰⁴ ami itáliai mintát követő áruátvevő helyként szolgált. Hátsó, földszinti szárnyaikban, a *camerák*ban műhelyek működtek vagy bérlők laktak.

99 Budai jogkönyv II. 405. „Dye selben gewelb Hern ader kaufleut sullen durch kainen ofnen laden nichtez verkauffen, denn nürt auß dem gewelb.” Ofner Stadtrecht 121. (174. c.).

100 Budai jogkönyv II. 350. „Dy kaufleut, dy do gewelb herren gehaissen sein, dy süllen in iren gewelben und nyndert anders, auch nicht durch offne laden ire kaufmanschatz dürrer verkaufen.” Ofner Satdtrecht 88. (70. c.).

101 1532-ben már a mai formájában és értelmében, ’bolt’-ként fordul elő a szó, ld. *Végh A.*: Buda helyrajza i. m. (1. jz.) II. 196. (740. sz.).

102 Gerevich László felismerte a kapualjából nyíló boltajtókat, de nem hozta összefüggésbe az ülőfülkékkel (*Gerevich László*: Gótikus házak Budán. Budapest Régiségei 15. [1950] 190.). Czagyán István az ülőfülkéket posztóvégek kirakodási, átválogatási helyének és a kapuórség virrasztóhelyének tartotta (*Czagyán István*: A budavári gótika építészeti tipológiája. I. [Félköríves záradékú ülőfülkék]. Budapest Régiségei 20. [1963] 85–87.; *Uő*: Budavári gótikus lakóházépítészet. I–II. [Kézirat] II. 73.). Borsos László és Holl Imre borkimérési helyeknek határozta meg őket (*Borsos L.*: i. m. [29. jz.] 70–73.; *Holl Imre*: Középkori városi élet – városi építészet. Archaeologiai Értesítő 116. [1989] 64.).

103 A 14. században készült ülőfülkékhez nem kapcsolódik ajtó, ezért valószínű, hogy ezek elsősorban a lakóház „belsőépítészeti” díszeként funkcionáltak a várkapukban és a templomszentélyekben található fülkékhez hasonlóan. A 15–16. században azonban olyan ülőfülkék épültek, melyeknél a fülké és az ajtó egy kompozíció része. Ennél a típusnál feltételezhető, hogy a kereskedő (vagy kézművesmester) bolthelyiségéhez tervezték.

104 Szép példáit láthatjuk az Országház utca 2., Országház utca 6., Úri utca 38., Úri utca 64–66. sz. házaknál, ld. *Gerevich L.*: i. m. (102. jz.) 182–187.

Három házfelosztásról maradt fenn oklevél, amelyben részletesen lejegyzik az épületek helyiségeit.¹⁰⁵ Az egyik Garai-ház¹⁰⁶ a Szent György-kápolna előtt állt: a kaputól jobbra két boltot, a kaputól balra egy boltot és két kamrát jegyeztek fel. A *Serechen Noghaza*, azaz Szerecsen János palotája¹⁰⁷ két telek egybenyitásával alakult ki: a Mindszent utcai oldalon a földszinten jobbra egy bolt, balra két bolt és két kamra volt megtalálható. Az Olasz utcai oldal földszintjén négy boltot és négy kamrát említenek. A Chysar Demeter és Garai Antal közti házfelosztás¹⁰⁸ a kapualj mindkét oldalán 3 bolthelyiséget és 3 kamrát ír le. Az egyik a tulajdonos Demeter kardcsiszár műhelye is volt egyben. Minden említett oklevél megemlékezik a boltok alatt húzódó pincékről. Nem valószínű, hogy minden boltozott helyiségben valóban üzlet működött, de jó részükben feltételezhető; a nagykereskedők¹⁰⁹ (pl. Bernardi, Haller, Pemflinger, Fugger, Freiberger) budai házaiban azonban bizonyosan megtalálhatóak voltak. Lehetséges, hogy bolt bejáratí a tájáának szemöldökkövei a gazdag posztókereskedő Wolfgang Freiberger¹¹⁰ és a kereskedőknek hitelező „Petrus Beryzl[o]”¹¹¹ neveit tartalmazó kőlapok.

Árulerakat

Kereskedelmileg nagyon fontos, ám a forrásokban csak egyetlen helyen előforduló épületről ír a Jogkönyv 405. cikkelye: „ne menjen sehová máshová áruját eladni, csakis ide Buda városába, a lerakatba”.¹¹² A *niederlag* kifejezés ’tárház, raktár, lerakat’ értelemben használatos. A városba beérkező távolsági kereskedőknek kötelező volt báláikat kicsomagolni a közvetítők segítségével és ellenőrzésük mellett, majd helyi kereskedőnek eladásra kínálni az árukat.¹¹³ A közvetítők a nagybani üzletek lebonyolításával foglalkoztak, és feltételezhető, hogy ezért több nyelvet is ismertek (német, olasz, latin, lengyel). Munkájukért meghatározott bért kaptak, ami az áru mennyiségével volt arányos. A Jogkönyv bérjegyzékéből megtudjuk, hogy milyen áruféleségek fordultak meg kezeik között:¹¹⁴ posztófélék, ércek, nyersanyagok, halak, lábasjóságok, bőrök és kalmár-áruk. A IV. Bélától árumegállítási jogot kapó városba érkező kereskedőknek

105 *Végh A.*: Buda helyrajza i. m. (1. jz.) II. 62/a, 62/b és 63. képek.

106 Uo. I. 174–176. és II. 58–59. (167. sz.).

107 Uo. I. 227–231., II. 58–59. (167. sz.).

108 Uo. I. 242–243. és II. 146–147. (520. sz.).

109 *Kubinyi András*: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. Budapest Régiségei 19. (1959) 99–117.

110 Publikálta Kubinyi András (uo. 109. [1. kép]).

111 Publikálta Kubinyi András (*Kubinyi András*: Beriszló Péter és budai szereplése. Budapest Régiségei 20. [1963] 127. [1. kép], 130.).

112 Budai jogkönyv II. 525. „So schol er mit der selben kaufman schacz nydert anders wo hyn czihen zu vorkauffen, wenn hy yn dy stat zu ofen In dy nyder lag.” *Ofner Stadtrecht* 190. (405. c.).

113 Uo. 96–98. (95. és 96. c.).

114 Uo. 96–97. (95. c.).

előírták, hogy „minden kereskedő a városnak ugyanarra a partjára menjen és ne tovább”.¹¹⁵ Ennek a vélhetően nagy forgalmat bonyolító helynek a város (Váralja) területén, a főút mellett, a kikötő közelében kellett lennie. A budai Duna-partot részletesen ábrázoló újkori térképek egy nagyobb és több kisebb lejtős „feljáratot” is ábrázolnak a folyóról.¹¹⁶ A legmarkánsabb, bizonyára leggyakrabban használt a mai Batthyány térnél látható, ezért lehetségesnek tartjuk, hogy itt volt a város kikötője a középkorban.

Az árulerakat nagyméretű csarnoképületet¹¹⁷ feltételez, amelybe egyszerre sok kereskedő is be tudja hajtani a rakománnyal megrakott szekérét, és a rakodási, csomagolási munkák nem függenek az évszakoktól és időjárás viszonyoktól. 1894-ig állt egy hasonló jellegű épület a Fő utca Corvin téri szakaszán. A helyszínnel foglalkozó kutatók¹¹⁸ egyetértettek a ház középkori voltában. Lubenau 1587-ben járt Budán, és sétája során a következőket látta: „Tovább menve egy nagy palotához érkeztünk, amely mellett egy istálló van néhány száz lóval, de nagyon romos, nem sokkal emellett áll egy erősen falazott épület kőpillérekkel, amely az idegen kereskedők áruháza volt és most is az, de nagyon beomlott. Mindazonáltal jól megfigyelve mindenféle nemzetű kereskedő volt benne.”¹¹⁹ Tehát a királyi istállókat elhagyva elértek egy vastag falú, kőpilléres épületet, amely az idegen kereskedők vásárcsarnoka volt azelőtt és most is az, de nagyon elhanyagolt. A fent említett épületről a bontás előtt felmérés készült,¹²⁰ és néhány, a Vízivárosról készült 19–20. század fordulója körüli fotón¹²¹ is látszik egy-egy részlete. Az alaprajz szerint nagyméretű, két pillérsoros, háromhajós csarnoképület volt. A Várhegy felé keskeny ablakok, dél felé három kapu törte át a falat, melyből ekkor már csak egy maradt meg. A De la

115 Budai jogkönyv II. 348. „Vnd all kauflewte an dem selbigen gestat Von derr selbigen stat und nicht weiter sullen gen.” A jogokat adományozó kiváltságlevél szövegét idézi a Jogkönyv 67. cikkelye: Ofner Stadtrecht 86–87. (eredetileg a pesti partoldalra vonatkozott).

116 „Feljáratok” láthatóak a mai Csalogány utca, Batthyány tér, Szilágyi Dezső tér, Halász utca, Jégverem utca torkolatánál, valamint a Várkert rakpartnál, ahol a királyi palotához tartozó kikötő lehetett.

117 Hasonló jellegű csarnokok álltak Brugge-ben, Yperiben, Leuvenben, Kölnben, Mainban, Nürnbergben, Konstanzban, Ulmban, Nördlingenben. Kétféle funkció szerint különíthetők el: vagy *Kaufhaus*ként (tehát 'árucsarnok'-ként), vagy valamely termék-termény kereskedelmére szakosodottan (posztó, vászon, só, gabona, bor) üzemeltek, ld. *Nagel, G.*: i. m. (18. jz.).

118 *H. Gyűrky Katalin*: Adatok a budai Szent Péter külváros topográfiájához. Budapest Régiségei 22. (1971) 235. és *Gerő Győző*: A buda-vízivárosi Tojgun pasa dzsámi és a Tojgun pasa mahalle. Budapest Régiségei 37. (2003) 198–199.

119 „Weiter sei wiew zu einem grossen Palatio komen, daneben ein Pferdestal auf etlich hundert Pferde, aber sehr verfallen, balde daneben gahr ein starkes gemauertes Gebeude mitt lautter steiner Pfeiler, welches ein Kaufhaus vor die Fremden gewesen und noch ist, aber sehr einfeldt. Wirdt aber gleichwol wol bewachtet; wahren von allerlei Nation Kaufleut drein.” *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*. I. Hrsg. W. Sahn. Beyer, Königsberg, 1912. (Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königsberg i. Pr. 4.) 80–81.

120 Közli *H. Gyűrky K.*: i. m. (118. jz.) 238.

121 BTM Kiscelli Múzeum, Fotótár Ltsz. 65.2669. és 54.23.1.

Vigne-térkép szerint északról és nyugatról keskeny köz szegélyezte; délről utcácska, keletről pedig a főutca látszik. A feltételezhetően nagy forgalmat bonyolító csarnoknak akár négy oldalról is megközelíthetőnek kellett lennie, hogy ne kelljen sorban állniuk a behajtandó szekereknek. Az épület közvetlen közelében folyt ásatás¹²² keskeny utcát, ettől délre kavicsos térszintet tárt fel, melyre később egy faházat építettek. A tűzben megsemmisült ház romjai közötti leletek egy kovácsműhely működésére engedtek következtetni. Ez esetleg a beérkező szekerek javítására és lovak patkolására odatelepült szolgáltatótevékenységgel lehetett összefüggésben. Nem kizárt, hogy az említett közvetítő kereskedők a közelben laktak, mivel a környék (Szent István külváros) kőházai gazdag polgárságról tanúskodnak. Kőből épült házak a Váralján ezen a környéken és a Szent Péter-plébániatemplom körül, illetve az ezeket összekötő főutcán voltak jellemzőek, a városrész többi részén a faházépítészet dominált. Bár a Jogkönyv egy lerakatot említ, még egy nagyméretű, biztosan nem lakóház céljára készült épületet ismerünk az ábrázolásokból. Ez a több metszetről is ismert¹²³ ház a Taschental városrészben állt, és jócskán kimagaslott a környező épületek közül. Építészeti jellegzetességei alapján középkori eredete nem kétséges, és feltételezhető, hogy közcélokat szolgált, talán ez is árulerakat volt.

JUDIT BENDA

FROM MARKET TO COMMERCIAL HALL TRADING BUILDINGS IN MEDIEVAL BUDA

It is in the Lawbook of Buda and in medieval charters that we can read about buildings constructed for business activities as points of geographical orientation. The question thus emerges of where these buildings were located, and whether they are still standing. A comparison of the data collection relating to the topography of medieval Buda with the mural research documentation prepared in connection with the monument reconstruction work in the 1950s, 1960s and 1970s has helped to identify a great number of buildings used for commercial purposes. This work has been facilitated by the interpretation of the results of archeological investigations, contemporary engravings and maps as well.

The outlook of the shops run by merchants engaged in the same activity became unified by both prescriptions and function, and so such locations can easily be identified and distinguished. The terms used for designating merchants – *kramer*, *kammerherr*, *gewölbbherr* – also allude clearly to that architecturally distinctive type of shop (*kram*, *camera*, *gewölbe*), where their activity was carried on.

The market place, which had been empty at the time of the town's foundation in the 13th century, was gradually filled by small stone-walled shops in the course of the next century. The so-called *krame*, that is, merchant shops, which mainly survived underground, but in some cases also in the basement walls, can be ranked into three

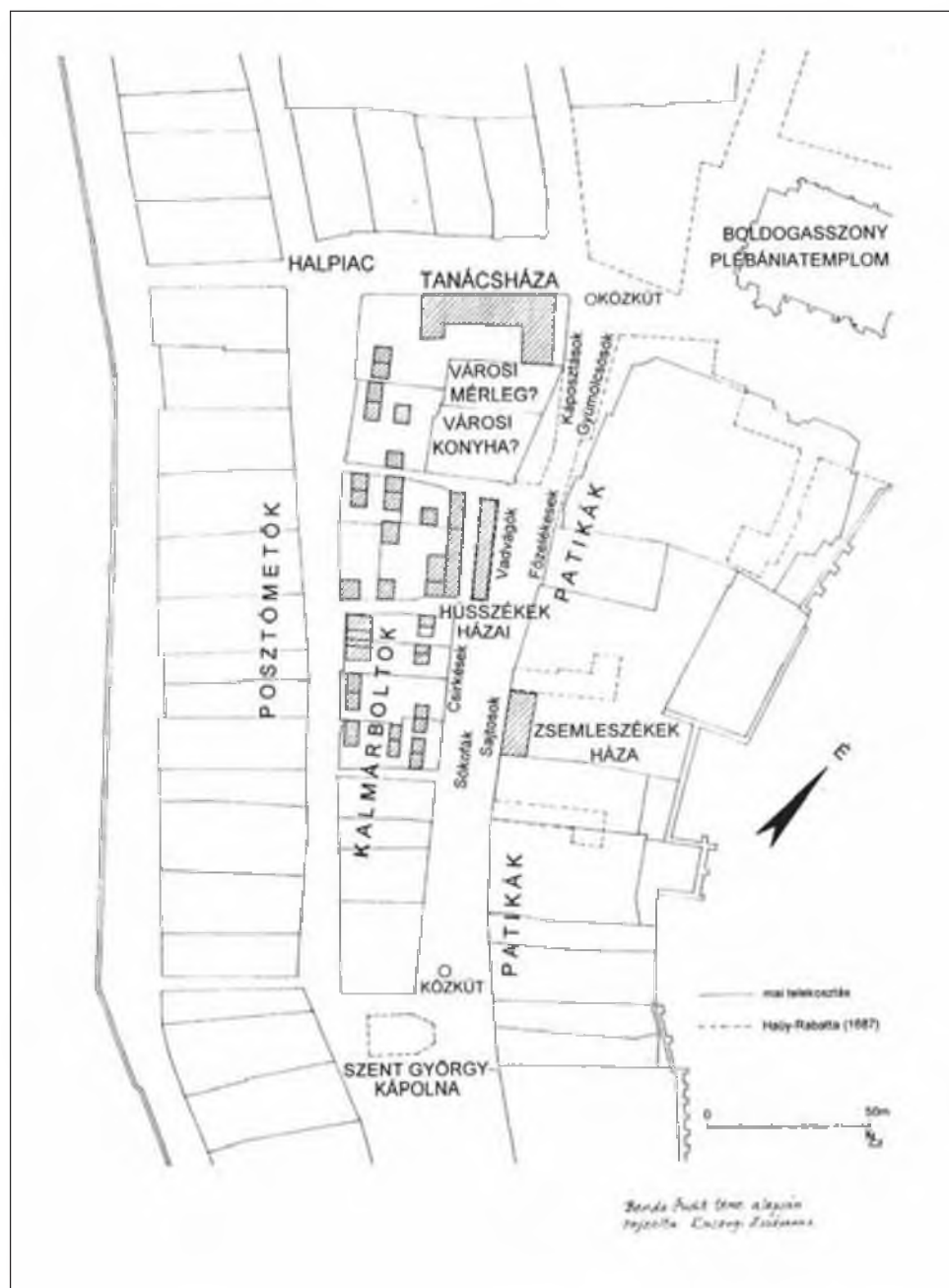
122 A területet feltáró Végh András szíves szóbeli közlése.

123 Megjelenik többek között Siebmacher, Happelius, Krokwitz, Rossi, Merian és Rosetti metszetein.

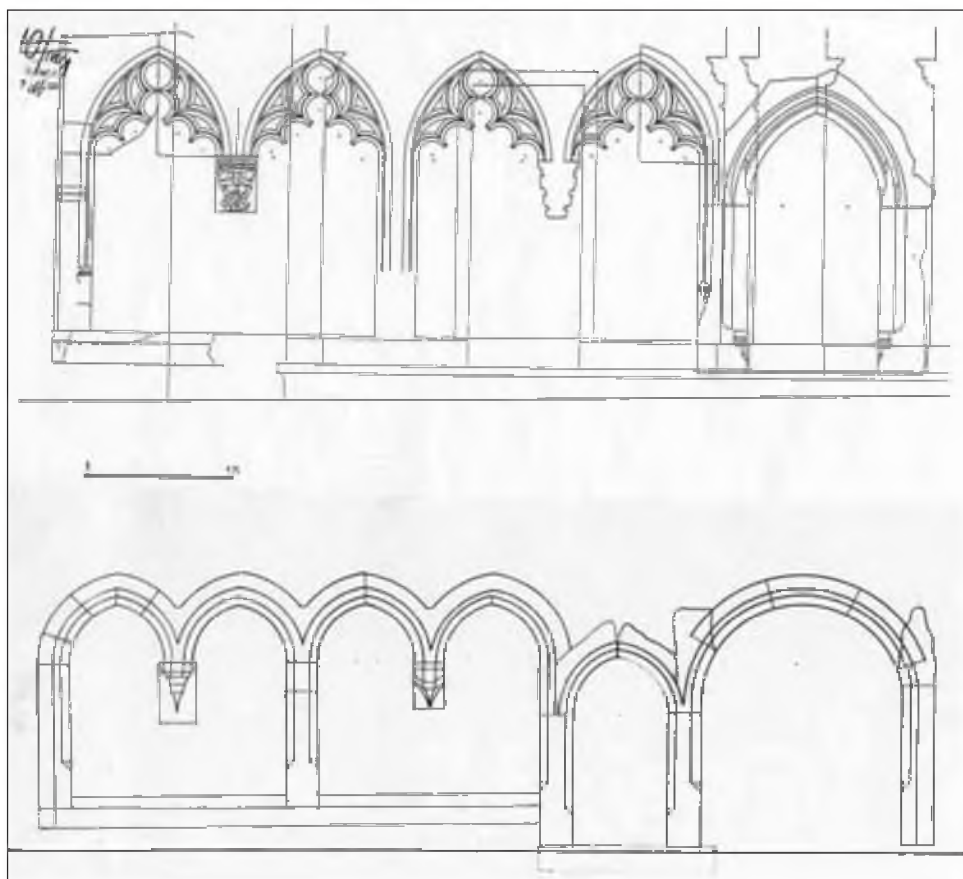
basic types: small two-room shops (fig. 4/A), one-room shops of middling size, and large, three-room „trading houses” can be distinguished from each other. In front of the merchant shops two long buildings were erected at the end of the 14th century, which we identify with the house of the butcheries of the German butchers’ guild. As for the bakers of bread and rolls, their shops are known from a manuscript drawing, which shows a two-storey building of unusual architectural structure, containing four (or five) small rooms with separate entrances from the street. At Buda the shops of apothecaries and cloth traders occupied the front room of the burgher houses, and business was carried on through a shopwindow which looked onto the marketplace. For the wholesalers attached sitting niches to the exterior wall of their vaulted shops, and the entrance of the shop could be approached through a few steps just beside. The bales of long-distance merchants were unpacked in a great storing hall.

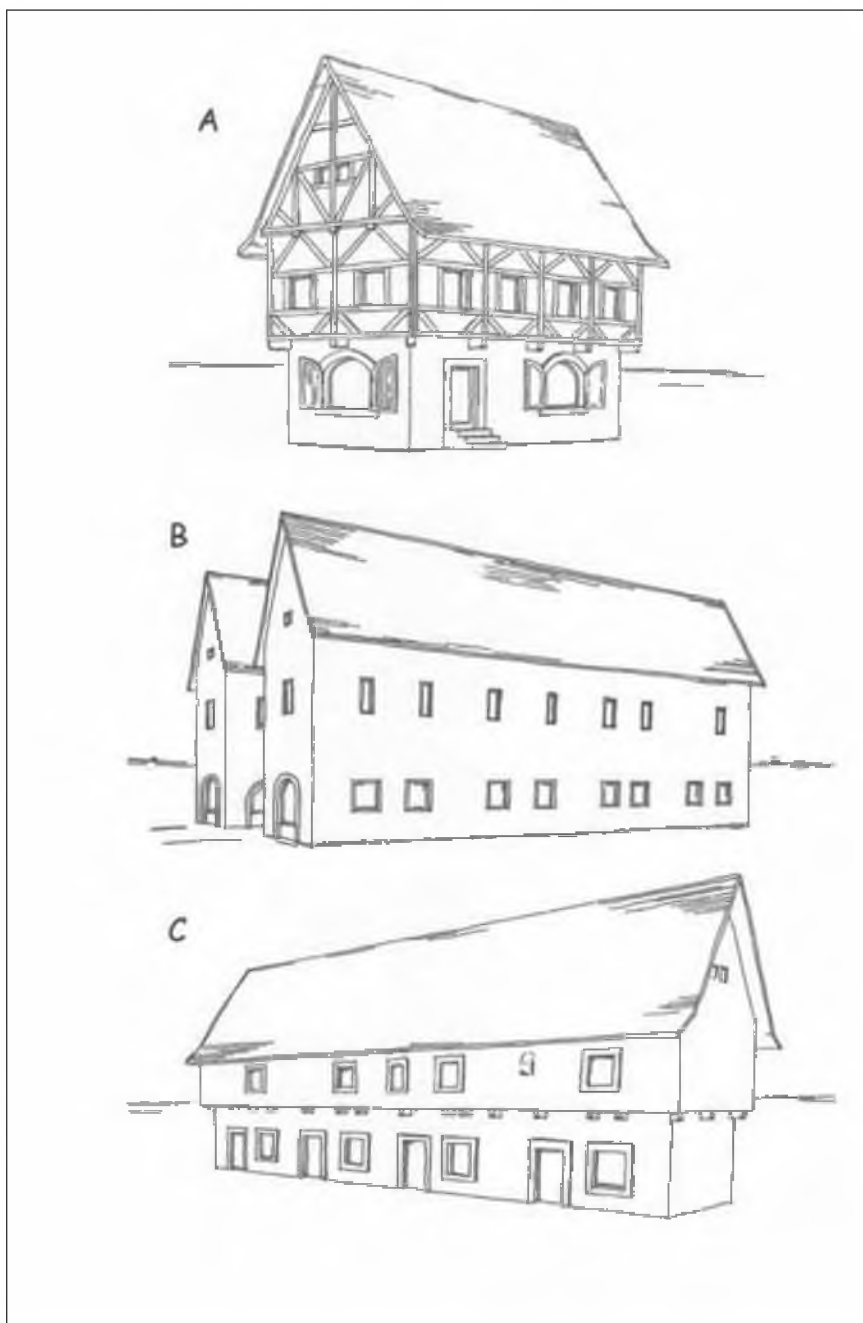
1. kép. Buda 1686-ban Nicolas Marcel de la Vigne térképén

2. kép. A középkori Szent György-piac alaprajza a kalmárboltokkal (Kuczogi Zsuzsanna rajza)

3. kép. Ülőfülkék és boltajtók: fent Országház utca 9.
(Csemegi József rajza), lent Úri utca 38. (Sziklaváriné rajza)

4. kép. Elvi rekonstrukciós rajzok az épületekről

A) Kalmárbolt, 14. század. B) Hússzékek háza, 15. század.

C) Zsemlyeszékek háza, 15. század (Labancz Károly rajza)

NAGY KORNÉL

Az erdélyi örmények hitvallása 1692-ből*

Az oszmán-törökök kiűzésével újonnan Habsburg-uralom alá került területeken megvalósuló berendezkedési folyamat igen komoly feladatokat rótt mind a bécsi udvarra, mind a magyarországi római katolikus egyházra. Ugyanakkor ez az újjászervezési feladat komoly lehetőségeket is hordozott magában, mivel a hazai rekatolizáció az oszmán-törököktől visszafoglalt területeken, a királyi Magyarország északkeleti vármegyéiben és a Habsburg-monarchiába integrálódó Erdélyben igen nagy lendületet vett. A Róma támogatását maga mögött tudó magyar katolikus egyház rekatolizációs törekvései egybeestek a bécsi udvar érdekeivel is. A katolikus Habsburgok szemszögéből ezeket a törekvéseket nemcsak hitbéli, hanem gazdasági, népesedési és társadalmi megfontolások is ösztönözték. Ehhez pedig a római katolikus vallás megfelelő ideológiai háttérrel biztosított. A bécsi udvar meglátása szerint egy felekezeti egységes társadalom hatékonyabban segíthette elő az állam működését. A homogénebb felekezeti hovatartozású lakosság könnyebben kormányozható, és fegyelmezettebben fizeti be az adókat a központi kincstárnak. Ezért volt fontos az államnak, hogy minél több egyazon vallású, lehetőleg római katolikus hitű alattvalója legyen.

Ennek keretében az állam és a római katolikus egyház komoly figyelmet szentelt az ország területén élő ortodox keleti (bizánci rítusú) keresztény közösségekkel való vallási egyesülésnek is. A 17–18. század fordulóján a korábbi kezdeményezések folytatásaként a magyar katolikus egyház komoly eredményeket tudott felmutatni ezen a téren.

A délvidéki szerbek között már a 17. század elején megindult a Szentszék és a Habsburg-udvar hathatós támogatásával a rekatolizáció. A szlavóniai szerbek a 17. század elején, míg a szerémségi és a baranyai szerbek a század végén is-

* Jelen forrásközlés témájában az esztergomi Prímási Levéltárban, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának kéziratgyűjteményében, továbbá a 2004., 2006., 2008. és a 2010. évben adományozott Klebelsberg Kunó Ösztöndíj jóvoltából a római Hitterjesztés Szent Kongregációjának Történeti Levéltárában, a Jezsuita Rend Római Levéltárában, ill. a Vatikáni Titkos Levéltárban folytathattam kutatásokat. Az ösztöndíjbizottság segítségét és támogatását ezúton is köszönöm. Ezenfelül külön szeretnék köszönetet mondani Fejérdy András, Molnár Antal és Tóth Gergely kollégáknak, akik hasznos észrevételeikkel és kritikáikkal segítették a kézirat elkészültét.

merték el az uniót a katolikus egyházal. Az unitus szerbek azonban komoly nehézségekkel találták magukat szembe. Egyrészt püspökségeiket a Szentszék nem kanonizálta, ami végső soron csak kárt és nem hasznot hozott az unitus szerbeknek. Másrészt 1690-ben Arsinije Černojević (megh. 1702) szerb ortodox pátriárkával együtt Magyarországra bemenekülő szerbek ezrei a felekezeti viszonyokat megváltoztatták a szerb lakosság körében. Túlsúlyba kerültek az ortodoxok, és a szerb pátriárka vezetésével sikeresen hárították el a magyar katolikus egyház és a bécsi udvar rekatolizációs törekvéseit. Sőt az ortodox szerbek sikeres ellenmissziókat folytattak unitus honfitársaik visszatérítésére a 17–18. század fordulóján.¹

A kárpátaljai rutének több korábbi kezdeményezés után 1646-ban Ungváron mondták ki a vallási egyesülést, és az 1439. évi ferrara–firenzei, illetve az 1596. évi breszti uniós zsinatok szellemében letették a katolikus hitvallást. A 17–18. század fordulóján a ruténeknek elsősorban az egyházi unió gyakorlati megvalósításával, a püspökkinevezések körül kialakult kánonjogi vitákkal, az egyházi fegyelem betartásával és az önálló egyházmegye felállításának bonyodalmaival kellett szembesülniük és megküzdíteniük.²

- 1 Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (= ELTE EKK), Collectio Hevenesiana (= Coll. Hev.) Cod. 24. Pag. 274., Pag. 293–295. Ld. még: Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris Coronae S. Stephani. Ed. Nicolaus Nilles. I–II. Rauch, Oeniponte, 1885. 710., 754.; *Fraknoi Vilmos: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig*. Történelmi tanulmány. MTA, Bp., 1895. 392–393., 409.; *Hodinka Antal: Az ipeki szerb pátriárka Magyarországon való állandó letelepedésre adománylevelet kér I. Lipót királytól*. Dunántúl, Pécs, 1943. (Pannonia Könyvtár 67.) 4–11.
- 2 Archivio Storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide” (Róma; = APF), Scritture originali riferite nelle Congregazioni Generali (= SOCG) Vol. 533. Fol. 401r., Fol. 483r–v.; APF Lettere e Decreti della Sacra Congregazione (= Lettere SC) Vol. 9. Fol. 139r. Ld. erről még: Symbolae i. m. (1. jz.) II. 855., 860–865.; *Zsatkovics Kálmán: Az egri befolyás és az ez ellen vívott harc a munkácsi görög szertartású egyházmegye történelmében*. Századok 18. (1884) 683–696.; *Hodinka Antal: A munkácsi görög-katolikus püspökség története*. MTA, Bp., 1909. 252–328.; *Michael Lacko: Unio Uzhorodensis Ruthenorum Carpathicorum cum Ecclesia Catholica*. Pontif. Inst. Orientalium Studiorum, Roma, 1955. (Orientalia Christiana Analecta 143.) 57–150.; *Uő: The Union of Uzhorod*. Slovak Inst., Cleveland–Rome, 1976. 68–152.; *Tusor Péter: Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről* (Archivio Santacroce). Levéltári Közlemények 73. (2002) 204–206., 213., 220., 226–227., 231–233., 239–240.; *Baán István: La pénétration de l'unitarisme en Ukraine au XVIIe siècle*. XVIIe siècle 55. (2003) 515–526.; *Uő: Adalékok a jezsuiták tevékenységéhez a magyarországi rutének uniója terén*. In: *Historicus Societatis Iesu*. Szilas László Emlékkönyv. Szerk. Molnár Antal–Szilágyi Csaba–Zombori István. METEM, Bp., 2007. (METEM Könyvek 62.) 118–129.; *Uő: The process of dispensation of Péter Parthenus, Greek rite bishop of Munkács*. In: *Gli archivi della Santa Sede e il regno d'Ungheria (secc. 15–20)*. Studi in memoriam del professor Lajos Pásztor. A cura di Gaetano Platania–Matteo Sanfilippo–Péter Tusor. PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport, Bp.–Roma, 2008. (Collectanea Vaticana Hungariae I/4.) 113–132.; *Tamás Végheő: „Catholice reformare”*. Ágoston Benkovich O. S. P. P. E. missionario apostolico, vescovo di Várad (1631–1702). Ist. delle Ricerche sulla Storia Ecclesiastica nell'Università P. Pázmány–Ist. Storico Fraknoi, Bp.–Roma, 2007. (Collectanea Vaticana Hungariae II/2.) 227–244., 291–294.

Az erdélyi ortodox románok rekatolizálását az udvar és a magyarországi római katolikus egyház a felső-magyarországi ruténekhez hasonlóan kiemelt fontosságú ügyként kezelte. A sokfelekezetű Erdélyben a 17. század végén egyfajta konfesszionális egyensúly alakult ki a protestánsok és a katolikusok között. A rekatolizációs törekvések egyik kulcskérdése volt: vajon a nagyszámú erdélyi ortodox románság megmarad-e saját vallásán vagy áttéríthető-e a római katolikus hitre? Az udvar meglátása szerint az erdélyi román egyházi unió megteremtésével a katolikusok javára megbontható az előbb említett konfesszionális egyensúly Erdélyben. Mindenesetre tény, hogy a jezsuita páterek hittérítő munkájának eredményeképpen 1697–1701 között Gyulafehérváron megszületett az erdélyi román egyházi unió.³

Az erdélyi örmények egyháztörténetét ebben a rendkívül bonyolult és szerteágazó történeti összefüggésben érdemes elhelyezni, vizsgálni, kutatni és elemezni. A vonatkozó tetemes forrásanyag túlnyomó többségét külföldi, elsősorban bécsi, erdélyi, örményországi, szentszéki (római) és velencei levéltárakban őrzik. A magyarországi levéltárak és közgyűjtemények viszonylag csekély számban őriznek forrásanyagot az erdélyi örmények egyházáról. Ez alól elsősorban az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárában őrzött Hevenes- és Kaprinay-gyűjtemény (*Collectio Hevenesiana*, *Collectio Kaprinayana*), valamint az esztergomi Prímási Levéltár Széchényi György (1605–1695) érsekségére vonatkozó kéziratgyűjteményei képeznek üdítő kivételt.⁴ A nevezett közgyűjteményekben őrzött kéziratok

3 APF Congregazioni Particolari (= CP) Vol. 100. Fol. 86r–88r., Fol. 88v–94v.; APF Scritture riferite nei Congressi (= SC), Fondo Ungheria e Transilvania Vol. 3. Fol. 39r–v., Fol. 40r–41v., Fol. 196r–197r.; Archivum Romanum Societatis Iesu (Róma), Fondo Austria (= ARSI FA), Historia (= Hist.) Vol. 157. Fol. 22r–v.; Prímási Levéltár (Esztergom), Archivum Ecclesiasticum Vetus (= PL AEV), Sub Primatae Kollonich No. 303., No. 314., No. 338./1–10., No. 339./1–10., No. 340./1–4.; PLE AEV Acta Religionario-Ecclesiastica et Religionaria No. 1840./1–2.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 24. Pag. 28–39., Pag. 43–48., Pag. 53–56., Pag. 71–75., Pag. 79–86., Pag. 91–96., Pag. 111–113., Pag. 123–124., Pag. 179–181., Pag. 183–186., Pag. 233–241., Pag. 247–253., Pag. 255–257., Pag. 259–260., Pag. 267–272., Pag. 321., Pag. 345., Pag. 355–366., Pag. 393–396. Ld. még ehhez: Symbolae i. m. (1. jz.) II. 165–169., 171–174., 196–198., 200–201., 205–211., 213., 227–229., 230–232., 263–269., 281–286., 309–313., 411–413., 416–417.; Gyárfás Elemér: Az erdélyi románok uniója s a román görög katolikus szervezet kifejlődése. In: Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene. Erzsébet-ny., Dicsőszentmárton, 1925. 125–146.; Wilhelm de Vries: L'Unione dei rumeni (1697–1701). Transylvanian Review 6. (1997) 3–26.; Ovidiu Ghița: Nașterea unei biserici. Biserica greco-catolică din Sătmăr în primul ei secol de existență (1667–1761). Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2001.; Greta-Monica Miron: Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697–1782). Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2004. 34–75.; Paul Shore: Jesuits and the Politics of Religious Pluralism in Eighteenth-Century Transylvania. Culture, Politics and Religion, 1693–1773. Ashgate, Aldershot, 2007. 4–5., 27–87.

4 Az erdélyi örmény egyházi unióra, ill. korszakára (1685–1715) vonatkozóan a Magyar Országos Levéltárban ismereteink szerint csupán négy dokumentum található. (Itt fontos megjegyezni, hogy az Erdélyi Udvari Kancellária és a Gubernium 17. század végi és 18. század eleji iratanyagát a Rákóczi-szabadságharc után mesterségesen állították össze.) 1698-ból a Gubernium anyagában fennmaradt egy vizsgálat irata, amely Oxendio Virziresco (1654–1715) örmény unitus püspöknek gróf altorjai Apor István (1638–1704) kincstartóval Szamosújvár alapítása körül kialakult jogi és gazdasági vitáiról tudósít. Ezen kívül két irat II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) fejedelem levéltárá-

többsége különösen fontos a magyar és az egyetemes egyháztörténeti kutatások szempontjából, nem is beszélve arról, hogy többek között a Prímási Levéltár és a Hevenesi-gyűjtemény őrzi a hazai rekatolizáció történetének talán egyik legfontosabb, máig is többnyire érintetlen forrásgyűjteményét.

Jelen tanulmányban az örmény vallási unió történetének egy olyan alapvető forrását kívánjuk közzétenni, valamint keletkezésének hátterét bemutatni, mely a fennmaradását ugyancsak a jezsuita történetíró és forrásgyűjtő iskola tevékenységének köszönheti. A jezsuita páterek elsősorban külföldi mintákat követve kezdték el Magyarország és Erdély történetére vonatkozó dokumentumok rendszeres egybegyűjtését, valamint a nagyobb volumenű történeti munkák összeállítását. Ezeket a nagy horderejű vállalkozásokat részben az úgynevezett rekatolizációs megfontolások, részben a történetírás fellendítésének célkitűzései is motiválták.⁵

A kezdeményező szerepet ebben a komoly, a hazai tudomány- és művelődéstörténet szempontjából is fontos mérföldkőnek számító vállalkozásban Hevenesi Gábor (1654–1715), illetve Szentiványi Márton (1633–1705) jezsuita páterek játszották. Hevenesi és munkatársai a 17–18. század fordulóján óriási mennyiségű kéziratot másoltak le, dolgoztak fel és hagyományoztak az utókorra. Sőt az így létrejött jelentős számú és felbecsülhetetlen értékű kéziratgyűjteményt Hevenesi Gábor követői, mint például Timon Sámuel, Kaprinay István,

ból került elő, melyek Oxendio kuruc fogságát taglalják. Végül egy 1711-ben keltezett forrás érdemel még említést, mely az unitus püspöknek a Guberniumhoz Szamosújvár ügyében intézett felterjesztését tartalmazza. A Magyar Országos Levéltárban a fentiekén kívül – a vizsgált korszakra vonatkozóan – csupán az erdélyi örmény kolóniákról készített néhány összeírás, illetve Szamosújvár ügyében írt kérelem tanulmányozható. Ld. Magyar Országos Levéltár (= MOL) B 2 Erdélyi Kancelláriai Levéltár, Acta Generalia 1712. No. 155., 1713. No. 45., No. 48., No. 75., 1714. No. 108.; MOL F 46 Gubernium Transylvanicum Levéltára, Ügyiratok 1698. No. 238.; MOL F 234 Erdélyi Kincstári Levéltár, Erdélyi Fiscalis Levéltár XII. szekrény 1/2 fasc. 2 litt. A.; MOL G 16 A Rákóczi-szabadságharc Levéltára, II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltárának Munkácson maradt része I. 2. d. No. 520.; MOL G 19 A Rákóczi-szabadságharc Levéltára, Fejedelmi Kancellária II. 2. e/A. Oxendio Szamosújvárra vonatkozó kérelmével kapcsolatban ld. az alábbi bécsi dokumentumokat: Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv (= ÖStA AVA), Familienarchiv Harrach Kt. 344–345. (Gyulafehérvár, 1702. okt. 3.); ÖStA AVA Finanz- und Hofkammerarchiv (= FHKA), Siebenbürgische Akten RN. 8. Konv. 1713. május fol. 414r–415r.; ÖStA AVA FHKA Hoffinanz Österreich RN. 750. 1712. okt. 7. Fazekas István szíves közlése, melyet ezúton is hálásan köszönök. A hazai levéltárak közül a Kalocsai Főegyházmezei Levéltárban őriznek még figyelemre méltó anyagot az örményekről. Ezek elsősorban nem erdélyi örmény témájú anyagok, hanem a pétervárad-i örmény unitus plébánia dokumentumai az 1762–1865 közötti időből. Ld. Kalocsai Főegyházmezei Levéltár (Kalocsa) I. 1. b. Plébániai iratok, Újvidék (Pétervárad) – Örmény.

⁵ Molnár Antal: Bzensky Rudolf jezsuita történetíró és az erdélyi örmények. In: Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében. II. Szerk. Óze Sándor–Kovács Bálint. PPKE BTK, Piliscsaba, 2007. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás 2.) 19. Legújabbban ld.: *Uő*: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században. L'Harmattan–ELTE TDI–Nyitott Könyv, Bp., 2009. (TDI Könyvek 8.) 214.

Péterffy Károly, Schmitt Miklós és Pray György is tovább gyarapították áldásos tevékenységükkel.⁶

A Hevenesi-gyűjteményben – ahogy a fentiekben is utalást tettünk – csupán néhány, az ebesfalvi (későbbi nevén erzsébetvárosi) örmény közösség alapításával, valamint az 1691–1692. évi, Besztercén kirobbant erdélyi örmény egyházi vizsgálattal kapcsolatos irat maradt fenn. Így az 1693-ból származó, ismeretlen szerzőnek tulajdonított *Fidelis relatio* című dokumentum, melyet az egyik legkorábbi hazai közgyűjteményben őrzött, az erdélyi örmények egyháztörténetére vonatkozó forrásként tartanak számon.⁷

A gyűjtemény dokumentumai között témánk szempontjából különösen jelentősek az Erdélyben tevékenykedő Rudolf Bzensky (1651–1715) cseh-morva jezsuita páter iratai.⁸ Bzensky 1694-ben Hevenesi megbízásából mintegy negyvenoldalas missziós jelentést készített hittérítői tevékenységéről. Bzensky jelentésében az erdélyi örmények konfesszionális helyzetének mintegy négyoldalmi terjedelmű alfejezetet szentelt, melyben történetüket az 1668. évi betelepüléstől Oxendio Virziresco (1654–1715) unitus püspökké szenteléséig (1691) dolgozta fel. Molnár Antal Rudolf Bzenskyvel kapcsolatos kutatásai ugyanakkor rávilágítottak arra a tényre, hogy a cseh-morva jezsuita páter az erdélyi örményekről szóló értesüléseit minden kétséget kizáróan magától Oxendiótól szerezte.⁹

A Hevenesi-gyűjteményből került elő a közelmúltban az az erdélyi örmények hitvallásáról szóló latin nyelvű kézirat is, melyet 1692. június 20-án keltez-

6 Uo.

7 Ugyan nem nyert egyöntetűen bizonyítást, de nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy a *Fidelis relatio* című dokumentumot maga Vizkeleti Zsigmond (1648–1718) (valódi nevén Csete István) kolozsvári jezsuita páter írhatta, akivel az örmény unitus püspök mindvégig jó kapcsolatokat ápolt. Ld. erről: ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 81–84. Kiadását és bevezetőjét ld.: Nagy Kornél: Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról (Az 1693. évi *Fidelis relatio*). Történelmi Szemle 50. (2008) 251–285. Legújabbán ld. erről még: Kornél Nagy: The Document *Fidelis Relatio* (1693) and the Armenians in Transylvania (A Memorial about the Armenians' Church in Transylvania). Haigazian Armenological Review 30. (2010) 379–394.

8 Rudolf Bzensky páter történetírói tevékenységéről ld. még: Erdélyi Károly: Bzenszky Rudolf 1631–1715. Erdélyi Múzeum 12. (1902) 183–190.; Vasile Rus: Cronica „Quattuor aetates Transylvaniae” de Rudolf Bzensky. Acta Musei Porolissensis 18. (1994) 205–270.; Uő: Bzensky's „Quattuor aetates Transylvaniae” Chronicle – A Historical and Philological Study. Anuarul Institutului de Istorie Cluj 33. (1994) 233–241.; Uő: Syllogimaeorum Transylvaniae Ecclesiae Libri Septem de Rudolph Bzensky. Acta Musei Napocensis 33. (1996) 183–275.; Uő: P. Rudolphi Bzensky e S. J. relatio de Ecclesia Transilvana – studiu introductiv și text reconstituit. Medievalia Transilvanica 2. (1998) 289–330.; Molnár Antal: Rudolf Bzenszky SJ (1651–1715). Ein tschechischer Missionar und Geschichtsschreiber in Siebenbürgen. In: Lesestoffe und kulturelles Niveau des niederen Klerus. Jesuiten und die nationalen Kulturverhältnisse. Böhmen, Mähren und das Karpatenbecken im XVII. und XVIII. Jahrhundert. Hrsg. István Monok–Péter Ötvös. Scriptum, Szeged, 2001. 67–78.

9 ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 250.; uo. Cod. 16. Pag. 33.; uo. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (oldalszámozás nélkül); Molnár A.: Bzensky i. m. (5. jz.) 26.; Uő: Lehetetlen küldetés? i. m. (5. jz.) 222–223. Ld. erről még: Nagy K.: Emlékirat i. m. (7. jz.) 252.; Uő: Az erdélyi örmény egyházi unió vitás kérdései (1685–1715). Történelmi Szemle 51. (2009) 103.

tek, és 1692. augusztus 30-án ellenjegyezték Besztercén. A nevezett kútfő keletkezése összefüggésben állhat a fent említett 1693. évi *Fidelis relatio* című dokumentummal is, hiszen az 1692. évi besztercei és ebesfalvi örmény egyházi viszály kapcsán megfogalmazott hitbéli kérdésekre igyekezett lehetőleg egyértelmű és pontos válaszokat adni.

A kézirat, ahogyan azt bevezetője is mutatja, egykorú másolat. Az eredeti példányt az erdélyi örmények fogalmazták meg korabeli román (vlach) nyelven, mintegy magyarázatot adva az erdélyi örmény unitusok hitvallásáról. Sőt az irat tulajdonképpen azt volt hivatott alátámasztani, hogy az erdélyi örmények 1692-ben már visszafordíthatatlanul a római katolikus hit gyakorlói voltak. Az eredeti román nyelvű kézirat feltételezhetően eltűnt, latin nyelvű másolata maradt fenn a Hevenesi-gyűjteményben.

Jelen forrásközlés célja többek között annak megállapítása, hogy a most kiadásra kerülő irat mondandója megegyezik-e az akkori valós állapotokkal, azaz az erdélyi örmények valóban egyöntetűen és visszafordíthatatlanul unitusok voltak-e vagy sem 1692-ben.

Az előkerült irat szövegelemzése alapján kiderült, hogy a latin nyelvű másolatot is minden bizonnyal örmény unitus papok készíthették el, akik egyúttal jártasak voltak a latin nyelvben is. A szövegben számos örmény írással lejegyzett teológiai fogalom található, melyet a korabeli erdélyi örmény (úgynevezett lemergi-iași nyugati nyelvjárás) dialektusnak megfelelően írtak át latin betűkkel. Ezért a kézirat tudományos értékét egyúttal az is emeli, hogy időrendben ez az első olyan, hazai közgyűjteményekben őrzött dokumentum, amely kimondottan az erdélyi unitus örmények hitvallásával foglalkozik, és örmény nyelven, illetve örmény írással lejegyzett egyházi, illetve teológiai fogalmakat közöl és magyaráz.

A dokumentummal kapcsolatban ugyanakkor nem szabad kizárni annak a lehetőségét sem, hogy az eredeti román nyelvű irat latin nyelvre történő átültetésében talán maga Oxendio Virziresco játszott közvetlen szerepet, hiszen tanulmányait a római Collegium Urbanumban végezte, ahol igen magas színvonalon sajátította el a latin, illetve az olasz nyelvet és műveltséget. Ugyanakkor annak az eshetőségét sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Oxendio püspök valamelyik örmény származású segítőtje ültette át latin nyelvre az eredeti dokumentumot. Következésképp gyanítható, hogy a másolat készítője esetleg Lazar Budachowicz (1668–1721) lemergi születésű örmény unitus pap, az 1664-ben a theatinus Clemente Galano (1610–1666) által alapított lemergi Örmény Kollégium egykori növendéke volt, akit a Szentszék 1690-ben rendelt Oxendio mellé Erdélybe.¹⁰

*

¹⁰ APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 82v.

1668–1672 között Minas Zilifdarōĥu-Alēksanean T’oxat’ec’i¹¹ vardapet, moldvai apostoli (keleti) örmény püspök vezetésével az Erdélyi Fejedelemség területére nagyszámú örmény menekült érkezett. A Lengyelországból és Moldvából bemenekülő örmények elsősorban a Székelyföldön alapítottak közösségeket. Az Erdélybe menekült örmények egy jelentős számú csoportja azonban püspökük vezetésével a szászok lakta Besztercén telepedett le, amely hamarosan az erdélyi örmény közösség szellemi központjává vált.¹²

A szentszéki katolikus missziók látókörébe az erdélyi örmények a menekülését követően közel két évtizedig nem kerültek. Jóllehet a csíksomlyói obszerváns ferencesek, valamint Szebelébi Bertalan (1631–1707), Erdély római katolikus püspöki vikáriusa 1670-ben és 1680-ban megkísérelték áttéríteni az erdélyi örményeket, de ezek az erőfeszítések Minas püspök és az általa vezetett örmény apostoli klérus határozott ellenállása miatt kudarcot vallottak.¹³ 1682-ben Francesco Martelli (1633–1708), Corinthus címzetes érseke, varsói apostoli nuncius, illetve 1683-ban Francesco Bonesana (1651–1709),¹⁴ a

11 Az örmény nevek és fogalmak átírásakor a nemzetközileg elfogadott szabályzatot követtük, melyet a Nemzetközi Armenisztikai Társaság, az Association Internationale des Études Arméniennes határozott meg.

12 1668. évi menekülésükről ld. az alábbi szentszéki dokumentumokat: APF SC Fondo Armeni Vol. 1. Fol. 525r–526v., Fol. 602r–610v.; APF SC Fondo Moldavia Vol. 1. Fol. 168r–169r., Fol. 233r–236v., Fol. 257r–259v., Fol. 358r–v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 32–33. Ld. erről: *Christophorus Lukácsy*: Historia Armenorum Transsilvaniae a primordis gentis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata. Mxit’arean Tparan, Vienna, 1859. 16.; *Suren K’olanġian*: Les Arméniens en Transylvanie en Xe–XVIIe siècles. Revue des études arméniennes 5. (1967) 358–361., 364–365.; *Grigor Govrikean*: Elizabet’opol. Dransiluanoy Hayoc’ metropolisē [Erzsébetváros. Az erdélyi örmények metropolisza]. Mxit’arean Tparan, Vienna, 1896. 10.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. III. 1686–1954. Istituto degli Studi Ecclesiastici, Roma, 1988. (Studia Ecclesiastica 17. – Historica 10.) 81.

13 APF SC Fondo Moldavia Vol. 1. Fol. 155r–156.; uo. Vol. 2. Fol. 41r–46v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 248.; uo. Cod. 16. Pag. 33.; uo. Cod. 21. Pag. 81–82.; uo. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (oldalszámozás nélkül). Ld. erről még: Püspöki jelentések a magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről. 1600–1850. Összegejt., bev., magy. Vanyó Tihamér Aladár. Pannonhalma, 1933. (Olaszországi Magyar Oklevéltár 2.) 113.; Moldvai csángó–magyar okmánytár, 1467–1706. Szerk., bev., jegyz. Benda Kálmán. 2. kiad. Teleki László Alapítvány, Bp., 2003. 685–686.; Nagy K.: Emlékirat i. m. (7. jz.) 255–256.

14 A theatinus Francesco Bonesana 1678–1691 között vezette prefektusként a lembergi Örmény Kollégiumot, majd azt követően XII. Ince pápa (1615–1700) 1692-ben Caiazzo, három évvel később, 1695-ben pedig Como püspökének nevezte ki. Helyét az Örmény Kollégium élén Sebastiano Maria Accorsi veszi át (1691–1704). Ld. erről: APF Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide (= Acta SC) Vol. 61. Fol. 16v–18r.; APF SOCG Vol. 509. Fol. 33r.; APF Lettere SC Vol. 80. Fol. 4r–v., Fol. 13r–14r., Fol. 105r–v.; Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi. V. (1667–1730). Ed. Remigius Ritzler–Pirminius Sefrin. Patavii, 1952. 134., 166. A lembergi Örmény Kollégiumban tevékenykedő olasz theatinus páterek (különösen Francesco Bonesana és Sebastiano Maria Accorsi) pénzzel támogatták az erdélyi ferences missziókat is. Ld. erről még: APF SOCG Vol. 514. Fol. 159r.; *Galla Ferenc*: Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században. S. a. r. Fazekas István. PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport, Bp.–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae I/2.) 308., 314.

lemergi Örmény Kollégium prefektusa hívták fel jelentéseikben a Szentszék figyelmét az Erdélyben élő örmények katolizálásának fontosságára.¹⁵

Az utóbbi évek kutatásai fényt derítettek arra, hogy az erdélyi örmények körében meginduló, a vallási egyesülést megcélzó missziókat végül az 1627–1681 között, Nikol Torosowicz (1604–1681) érsek hivatalviselése során unitussá vált lemergi örmény érsekség együttesen kezdeményezte a Szentszékkel még az 1683–1684. év fordulóján. A hittérítéseknek, illetve a majdani egyházi unió ki-
eszközlésének a háttérében az unitus érsekségnek az a határozott véleménye húzódott meg, hogy az Erdélybe Lengyelországból és Moldvából menekült örmények eredendően mindig is a lemergi örmény érsekség egyházi joghatósága alá tartoztak, és ezt az igényt a vallási egyesülést követően is érvényesíteni kell.¹⁶

A Szentszék missziókat összefogó és koordináló intézménye, a Hitterjesztés Szent Kongregációja (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*)¹⁷ a lemergi unitus érsekség kérése elé nem gördített akadályt. Sőt a *Propaganda Fide* Oxendio Virziresco személyében egy moldvai születésű és a római *Collegium Urbanum*ban tanult örmény unitus világi papot küldött ki Erdélybe az ottani hittérítői, valamint pasztorális feladatok elvégzésére. Az unitus pap kiküldetése azért is tűnt hasznosnak a Szentszék számára, mert Oxendio családja 1668-ban éppen Minas püspökkel együtt menekült el Moldvából, és az erdélyi Görgényszentimrén, illetve Besztercén telepedett le. Oxendio legfontosabb feladatai közé tartozott, hogy minden áron tető alá hozza az erdélyi örmények vallási egyesülését, illetve megszervezze Erdély területén a Rómához hű örmény unitus egyházat.¹⁸

Oxendio 1685-ben megkezdett missziója elején már korán felismerte, hogy az erdélyi örmények vallási egyesülésében, illetve katolizációjában kulcs- és létfontosságú kérdésnek bizonyul, hogy sikerül-e Minas püspököt megnyernie a vallási uniónak, mivel a püspök 1668 óta egy jól szervezett egyházat épített ki Erdélyben.¹⁹ Az unitus misszionárius az akkor már agg Minas püspököt az egyházi unióra ugyan nem tudta rábeszélni, azt azonban Oxendio a családjának közbenjárására el tudta érni, hogy az 1686. esztendő őszén a püspök utazzon el vele Lembergbe tárgyalni Vardan Hunanean (1644–1715) örmény unitus érsekkel, valamint az időközben bíborossá kreált Opizio Pallavicini (1635–1700) varsói apostoli nunciussal, Ephesus címzetes érsekével.²⁰

15 APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 378r–381v.; APF SC Fondo Moldavia Vol. 2. Fol. 126r–127r., Fol. 134r–135v.

16 Nagy K.: Az erdélyi örmény egyházi unió i. m. (9. jz.) 105.

17 Továbbiakban a szentszéki missziós intézményre a *Propaganda Fide* elnevezést használjuk.

18 APF Acta SC Vol. 57. Fol. 114r.; APF SOCG Vol. 497. Fol. 335r–v., Fol. 337v.; APF Lettere SC Vol. 76. Fol. 33r–34r.; APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 417r., Fol. 457r., Fol. 462r–v., Fol. 464r., Fol. 465r., Fol. 468r–469v., Fol. 487r., Fol. 488r., Fol. 490r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 249.; uo. Cod. 16. Pag. 33.; uo. Cod. 21. Pag. 83.; uo. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (oldalszámozás nélkül). Ld. erről: *Kolanjian, S.*: i. m. (12. jz.) 361–363.

19 APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 468v.

20 Pallavicinit XI. Ince pápa (1676–1689) 1686. szeptember 2-án kreálta bíborossá. Erről ld.: *Hierarchy Catholica* i. m. (14. jz.) 196.

Az utókor Minasról azt jegyezte fel, hogy Oxendio rábeszélésére 1686-ban az erdélyi örmények nevében letette Pallavicini varsói apostoli nuncius és Hunanean érsek kezébe a katolikus hitvallást, majd ezt követően a püspök máig tisztázatlan körülmények között elhalálozott. Ezt néhány, Minas püspök halála után (1686) hét, nyolc, tizenegy és tizennégy esztendővel később keletkezett irat erősítette meg. Minas katolikus hitvallását elsősorban a már említett Rudolf Bzensky jezsuita páter leírásai (1694, 1701), Sebastiano Maria Accorsi lemergi prefektus 1700. évi jelentése, a jezsuita rendtartomány 1697. évi évkönyvének rövid bejegyzése, illetve az ismeretlen katolikus szerzőnek tulajdonított *Fidelis relatio* című dokumentum tanúsítja. Sőt az erről a katolikus hitvallásról szóló adat átkerült az erdélyi örmények történetéről szóló csekély számú szakirodalmi műbe is. Mindenesetre tény, hogy a Minas püspök katolikus hitvallásáról szóló értesüléseket hosszú időn keresztül nem vetették részletes vizsgálat alá, és így a történészszakma az örmény apostoli püspök katolikus hitvallását kész tényként kezelte.²¹

Ugyanakkor Minas püspök katolikus hitvallásával kapcsolatban a Vatikáni Titkos Levéltárból, illetve a Propaganda Fide történeti levéltárából a közelmúltban napvilágra került iratok egyértelműen megcáfolták Minas püspök 1686. évi katolikus hitvallását. Sőt a tárgyalásokon részt vevő Vardan Hunanean unitus érsektől sem származnak olyan hivatalos vagy félhivatalos iratok, melyek megerősíték Minas püspök katolikus hitvallását. Ezen túlmenően az érseknek és a Propaganda Fide titkárnak, Edoardo Cybónak (1619–1705) 1687 elején keltezett levelei csak Minas haláláról, esetleges utódlásáról és Oxendio erdélyi missziójáról számoltak be. A katolikus hitvallásról viszont egy szót sem szóltak. Opizio Pallavicini varsói apostoli nunciustól úgyszintén nem maradt fenn egy olyan irat sem, mely alátámasztaná az örmény apostoli püspök katolikus hitvallását. Minas püspök 1686-ból fennmaradt levelei szintén nem a katolikus hitvallásáról nyújtanak megbízható értesüléseket, hanem inkább arról, hogy Lembergben hitvitákat folytatott Hunanean érsekkel az örmény apostoli hit védelmében.²²

21 APF SOCG Vol. 537. Fol. 418r–v.; ARSI FA Hist. Vol. 155. Fol. 81v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 32.; uo. Cod. 21. Pag. 82.; uo. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (oldalszámozás nélkül); uo. Cod. 29. Pag. 346.; ELTE EKK Collectio Kaprinayana, A. Cod. 11. Pag. 112. Ld. erről: *Andreas Ilia*: Ortus et progressus variarum in Dacia gentium et religionum. Claudiopolis, 1730. 64., 72.; *Lukácsy, Chr.*: i. m. (12. jz.) 68.; Kamenic' Taregirk' Hayoc' Lehastani ew Rumenioy [Kamenieci krónika: a lengyelországi és a romániai örmények évkönyvei]. Ašx. Lewond Ališan. Mxit'arean Tparan, Venetik, 1896. 127.; *Hodinka A.*: A munkácsi i. m. (2. jz.) 2.; *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. 3. kiad. Veszprém Egyházmegyei Ny., Veszprém, 1929. 219–220.; *K'olanĵian, S.*: i. m. (12. jz.) 362–363.; *Petrowicz, G.*: i. m. (12. jz.) 82.; *Molnár A.*: Bzensky i. m. (5. jz.) 26.; *Uő*: Lehetetlen küldetés? i. m. (5. jz.) 222.

22 APF SOCG Vol. 532. Fol. 456r–457r.; APF Lettere SC Vol. 76. Fol. 33r–34r., Fol. 90v–91r.; APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 434r–v+435v., Fol. 498r–v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 374r–375v.; Archivio Segreto Vaticano (Róma), Archivio della Nunziatura in Vienna (= ASV ANV) Vol. 196. Fol. 219r–220r. Ld. erről: *Step'anos Rošk'ay*: Žamanakagrut' iwn kam tarekank' ekelec'akank' [Kronológia avagy egyházi évkönyvek]. Ašx. Hamazasp Oskean. Mxit'arean Tparan, Vienna, 1964. 186.

Oxendio szerepe is igen ellentmondásos, mivel az 1686-ban, 1687-ben, illetve az 1688-ban írott és a Propaganda Fidéhez eljuttatott hivatalos jelentései nyilvánvalóvá tették, hogy Minas püspök nem tette le a katolikus hitvallást, és 1686-ban nem mint unitus, hanem mint örmény apostoli hitű püspök távozott el az élők sorából.²³ Mindezek ellenére Oxendio a *Fidelis relatio* című dokumentum ismeretlen szerzőjének 1693-ban, Rudolf Bzenskynek 1694-ben, illetve Sebastian Maria Accorsinak 1700-ban már arról számolt be, hogy Minas letette a katolikus hitvallást Lembergben, és unitus püspökként halt meg. Itt Oxendio utólagosan egyfajta mítoszt keltett életre, melyben azt próbálta igazolni, hogy az állítólag unitusként meghalt Minas püspök helyett egyes-egyedül neki volt joga arra, hogy az erdélyi örmények egyesült hitű püspöke lehessen.²⁴

Végeredményben a katolikus hitvallást le nem tett Minas püspök 1686. évi halála megkönnyítette a misszionárius helyzetét. Oxendio most már teljes erővel törekedhetett Erdélyben az apostoli örmény püspök nélkül maradt „eretnek” és „szakadár” hitű örmény papok és a köznép megtérítésére. Hittérítői munkásságának eredményeképp 1688–1689 fordulójától kezdve az erdélyi örménység jelentős része, valamint az apostoli papok kezdték elfogadni a katolizációt. Ezenfelül Giacomo Cantelmi (1645–1702) varsói apostoli nuncius, Caesarea címzetes érseke, Hunanean érsek és a theatinus Francesco Bonesana, a leMBERGI Örmény Kollégium akkori prefektusa minden tőlük telhetőt megtettek annak érdekében (például pénzbeli segélyek, latin nyelvű misekönyvek küldése, fiatal unitus papok delegálása), hogy Oxendio eredményesen kiteljesítse küldetését Erdélyben.²⁵ Sőt Cantelmi nuncius és Bonesana prefektus sikeresen megíhúították, hogy az örmény egyházfő, I. Eliazár (1682–1691) katolikosz által kinevezett és felszentelt örmény keleti püspök bejusson Erdélybe, és elfoglalja a Minas halála miatt megüresedett püspöki széket.²⁶

Oxendio ténykedésének eredményeképpen három örmény pap (Elia MENDRUL *awagerēc'*, házaspap, valamint ASTUACATUR NIGOŠEAN és VARDAN MARTINUS POTOCZKY szerzetesek) vezetésével az erdélyi örmények 1689. február elején egy népes delegációból álló követséget menesztettek Lembergbe, ahol az erdélyi közösség nevében Vardan Hunanean unitus érsek kezébe letették a katolikus hitvallást. Az erdélyi örmények katolikus hitvallását igazoló dokumentu-

23 APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 13r–v.; APF Collegio Urbano Vol. 3. Fol. 472r–v.

24 APF Acta SC Vol. 70. Fol. 103r–105v., Fol. 166v.; APF SOCG Vol. 537. Fol. 416r–417r., Fol. 419r–v.; APF Lettere SC Vol. 89. Fol. 116r–117r., Fol. 224r–225r. Ld. erről bővebben: Nagy K.: Az erdélyi örmény egyházi unió i. m. (9. jz.) 111–112.

25 APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 53r., Fol. 69r–v., Fol. 70r.

26 I. Eliazár örmény egyházfő Minas halála után közvetlenül a lengyelországi örmény Teodor Wartanowiczot (1652–1700) nevezte ki az erdélyi örmények püspökévé. Erről ld.: APF Acta SC Vol. 60. Fol. 78r–81v., Fol. 125r–128v.; APF SOCG Vol. 507. Fol. 87r–88v., Fol. 93r–94r.; uo. Vol. 509. Fol. 112r.; APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 7v–8r., Fol. 15r–v.; uo. Vol. 80. Fol. 3v., Fol. 45r–v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 51r–v.; APF SC Fondo Moscovia, Polonia e Rutenia Vol. 2. Fol. 325r–v., Fol. 335r.

mokban az örmények egyúttal azt is kérték a Szentszéktől, hogy püspöküknek az elhunyt Minas helyére az unitus hitű Oxendiót nevezzék ki és szenteljék fel.²⁷

Az 1689. évi katolikus hitvallás és unió ugyanakkor egy tökéletlen, részleteiben ki nem munkált vallási egyesülésnek bizonyult. A Hunanean érsek kezébe letett katolikus hitvallás és megkötött unió tudniillik rengeteg megválaszolatlan kérdést hordozott magában. Ugyanis az egyesülésről szóló iratok lényegében csak a vallási egyesülés kimondására, Lemberg egyházi joghatóságának, valamint a római pápa primátusának elismerésére szorítkoztak. A vallási egyesülés ugyanakkor nem tisztázta az egyházi unióra lépő erdélyi örmények állásfoglalását az Eukharisziáról, a *Filioque*-imádságról (*ew yOrduoyn*), a Purgatórium (*K'awarann*) létéről, a 451. évi khalkédóni egyetemes zsinat tanításáról, a *Trisagion*-himnusz helyes énekléséről, a liturgikus nyelvhasználatról, a mise-könyvekről, a kalendáriumról vagy az áttért örmény papok jogi és házassági státusáról.²⁸ Mindenesetre tény, hogy az egyházi unió értelmezése számos további konfliktust és problémát hordozott magában.

Az erdélyi örmény egyházi unió megteremtését elsősorban az ősi vallási egység helyreállításának gondolata vezérelte. Megkötésében sem a bécsi udvar, sem a magyar katolikus egyház nem játszott jelentős szerepet. A Szentszék és az erdélyi örmények is úgy ítélték meg az egyházi unió kapcsán, hogy az egyesülésükkel kis idő múltán helyreállhat az a hitbeli egység, amely a latin és az örmény egyházat jellemezte a kereszténység hajnalán, I. Szilveszter (314–335) pápa pontifikátusa, valamint Világosító Szent Gergely (287–325), az örmények apostola és első katolikosa idején. A római katolikus egyház álláspontja szerint az örmény apostol méltatlan és eretnek utódai miatt távolodott el az örmény apostoli egyház az akkor még egységes ortodoxiától, és lépett a „monofizitizmus”, illetve a szakadárság útjára. Ezért Róma részéről fontos mérföldkőnek tartották a lengyelországi örmények egyházi uniója után az erdélyiek vallási egyesülését is, mivel ez – meglátásuk szerint – fontos „hídfehlést” képezhetett majdan az anyaországi örmény apostoli egyháznak Rómával történő teljes egyesüléséhez.²⁹ Az erdélyi örmény unió mögött gazdasági okokat és indítékokat ugyanakkor nem lehetett találni. Minden valószínűség szerint azért, mert az erdélyi örmények I. Apafi Mihály (1661–1690) 1680. évi ren-

27 APF Acta SC Vol. 59. Fol. 165r–169r.; APF SOCG Vol. 504. Fol. 103r.; uo. Vol. 506. Fol. 66r.; APF CP Vol. 29. Fol. 610r–v., Fol. 630r–631v., Fol. 651r.; APF Lettere SC Vol. 78. Fol. 36v–38r., Fol. 102r–v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 251.; uo. Cod. 16. Pag. 34.; uo. Cod. 21. Pag. 82.; uo. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (oldalszámozás nélkül); Gyergyószentmiklósi Örmény Katolikus Plébánia Könyv- és Kézirattára (Gyergyószentmiklós) I./1. Ld. erről: *Rošk'ay*, S.: i. m. (22. jz.) 186.; *Bárány Lukács*: Verzelescul Oxendius. I. Armenia 3. (1888) 67.; *Molnár A.*: Bzensky i. m. (5. jz.) 26–27.; *Uő*: Lehetetlen küldetés? i. m. (5. jz.) 222–223.; *Nagy K.*: Emlékirat i. m. (7. jz.) 264–265.; *Uő*: Az erdélyi örmény egyházi unió i. m. (9. jz.) 113.

28 APF CP Vol. 29. Fol. 613r–v., Fol. 628r–629v.

29 Uo. Vol. 29. Fol. 644r+646v., Fol. 645r., Fol. 647r–v., Fol. 648r–v. A fenti elvet a római katolikus egyházon belül legmarkánsabban a jezsuiták képviselték. Erről ld.: *Shore*, P.: i. m. (3. jz.) 76.

deletének megfelelően már az egyházi unió előtt nagyon kedvező gazdasági kiváltságokat élveztek Erdély területén.³⁰

Az 1689. évi katolikus hitvallás, valamint a megkötött vallási unió mindenestre másfél évvel később nagyban hozzájárult ahhoz, hogy VIII. Sándor pápa (1689–1691) Oxendiót 1690. október 2-án (címetes) püspöknek és az erdélyi örmények apostoli vikáriusának nevezte ki. A Szentszék fizetségül pedig évi száz arany scudót állapított meg számára.³¹ Oxendio püspöki kinevezésében – az időközben bíborossá emelt (1690. február 13.) – Giacomo Cantelmi varsói apostoli nuncius szerzett elévülhetetlen érdemeket, aki álhatatosságával meg tudta nyerni a Propaganda Fide befolyásos bíborosait, mint például Flavio Chigit (1631–1693), Federico Ubaldi-Baldeschi Colonnát (1625–1691), Giulio Spinolát (1612–1691), Girolamo Casanatét (1620–1700), vagy Angelo Paluzzi degli Albertoni-Altierit (1623–1698), a Propaganda Fide bíboros-prefektusát és végül Edoardo Cybót, a Propaganda Fide titkárát Oxendio püspöki jelöltségének támogatásához.³² Ugyanakkor a kinevezéssel egyidejűleg – a leMBERGI örmény unitus érsekség heves tiltakozása ellenére – az erdélyi örményeket közvetlenül a Szentszék egyházi joghatósága alá rendelték. Oxendiót végül 1691. július 30-án Lembergben szentelték püspökké az örmény Szent Istenszülő érseki székesegyházban. A szertartást latin és örmény unitus rítus szerint Vardan Hunanean unitus érsek és Andrea Santa Croce (1656–1712) varsói (később bécsi) apostoli nuncius, Seleucia címetes érseke végezték.³³

30 *Govrikan, G.*: i. m. (12. jz.) 8–15.; *Éble Gábor*: A szamosújvári Verzár család. Franklin, Bp., 1915. 13.; *K'olanĵian, S.*: i. m. (12. jz.) 361.

31 VII. Sándor pápa egyáltalán nem gördített akadályt Oxendio kinevezése elé, hiszen pápává történő megválasztása előtt Pietro Ottoboni (1610–1691) néven a Propaganda Fide egyik befolyásos bíborosa volt, és támogatta Oxendio jelöltségét. APF Acta SC Vol. 59. Fol. 165r–169r.; uo. Vol. 60. Fol. 14r–19v.; APF SOCG Vol. 510. Fol. 94r.; uo. Vol. 512. Fol. 179r–v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 215r–v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 252.; uo. Cod. 16. Pag. 34.; uo. Cod. 21. Pag. 83.; uo. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (oldalszámozás nélkül); uo. Cod. 29. Pag. 346. Ld. erről még röviden: *Petrowicz, G.*: i. m. (12. jz.) 94–96.

32 APF Acta SC Vol. 60. Fol. 78v–81v., Fol. 125v–127v.; APF SOCG Vol. 506. Fol. 61r–v., Fol. 63r–64r.; uo. Vol. 507. Fol. 87r–88v.; APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 80v–81r., Fol. 82r–v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 221r. Oxendio mellett más jelölt neve is felmerült. Lengyelország prímása, Michal Radziejowski (1643–1705) gñieznói érsek, bíboros, ifjabb Carlo Barberini (1630–1704) bíboros (1698–1704 között a Propaganda Fide prefektusa) és a korábbi varsói apostoli nuncius, Opizio Pallavicini bíboros Deodatus Nersesowicz (1647–1709) címetes traianopolisi püspök jelöltsége mellett törtek lándzsát. Nersesowicz jelöltsége mellett szólt az az érv, hogy a Collegium Urbanumban végezte tanulmányait, illetve 1683–1686 között a leMBERGI örmény unitus érsekséget vezette koadjutorként. Ezen túlmenően Nersesowicz Oxendiót igyekezett lejártni a Propaganda Fide bíborosai előtt állítólagos eretnoksége miatt. Mesterkedéseit azonban Cantelmi sikeresen meggátolta. Erről ld.: APF CP Vol. 29. Fol. 636r–v.; APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 129r–132r.

33 Ld. erről: APF Acta SC Vol. 61. Fol. 84r–87r.; APF SOCG Vol. 510. Fol. 97r.; APF Lettere SC Vol. 80. Fol. 65r–v., Fol. 74v–75v., Fol. 86v–87v.; uo. Vol. 85. Fol. 65r–v., Fol. 74v–75v., Fol. 86v–87v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 140r., Fol. 146r–v.; PLE AEV Sub Primatae Széchényi (= SPSZ) No. 273/4.2. Ld. erről még: *Rošk'ay, S.*: i. m. (22. jz.) 187.

Az egyházi unió, mint ahogyan azt korábban említettük, rengeteg kérdést nyitva hagyott, és emiatt számtalan konfliktus forrása lett az erdélyi örmény egyházon belül. Ennek okait pedig az örmény és a latin dogmatika, valamint egyházi kultúra különbözőségében kell keresni. Oxendio Virziresco püspök a feltétlen latinizáció híve volt, míg a papjai elsősorban olyan áttért örmény egyházi emberek voltak, akik áttérésük előtt hagyományosan is az örmény apostoli egyház kulturális közegében nevelkedtek. Oxendio a római Collegium Urbanumban szerezte tudását, ahol közismerten a nyugati jellegű teológiai oktatást részesítették előnyben. Örmény származása ellenére Oxendio magát mindig is a római katolikus egyház emberének tartotta.³⁴ Ebben szerepet játszott talán az is, hogy latin rítus szerint szentelték fel pappá 1681. augusztus 9-én Rómában. A szentségeket a *Sacramentarium Romanum* szerint szolgáltatta ki a híveknek, illetve Erdélyben latin nyelvű misekönyveket használt,³⁵ míg az örmény papok a megkötött unió ellenére is makacsul a „régí” örmény apostoli szokásokhoz ragaszkodtak. Számukra az egyházi unió megkötése és kimondása voltaképpen a római pápa főségének elismerésére szorítkozott.

A most közlendő irat elején van egy érdekes passzus, ami némi ellentmondást is tükrözhet. Az erdélyi örmények egy bizonyos gyergyószentmiklósi egyezsége hivatkoznak, amely közöttük és az akkor még csak misszionárius Oxendio között kötött még feltehetően az 1680-as évek végén. Eszerint az örmények az egyházi unió megkötése után bizonyos régi szokásaikat megtarthatták, mint például a böjti szokásokat, az ünnepeket, az egyházi énekeket, a régi naptárukat, a liturgiák alkalmával viselt papi öltözékeket stb.³⁶ Mindenesetre az iratból az derül ki, hogy a vallási unió gyakorlati kérdéseit elvileg tisztázhatták. Ugyanakkor Oxendiónak a Szentszékhez eljuttatott jelentései erről az egyezségről mélyen hallgatnak.

A vallási unió eltérő értelmezéséből már 1691 őszén konfliktus robbant ki Besztercén.³⁷ A püspök az erdélyi örmények körében végzett vizitációi során megtapasztalta, hogy az örmény papok házasságban élnek, melyet ő állandóan kifogásolt, ugyanis az örmény papok számára is a cölibátust tartotta követendő

34 APF Acta SC Vol. 80. Fol. 263r–267r., Fol. 361r–v.; APF SOCG Vol. 572. Fol. 283r–285r.; APF Lettere SC Vol. 99. Fol. 82r–v., Fol. 83v–84r.; ASV ANV Vol. 196. Fol. 265r–268v.

35 Oxendiot végül Edoardo Cybo akkori címzetes seleuciai érsek, a Propaganda Fide titkára szentelte pappá a latin rítus szerint. Sőt az unitus misszionárius (később püspök) 1681-ben, 1685-ben, 1687-ben és 1696-ban is többször kért engedélyt, illetve felhatalmazást a Szentszéktől, hogy mindig latin szertartás szerint misézhesen. Erről ld. még: APF Acta SC Vol. 51. Fol. 81r., Fol. 154r–v., Fol. 232r., Fol. 255v.; APF SOCG Vol. 490. Fol. 110r.; uo. Vol. 492. Fol. 313r.; uo. Vol. 493. Fol. 30r+31v., Fol. 376r+377v., Fol. 378v.; uo. Vol. 497. Fol. 335r.; APF Lettere SC Vol. 70. Fol. 42r., Fol. 54v. Ld. még erről: Püspöki jelentések i. m. (13. jz.) 112–115.; *Hodinka A.*: A munkácsi i. m. (2. jz.) 3.; *Galla Ferenc*: Pápai kinevezések, megbízások és felhatalmazások Erdély, a Magyar Királyság és a Hódoltság területére (1550–1711). S. a. r. Tusor Péter–Tóth Krisztina. PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport–Váci Egyházmegyei Történeti Bizottság, Bp.–Róma, 2010. (Collectanea Vaticana Hungariae II/3.) 139., 141., 142., 152.

36 ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 77.

37 APF Acta SC Vol. 61. Fol. 84r–87r.

példának. Ezért be is panaszolta őket a Propaganda Fidénél, miszerint házasságuk miatt eretnokségben élnek.³⁸

A bevádolt papok úgyszintén a Propaganda Fidéhez fordultak. Leveleikben Oxendiónak túlzott és „bigott” latinizációját rótták fel, mert arra akarta őket kényszeríteni, hogy végérvényesen hagyják el családjukat.³⁹ A Szentszék viszont ebben a kérdésben – meglepő módon – nem a püspöknek adott igazat. A Propaganda Fide bíborosai döntésüket azzal támasztották alá, hogy az erdélyi örmény papok még az 1689. évi egyesülésük előtt házasságban éltek, és ez nem képezhet akadályt abban, hogy továbbra is gyakorolhassák papi hivatásukat. Ily módon ez a probléma legalább hat évre lekerült a napirendről.⁴⁰

Ugyanakkor az örmény egyházi unióban az erdélyi protestáns elit is veszélyt látott. Nem nézték jó szemmel, hogy az erdélyi románok között 1692-ben meginduló vallási unió folyamata, az apostoli örmények uniólása, illetve Oxendio unitus püspökké történő kinevezése megbonthatja a protestánsok kárára a már több évtizede kialakult konfesszionális egyensúlyt. A protestánsok magyarán ekkor az örmény egyházi unió megkötésében, illetve kiteljesítésében ellenérdekeltek voltak.⁴¹

Ezért azzal az ígérettel kecsegtették az erdélyi örményeket, hogy amennyiben visszamondják az egyházi uniót, és visszatérnek őseik apostoli hitére, akkor kiszélesítik I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem 1680. évi kiváltságát. Eredendően az örményekben – lévén kereskedő népesség – azért is volt fogadókészség az egyházi unióra, mert úgy látták, hogy egy esetleges vallási egyesüléssel kiszélesíthetik a korábban adományozott és számukra kedvező gazdasági kiváltságokat.⁴²

Ezt a protestánsok jól felismerték. Ráadásul 1691–1692 fordulóján az örmények körében növekedett az elégedetlenség, mert azzal szembesültek, hogy terheik és adóik az egyházi uniót követően csak növekedtek. Míg az egyházi unió megkötése előtt évi száz forint adót, addig az uniót követően a többszörösét kellett befizetniük portánként. Ráadásul az örmény családfőkre külön fejadókat vetettek ki a hatóságok. Sőt az örmény unitus papokat is külön megadóztatták, jóllehet nyilvánvalóan abban reménykedtek, hogy az uniójukkal mentesülnek az adók alól. Ebben viszont a már említett unió tökéletlensége is megmutatkozott, hiszen az 1689. évi katolikus hitvallás és az unió szövegének elemzése során is kiderült, hogy az áttért örmény papok társadalmi státusával érdemben nem is foglalkoztak. Ezért már 1691-ben számos örmény család visszamondta az uniót, és visszatelepült Moldvába.⁴³

38 Oxendio püspök vizitációjáról ld.: APF SOCG Vol. 512. Fol. 178r–v., Fol. 179r., Fol. 180r+183r., Fol. 181r+186v.

39 Uo. Vol. 510. Fol. 94r+101v., Fol. 97r–98r.

40 APF Acta SC Vol. 61. Fol. 84r–87v.

41 APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 219r.

42 Uo. Fol. 233r.

43 ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 83.

Ezzel a problémával csakhamar Oxendio is szembesülni kényszerült. A püspök ugyan későn eszmélt, de végül tudatosult benne, hogy az erdélyi örményeket az egyházi unióban csak a korábban adott kiváltságok kiszélesítésével lehet megtartani. Természetesen a maga részéről minden tőle telhetőt megtett annak érdekében, hogy a kiváltságok kiszélesítését keresztülvigye a Guberniumnál.⁴⁴ A püspök ezen irányú tevékenységét gyanakvással figyelte az erdélyi protestáns elit. Különösen gróf Bethlen Miklós (1642–1716) kancellár volt az a személy, aki Oxendio püspöki tevékenységét gátolta Erdélyben.⁴⁵

Oxendio jelentése szerint a kancellár a beszercei szászokat szándékosan tüzelte az áttért örmények ellen. Bethlen ezen túlmenően megkísérelte – legalábbis a püspök állításai és vádjai szerint – a beszercei örményeket arra rábeszélni, hogy tagadják meg egyházi uniójukat. Cserébe a kancellár azt ígérte, hogy kieszközli számukra a bécsi udvarnál, illetve a Guberniumnál, hogy szélesebb körű autonómiát és kereskedelmi privilégiumokat kapjanak.⁴⁶ Bethlen célpontja egyértelműen a katolicizmust Erdélyben képviselő Oxendio volt.⁴⁷ Mindenesetre tény, hogy az erdélyi örmények a felettük tornyosuló gazdasági problémák okát ekkor már többségében az egyházi unióban és a püspökben látták. Meglátásuk szerint az 1689-ben megkötött vallási unió számukra csak kárt, nem pedig előnyt hozott.⁴⁸

Az erdélyi örmény klérus többsége ekkor már Oxendio ellen fordult. Vardan Martinus Potoczky és Astuacatur Nigošean vardapetek, beszercei unitus papok visszamondták az uniót, és a közösségen belül sikeresen a katoli-

44 Uo.

45 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 267r–268v.

46 Uo. Fol. 265r–v.

47 Jóllehet Erdélyben ekkor Kada István (1617–1695) személyében az erdélyi római katolikusoknak már volt a király által kinevezett püspökük (pontosan az Augustopolis címzetes püspöki címet viselte 1685–1695 között), ám 1685-ös kinevezését a Szentszék nem erősítette meg. Többek között ez utóbbi kanonizációs probléma miatt, illetve az erdélyi protestánsok ellenállása folytán Kada végül nem juthatott el Erdélybe. Ezután Kada haláláig Nagyszombatban maradt, 1691-ben Széchényi György (1605–1695) esztergomi érsek segédpüspöke lett, miközben Oxendio címzetes püspökként végig Erdélyben tevékenykedett. Kadát vélhetően Kollonich Lipót (1631–1707) bíboros, akkori kalocsai érsek szentelte püspökké 1690. február 2-án Bécsben. Kada Istvánról, ill. a korszakban az erdélyi római katolikus püspökség betöltésének problémájáról ld. még: APF Acta SC Vol. 58. Fol. 13r–16r., Fol. 127v–131r.; uo. Vol. 59. Fol. 33r–34r., Fol. 114v–115r., Fol. 151r–154r.; APF Lettere SC Vol. 78. Fol. 172v–173r.; APF SC Fondo Ungheria e Transilvania Vol. 2. Fol. 309r–v.; APF SOCG Vol. 500. Fol. 58r–59v. Fol. 60r.; uo. Vol. 503. Fol. 427r., Fol. 440v.; uo. Vol. 504. Fol. 58r–71r. Ld. erről: *Temesváry János*: Erdély választott püspökei. I–II. Szamosújvár, 1913–1914. II. 52–57., 108–109.; *Jakab Antal*: Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században. EME, Kolozsvár, 1944. (Erdélyi Tudományos Füzetek 172.) 16–17.; *Galla F.*: Ferences missziók i. m. (14. jz.) 264–267.; *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*. IV. Ed. István György Tóth. Római Magyar Akadémia–METEM–MTA TTI, Róma–Bp., 2005. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes 4.) 2845–2847.; *Nagy K.*: Emlékirat i. m. (7. jz.) 267.

48 APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 265r–v.

kus egyház ellen prédikáltak.⁴⁹ A két vardapet hittagadása különösen érzékeny veszteség volt Oxendio számára, ugyanis a két szerzetes még 1689-ben tagja volt annak a küldöttségnek, amely Lembergben Hunanean érsek színe előtt az erdélyi örmény közösség nevében letette a katolikus hitvallást, és Oxendiót kérte unitus püspökné.⁵⁰

Vardan és Astuacatur vardapetek hittagadása mögött nyilvánvalóan a gazdasági problémákat és az örményeket sújtó adókat kell keresnünk. Ettől függetlenül a hittagadásnak kulturális és dogmatikai okai is lehettek. Vardan és Astuacatur áttért szerzetesek voltak, akik többi erdélyi paptársukhoz hasonlóan az örmény apostoli egyház hagyományainak közegében nevelődtek és szocializálódtak. Az erdélyi örmény papok többsége továbbra is az Oxendio által hibásnak tartott örmény apostoli szokások szerint látta el egyházi szolgálatát. Az egyházi unió így lényegében nem járt az erdélyi örmény egyházon belül azonnali radikális változtatásokkal. Ennek ellenére Oxendio püspök minden tőle telhetőt megtett annak érdekében, hogy Erdélyben az örmény apostoli egyház szokásait a háttérbe szorítsa.⁵¹

A *Fidelis relatio* szerint Vardan vardapet az örmény apostoli szokások szerint szolgáltatta ki az Eukharisziát: azaz két szín alatt áldoztatott, és nem kevert vizet a borba.⁵² Ez utóbbi Oxendiónál is nagy felháborodást keltett, és a vele szembeforduló örmény szerzetest, valamint híveit meg akarta büntetni. A püspök más megoldást nem látva az erdélyi világi hatóságokhoz fordult. Oxendiónak ugyanakkor nem volt jó renoméja az erdélyi kormányzatnál, különösen Bethlen Miklósnál, akivel eleve igen rossz viszonyban állt ez idő tájt.⁵³

A püspök helyzetét tovább rontotta az is, hogy a Szentszék által odaítélt évi száz arany scudo fizetését meglehetősen nagy késésekkel (általában két-három év csúszással) kapta meg. Így mindig rá volt kényszerülve arra, hogy segélyért „kuncsorogjon” az erdélyi világi hatóságoknál. Ugyan a hithű katolikus Federico Veterani gróf (1650–1695) olasz származású császári generális, Erdély katonai parancsnoka gyakran kisegítette a püspököt, de ez ügyben magánál Bethlennél is kilincsel.⁵⁴

49 APF Acta SC Vol. 62. Fol. 125r–128v.; APF Lettere SC Vol. 81. Fol. 130v–131r.; uo. Vol. 82. Fol. 100r–v., Fol. 110v–111r., Fol. 119r–v., Fol. 147r–v.

50 ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 84.

51 APF Acta SC Vol. 63. Fol. 68r–70v.

52 APF Lettere SC Vol. 81. Fol. 153v–154r., Fol. 215v–216r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 83.

53 APF SOCG Vol. 520. Fol. 284r–v.; PL AEV SPSZ No. 273/4.; ELTE EKK Historia. Res Transylvanica (= G.) Cod. 522. Fol. 137r–138r.

54 Oxendio püspök fizetésének problémájáról ld. az alábbi dokumentumokat: APF Acta SC Vol. 63. Fol. 79r–v.; APF SOCG Vol. 509. Fol. 109r+112r–v., Fol. 110r–111r.; uo. Vol. 515. Fol. 87r., Fol. 88r–v.; APF Lettere SC Vol. 82. Fol. 163v–166r.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 233r., Fol. 235r–v.; APF SC Fondo Moldavia Vol. 2. Fol. 322r.

1692-ben a kancellárral a segély kapcsán is igen éles, személyeskedő konfliktusba keveredett. Bethlen az unitus püspököt és híveit egyszerűen bajkeverőnek, bitangnak és Erdély pestisének nevezte. A kancellár szerint Oxendio püspök fanatikus katolicizmusa miatt keveredett konfliktusba örményeivel Erdélyben, mert „németpártisága” és „erővel térítő” latinista álláspontja miatt a közösségen belül már igen nagy volt az elutasítottsága. A vitát végül Absolon Dániel és Veterani generális simította el. Azonban Oxendio viszonya a kancellárral továbbra is feszült maradt.⁵⁵

Mindenesetre, vélhetően a katolikus Veterani közbenjárására, Bethlen Oxendiónak ígéretet tett arra, hogy a segély ügye mellett Vardan és Astuacatur hittagadásának ügyében is közbenjár a hatóságoknál. A kancellár 1692 júniusában felkérte Alvinczi Péter ítélőmestert, hogy állítson fel egy tizenkét fős, Erdély négy bevett felekezetét képviselő tagokból álló vizsgálóbizottságot az erdélyi örmény hittagadások ügyében. A bizottság feladata az volt, hogy vizsgálja meg, hogy katolikus vagy keleti hitvallásban vannak-e az erdélyi örmények. Végül az Alvinczi vezette protestáns többségű bizottság semmilyen konkrét eredményt nem mutatott fel. Lényegében ez a vizsgálat Oxendio számára kedvezőtlen eredménnyel zárult. A bizottság tagjai úgy ítélték meg, hogy a Vardan-féle hittagadás nem ütközik az erdélyi vallásgyakorlat bevett hagyományaival, és ezért nem is hoztak konkrét végzéseket.⁵⁶

Oxendio püspök ezért gróf Bánffy György (1660–1708) erdélyi kormányzóhoz fordult. Bánffy ugyan ígéretet tett arra a püspöknek, hogy Vardan ügyét a soron következő kolozsvári országgyűlés elé viszi, végül azonban ennek semmilyen foganatja sem lett. A protestáns rendek az országgyűlésen ugyanis elutasították a püspök kérését a hittagadók megbüntetésére vonatkozóan, mert véleményük szerint az örmény püspök nem világi, hanem csak egyházi felhatalmazással bír. Vagyis – szerintük – a püspök világi ügyekben kívánt eljárni, és ezáltal átlépte a hatáskörét. Az ügyet így a Katolikus Státus hatáskörébe utalták. A Státus viszont érdemben nem foglalkozott vele.⁵⁷

A kormányzó ugyanakkor annak a látszatát kívánta kelteni, hogy Oxendio ügyével mégiscsak foglalkoztak. Ezért a kormányzó két tekintélyes magyar protestáns vallású nemesembert, Thorma (Tormai) Miklóst és Balogh (Balogy) Jánost kérte fel arra, hogy folytassanak le széles körű vizsgálatot Besztercén a Vardan-ügy kapcsán az örmények egyházi státusával kapcsolatban, amelyről írásbeli jelentést kellett készíteniük a Gubernium számára. A vizsgálatnak tulajdonképpen az volt a célja, hogy megállapítsa, hogy a Besztercén élő örmények katolikusok-e vagy apostoli vallásúak.⁵⁸

55 *Gróf Bethlen Miklós: Önéletírás.* Kiadta Szalay László. I–II. Heckenast, Pest, 1858–1860. (Magyar Történelmi Emlékek 2–3.) II. 217.

56 PL AEV SPSZ No. 274/4.1.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 84.

57 PL AEV SPSZ No. 274/8.3

58 Uo. No. 274/8.4. Ld. erről még: Nagy K.: Emlékirat i. m. (7. jz.) 273.

Mindeközben a protestáns II. Apafi Mihály (1676–1713), Erdély választott fejedelme is közbeavatkozott. Látván a konfliktust az örmények ügyében, 1692 júniusában felkarolta az örmény hittagadók ügyét. Vardan vardapet vezetésével mintegy hatvan örmény keleti hitű család települt át az Apafi család ebesfalvi (későbbi nevén: erzsébetvárosi) birtokára. A fejedelem az Ebesfalvára áttelepült örményeknek szabad vallásgyakorlatot, önkormányzatot, illetve kedvező kereskedelmi kiváltságokat biztosított.⁵⁹ Eközben számos örmény család Astuacatur vardapet vezetésével egyszerűen minden ingóságával együtt elhagyta Erdélyt, Moldvába távozott, és véglegesen visszamondta az egyházi uniót.⁶⁰ Oxendio kétségbeesésében a Propaganda Fide jóváhagyása nélkül 1692 decemberében Moldvába távozott, és megpróbálta visszatérésre bírni Astuacatur vardapetet, valamint követőit. A püspök Moldvából írott levelei viszont arról tanúskodnak, hogy kísérlete kudarcot vallott. Ennek egyik fő oka az volt, hogy a moldvai hatóságok nem igazán nézték jó szemmel, hogy az unitus püspök mindenféle felhatalmazás nélkül kísérel meg missziós tevékenységet folytatni egy hangsúlyosan ortodox keresztény többségű fejedelemség területén. Ezért a kemény ellenállás miatt Oxendio a gyors távozás mellett döntött. Sőt a püspököt maga a Propaganda Fide is megróttá meggondolatlan lépése miatt, mivel a szentszéki intézmény tudta, áldása és engedélye nélkül próbált Moldvában missziót folytatni.⁶¹

A hittagadó Astuacatur vardapet egyébiránt 1693 tavaszán visszatért Erdélybe, és az örmény közösség körében ismételten a vallási unió ellen kezdett prédikálni Besztercén és Gyergyószentmiklóson. Oxendio Veterani generális segítségét igénybe véve a császári katonasággal elfogattatta Astuacatur vardapetet, majd ezt követően a nagyszebeni börtönbe vitette. A renitens örmény papot Oxendio és Veterani nemcsak hittagadással, hanem az „áruló” Thököly Imréhez (1657–1705) fűződő kapcsolattal is megvádolta. Ez utóbbi vád ugyan nem nyert bizonyítást, de a hittagadás vádja már önmagában véve is igen súlyos volt. Az Astuacatur ellen lefolytatott vizsgálatok ugyanakkor sohasem fejeződtek be, mert a vardapet tisztázatlan körülmények között elhalálozott a nagyszebeni tömlöcben.⁶²

1692 nyarán Thorma Miklós és Balogh János is elvégezték Besztercén a maguk feladatát, jóllehet nem ők, hanem az erdélyi örmények készítették el a Bánffy által kért, az erdélyi örmények hitvallásáról szóló dokumentumot. A két nemes az írásbeli jelentés elkészítésével nem sokat bíbelődött; mivel nem nagyon érthettek az örmény egyházi ügyekhez, a püspököt és a hozzá hű papságot kérték meg, hogy írják meg a jelentést, ami voltaképpen nem más, mint egy katolikus hitvallást igazoló dokumentum. Úgy is lehet fogalmazni, hogy az erdélyi örmények 1689 után

59 APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 265v., Fol. 266r.; ASV ANV Vol. 196. Fol. 148r.

60 APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 263r.

61 APF Acta SC Vol. 63. Fol. 68r–70v.

62 Uo. Vol. 65. Fol. 263r–266v.; APF SOCG Vol. 514. Fol. 495r–496v., Fol. 497r–v., Fol. 498r–v., Fol. 499r–v., Fol. 500r–v., Fol. 501r–v., Fol. 502r.; uo. Vol. 522. Fol. 453r–454r.; APF Lettere SC Vol. 82. Fol. 100r–v., Fol. 110v–111r., Fol. 119r–v., Fol. 147r–v.

másodjára is katolikus hitvallást tettek le. A nevezett iratot az erdélyi örmények Oxendio és két hozzá még hű, az egyházi unió pártján álló beszercei örmény pap vezetésével 1692. június 15-én készítették el román nyelven, melyet az erdélyi örmény közösség világi vezetői 1692. augusztus 30-án aláírásukkal ellenjegyeztek. Ennek a dokumentumnak a latin nyelvű másolata került át a Guberniumba, illetve maradt fenn a Hevenesí-gyűjteményben. Ez a hitvallás végső soron azt igazolta, hogy az erdélyi örmények immár elválaszthatatlanul a római katolikus egyház hívei, és szokásaikban is a katolikus egyházat követik. Az erdélyi örmények – szemben az 1689. évi lembergi hitvallásukkal – elismerték a hét szentséget, a nagy egyházi zsinatok tanításait, valamint Alexandriai Szent Kírilloz (412–444) pátriárka és I. Nagy Szent Leó (440–461) pápa tanítását Jézus két természetéről.⁶³ Ugyanakkor egy ellentmondás mindenképpen kitűnik a dokumentumból: az örmény időszámítás feltüntetése, melyet Oxendio mindig is eretneknek tartott, viszont az örmények ragaszkodtak hozzá a már említett gyergyószentmiklósi egyezségnek megfelelően. Ezért nem szabad kizárni annak a lehetőségét sem, hogy a másolatot olyan örmény unitus férfi készítette el, aki egyrészt járatos volt a latinban, másrészt járatos volt az örmény és a román nyelvben is. Egyre inkább kézenfekvőnek tűnik, hogy a másolat elkészítőjében a már fent említett Lazar Budachowicz örmény unitus papot kell keresnünk.⁶⁴

Mint ahogyan azt a korábbiakban említettük, Budachowiczot 1690-ben delegálta a Szentszék Erdélybe Oxendio mellé.⁶⁵ A fiatal örmény unitus pap a lembergi Örmény Kollégium növendéke volt, és ott a nyugati mellett a keleti perspektívájú oktatásra is nagy hangsúlyt fektettek. A papnevelést széles körű örményországi missziós tapasztalattal rendelkező olasz theatinus atyák vezették. A lembergi theatinusok elgondolása szerint bármilyen örmény egyházi unió csakis akkor lehetett igazán sikeres, ha az örmény szokásokat is átveszik, illetve azokat a katolikusokhoz igazítják. Így például megmaradt a Lengyelországban tevékenykedő örmény unitus papok felszentelés előtti házassága, az örmény liturgikus nyelv, illetve az örmény kalendárium használata a Gergely-naptárral párhuzamban.⁶⁶ (Egyébiránt Lazar Budachowicz az egyházi unió és a latinizáció

63 ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 77–80.

64 Az örmény időszámításról és kalendáriumról ld.: *Krikor H. Maksoudian*: *Calendars, Armenian*. In: *Dictionary of the Middle Ages*. III. Cabala to Crimea. Ed. Joseph R. Strayer. Scribner, New York, 1983. 30–31.

65 APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 82v–83r. 1692 kora őszétől Oxendio püspök mellett működött Giuseppe Bonalini (kb. 1650–1703) theatinus szerzetes is, aki az Örményországban végzett hittérítői tevékenységéből kifolyólag szintén helytelenítette a püspök erőltetett latinizációját. Erről ld.: APF Lettere SC Vol. 80. Fol. 143v., Fol. 155v.; uo. Vol. 82. Fol. 63r–64r.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 261r–262r.; APF SC Fondo Moscovia, Polonia e Rutenia Vol. 2. Fol. 315r–v., Fol. 335r., Fol. 386r–v+388v. Ld. erről még: *Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes*. IV. (1691–1710). Ed. Athanasius Welykyj. Romae, 1976. 79–80.

66 A theatinusok a túlzott és erőltetett latinizáció bármilyen formáját az egyházi unióra nézve kifejezetten károsnak találták. Tehát a lengyelországi örmények egyházi uniója módszerében és struktúrájában nagyon sokban eltért az erdélyiekétől. Az 1689. október 20–23. között Lembergben megtartott örmény unitus zsinaton az erdélyiek a meghívó ellenére nem is vettek

eltérő értelmezése kapcsán 1697-ben összetűzésbe is került Oxendio püspökkel. Budachowiczot eretnekséggel vádolták meg, és csak 1699-ben tisztázták őt e vádak alól.)⁶⁷

A most kiadásra kerülő dokumentum szerint az erdélyi örmények 1692-ben visszafordíthatatlanul katolikusok lettek. Ennek ellenére mégis fel kell tennünk a kérdést az 1692. évi hitvallást igazoló irattal kapcsolatban: vajon az erdélyi örmények valóban katolikusok vagy pedig unitusok voltak?

A dokumentum ugyanis nyilvánvalóan nem a színtiszta valóságot írja le. Tudomásunk van arról, hogy Oxendio elsősorban Gyergyószentmiklóson tudott komoly sikereket felmutatni a térítések terén 1692-ben. A besztercei örmények viszont nem voltak teljes mértékben unitusok, sok volt közöttük az ingadozó hitű, és a papok többsége is inkább – az 1689. évi egyházi unió ellenére – apostoli vallásúnak tartotta magát.⁶⁸

A csíkszépvízi örmény kolónia esetében egyértelműen elmondható, hogy az ottani népes örmény közösség 1694-ig egyöntetűen apostoli vallású volt. Sőt Oxendiónak a Szentszékhez eljuttatott jelentései egyszer sem említik meg, hogy a püspök folytatott volna Csíkszépvízen hittérítői tevékenységet az ottani apostoli vallású örmények körében. 1694 februárjában aztán a Csíkban történt portyázásaik alkalmával a tatárok elpusztították a csíkszépvízi örmény közösséget.⁶⁹ A velencei mechitarista szerzetes, Minas Bžškeanc' által 1830-ban kiadott, a kelet-európai örmény szórványegyházakról szóló forrásgyűjtemény azt támasztja alá, hogy a tatárok éppen örmény apostoli rítusú (azaz nem unitus) liturgia (*patarag surb*) alkalmával törtek be a helységbe, az összes örményt rabszíjra fűzték és elhajtották. A Bžškeanc' által kiadott forráskötet azt külön nyomatékosítja, hogy a csíkszépvízi örmények mind egy szálig apostoli (*arək'elakan, lusaworč'adawan, lusaworč'akan*) és nem unitus hitűek voltak.⁷⁰

részt. Oxendio nem igazán helyeselte e zsinat végzéseit, sőt magára nézve nem is tartotta kötelező érvényűnek: a püspök mindvégig makacsul kitartott a latinizáció mellett. Viszont segítőinek többsége lengyelországi örmény unitus pap volt, akik tanulmányaikat a lembergi Örmény Kollégiumban folytatták. Ez a kulturális különbség az elkövetkezendő évek folyamán szintén rengeteg új konfliktusmezőt nyitott meg. APF SC Fondo Armeni, Miscellanea Vol. 14. Fol. 1v–49v.; APF SC Fondo Moscovia, Polonia e Rutenia Vol. 2. Fol. 264r–267v. Ld. erről: Rošk'ay, S.: i. m. (22. jz.) 185.; Petrowicz, G.: i. m. (12. jz.) 18–27.

67 Erről ld.: APF SOCG Vol. 529. Fol. 272r–273v.; uo. Vol. 532. Fol. 470r–471v.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 525r–v.; ASV ANV Vol. 196. Fol. 160r–161v.

68 APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 368r–v.

69 APF Acta SC Vol. 64. Fol. 21v–22r., Fol. 135r–137v.; APF SOCG Vol. 517. Fol. 102r–v., Fol. 103r.; uo. Vol. 518. Fol. 66r., Fol. 69v.; APF Lettere SC Vol. 83. Fol. 44r.

70 Oxendio püspök 1694. december 23-án írt levelében viszont száznegyven elhurcolt csíkszépvízi örményről számolt be, akik közül idővel 93-at sikerült kiváltaniuk. Ezek az örmények később Ebesfalván telepedtek le. APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 287r–v., Fol. 325r–v. A mechitarista történetíró Minas Bžškeanc' 148 csíkszépvízi örmény tatár fogságba eséséről emlékezik meg. Annyit tesz hozzá még, hogy a tatárok apostoli vallású (és nem unitus) örményeket vetettek fogságba papjukkal együtt, épp amikor liturgiát tartottak. Bžškeanc' művében egy, a 17. század végén készült moldvai örmény evangélium (*awetaran*) kolofonjára (*yišatakaran*) hivatkozik. Magyar fordításban: „Az örmény időszámítás 1153. évében, azaz az 1694. esztendő februárjának

Ezen túlmenően a már említett Rudolf Bzensky jezsuita páter az 1695-ben készült *Dissertatio de Societate Iesu de stabilienda Coronae in Transylvania* című munkájában egyértelműen leírta, hogy ekkor az erdélyi örmények többsége „eretnek”, azaz örmény apostoli és nem katolikus hitű. Ez alól csak Oxendio püspök és közvetlen környezete képezett kivételt.⁷¹

1698 őszén egy újabb erdélyi örmény hittagadás ügyében (az Elia Mendrul-ügy idején) már nem Oxendio püspök, hanem az Erdélyben inkognitóban tevékenykedő jezsuiták, nevezetesen Vizkeleti Zsigmond (valódi nevén Csete István) (1648–1718) és Halászi István (valódi nevén Merczis Tamás) (1648–1705) páterek, illetve Szebelébi Bertalan püspöki vikárius vizsgálódtak. Ők végigjárták az összes erdélyi örmény kolóniát, és összeírták, hogy milyen felekezetben vannak az örmény családfejek. Ebesfalván az összes örmény családfejt apostoli hitvallásúnak, azaz nem katolikusnak írták össze. Ezek a dokumentumok valójában arra utalnak, hogy 1692-ben az erdélyi örmények nem voltak egyértelműen unitusok.⁷²

4. napján, Szent Szergiosz szombatján, Magyarországon, a Csíkszépvíz nevű városban fosztogatnak az alávaló tatárok, és rabszíjra fűzték papjukkal együtt az örmény nemzetiségű és gregoriánus [azaz apostoli vallású] lakosságot. Éppen akkor, amikor szent liturgia volt, és elhurcoltak magukkal száznegyvennyolc embert.” *Minas Bšškeanc’*: Čanap’arhordut’iwn i Lehastan [Lengyelországi utazás]. Mxit’arean Tparan, Venetik, 1830. 201. Örmény Szent Szergiosz (*Surb Sargis*) ünnepe az örmény apostoli egyházban mozgóünnep (*festa mobilia, tawn šaržeal*). A Húsvét vasárnapját megelőző 63. naphoz legközelebb eső szombaton tartják (*i šabat’n Sargsi Srboyn*). Ez a nap a régi örmény naptár szerint január 18. és február 23. közé esik. Szent Szergiosz egyébiránt a szerelmesek és jegyesek patrónusa az örmény apostoli egyházban. Ld. erről még: *Lukácsy, Chr.*: i. m. (12. jz.) 18. Lakatos István csíksomizsi plébános így ír az eseményekről 1694. február 13-i feljegyzésében: „Armeni solum 120 et plurimi tum domesticici, tum advenae et viatores, ex variis locis ad sepulturam congregati, in summa plures, quam 7000, in lamentabilem et miseram captivitatem abducti sunt; aliis gladio, aliis prae frigore emortuis. Sic una tribus Siculicae nationis, quae ex 12 constat computanda, deleta est insperate et citissime, nullo resistente paganis.” Idézi: Székely Oklevéltár. VI. Szerk. Szádeczky Lajos. Kolozsvár, 1897. 445. Az 1694. évi székelyföldi tatárbetörésről említést tesz még: ARSI FA Hist. Vol. 152. Fol. 18r–v.

71 „Armeni etiam sub Anno Christi 1670 e Moldavia transmigraverunt in Transylvaniam addiciti mercaturae, quorum pars maior est haeretica. Qui Catholici sunt, orthodoxo sui ritus Aladiensi Episcopo hactenus in Transylvania commoranti parent.” Az idézett rész az értekezés *De varietate Haeresum in Transylvania* c. fejezetében. ELTE EKK G. Cod. 522. Fol. 173r–v. Gyakorlatilag ugyanezt támasztja alá Vizkeleti Zsigmond kolozsvári jezsuita 1692. július 11-én Kollonich Lipót akkori kalocsai érsekhez írott levele is: „Quidam Armenorum sacerdos, factus est Episcopus Leopoli in Polonia, qui taliter qualiter unionem fecit cum suis Armenis ex Catholicis. Saxones Bistriciensis apud quos commorabantur Armeni, statu sine dubio Calvinistarum, maxime Nicolai Bethlen (hic enim Pontifex hujus anni) edictum intorterunt, et omnes Armenos, qui uniti erant Ecclesiae Catholicae, ea Civitate Bistriciensis exercebant, qui vero non essent uniti, permissi sunt.” PLE AEV SPSZ No. 273/2.

72 APF Acta SC Vol. 69. Fol. 107v–116v., Fol. 396v–397r.; APF SOCG Vol. 532. Fol. 466r–471r., Fol. 472r.; APF Lettere SC Vol. 88. Fol. 30r–31r.; ASV ANV Vol. 196. Fol. 187r–v., Fol. 191r–v., Fol. 192r–v., Fol. 194r–v., Fol. 195r–v. Vizkeleti Zsigmond erdélyi tevékenységéről ld. még: APF SC Fondo Ungheria e Transilvania Vol. 3. Fol. 46r–51r+52r.; ARSI FA Catalogi Breves Vol. 126/I. Fol. 105v., Fol. 184v., Fol. 209r., Fol. 239r., Fol. 265r., Fol. 300v., Fol. 337r.;

Lényegében tehát a most kiadásra kerülő 1692. évi irat mondanivalójával el-
lentétben az erdélyi örmények egy jelentős csoportja (mondhatni többsége) ek-
kor még mindig örmény apostoli és nem pedig unitus felekezetű volt. Sokan kö-
zülük pontosan Oxendio erőltetett latinizációja miatt tagadták meg unitus
hitüket. Így az örmény unitus püspöknek és segítőinek még évekig kellett nagy
nehézségek között munkálkodniuk azon, hogy az erdélyi örmények ténylegesen
és visszafordíthatatlanul unitusokká avagy katolikusokká váljanak.⁷³

Függelék

Az erdélyi örmények hitvallása 1692. június 20., Beszterce

Az irat: ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 77–80. Korabeli másolat.

Kiadása: Tudomásunk szerint kiadatlan.

Tartalma: 1692. június 15-én egyrészt Oxendio Virziresco püspök, másrészt az
örmény unitus papok, név szerint Yovhannēs Naxšun és Andrea Alacz a kolozs-
vári országgyűlés által Besztercére küldve megmutatták a harmadszor kiadott
dekrétumot, mely Kolozsvárt kelt 1692. június 1-jén az erdélyi örmények ügyét
illetően. Ebben a kormányzó az iránt érdeklődik, hogy mi szerepel az erdélyi ör-
mények gyergyószentmiklósi szerződésében, továbbá mi módon kell értelmezni
az alábbi örmény nyelvű kifejezést: mer hayerēnagan hawadovin (az örmények
hitvallása). Ezért az erdélyi örmények – mégpedig román nyelven, hogy ne le-
gyen szükség örményről történő tolmácsolásra – azt válaszolják, hogy a fenti
szavak azt jelentik, hogy szeretnének megmaradni őseik szokásainál, azaz ugyan-
azokat a böjti szokásokat, húsételeket, ünnepeket, egyházi énekeket, ősi naptár-

uo. Vol. 126/II. Fol. 370r., Fol. 408v., Fol. 455v., Fol. 492r., Fol. 538v., Fol. 567r., Fol. 604r., Fol.
647r., Fol. 689v.; ELTE EKK G. Cod. 522. Fol. 98r–v., Fol. 99r., Fol. 100r., Fol. 101r., Fol.
102r–v., Fol. 103r., Fol. 119r–120v., Fol. 121r., Fol. 122r., Fol. 128r., Fol. 131r–v., Fol. 132r–v.,
Fol. 133r., Fol. 134r–v., Fol. 136r–v., Fol. 137r–138r., Fol. 139r–v., Fol. 140r., Fol. 147r–v., Fol.
148r–v., Fol. 149r–v., Fol. 150r–v., Fol. 151r–v., Fol. 152r–v., Fol. 153r., Fol. 154r–v., Fol.
155r–v., Fol. 159r–160r., Fol. 161r–v., Fol. 162r–v., Fol. 163r., Fol. 164r–v., Fol. 165r–v., Fol.
166r–v., Fol. 167r–v., Fol. 168v., Fol. 187r–189v.; PL AEV SPSZ No. 273/1. Ld. erről: *Cserei Mi-
hály:* Erdély históriája (1661–1711). S. a. r., bev., jegyz. Bánkúti Imre. Európa, Bp., 1983.
(Bibliotheca Historica) 273–274.; *Lucian Periș:* Le missioni Gesuite in Transilvania e Moldavia
nel seicento. Ed. Fundației pentru Studii Europene, Cluj-Napoca, 1998. 128., 144.; *Litterae
missionariorum* i. m. (47. jz.) 2923–2931.; *Shore, P.:* i. m. (3. jz.) 81.; *Molnár A.:* Lehetetlen kül-
detés? i. m. (5. jz.) 225–247.; *Nagy Kornél:* Az Elia Mendrul-ügy. A besztercei örmény viszály
története (1697–1700). Századok 143. (2009) 945–974.

⁷³ Vardan vardapet ügye 1697–1699 között újból előkerült, amikor a püspök három másik örmény
unitus pappal keveredett viszályba Besztercén az egyházi unió értelmezését illetően. A Propa-
ganda Fide ekkor újból tárgyalta az 1692. évi besztercei (és ebesfalvi) hittagadás ügyét is. Ld. er-
ről: APF Acta SC Vol. 68. Fol. 62v–67v.; uo. Vol. 69. Fol. 107v–116v.; APF SOCG Vol. 529. Fol.
274r–275v., Fol. 276r–281r.; ASV ANV Vol. 196. Fol. 162r–v., Fol. 164r–v., Fol. 181r–v.

rat és papi öltözékeket megtartani, melyeket őseik is megőriztek, és így maradjanak teljességgel változatlanok. Mind ez idáig az unitus püspökük nem is kényszerített rájuk mást, a római pápa utasításának megfelelően.

Azonban a megvallandó hit más pontjait illetően minden jó kereszténnyel, azaz minden katolikus, pápista hitű és minden nemzetiségű, német és lengyel kereszténnyel együtt, egy lélekkel hiszik azt, amit a Szent Római Egyház is hisz. Tudniillik hisznek az Egy Istenben, a Szentháromságban, az Atyában, a Fiúban és a Szentlélekben, akiknek azonos a természete, egyformán öröktől valók, és azonos tisztelet, valamint imádat illeti meg őket.

Hiszik, hogy Isten fia, mivel a valódi Isten, a Szent Szűztől való megtestesülése által valóságos ember, nem külön ember, és nem külön Isten, de nem is istenséggel kevert ember vagy emberséggel kevert Isten, hanem csupán Krisztus személyében egyesült. Krisztus, aki értük született, meghalt a Kereszten, harmadnapon feltámadt, felment a Mennyekbe, ott ül az Atya jobbján, és így jön el majd ítélni eleveneket és holtakat, és az ő uralmának nem lesz vége.

Hisznek a Szentlélekben, aki ugyanolyan isteni természetű, ugyanolyan erejű, ugyanakkora a hatalma, és ugyanolyan tisztelet és imádat illeti meg, mint az Atyát és a Fiút, és aki az Atyának a Fiú iránti és a Fiúnak az Atya iránti örök és végtelen szeretete módján, mindkettőtől öröktől fogva mindenfajta hely és időbeli változás, valamint alsóbbrendűség nélkül bírja mindazt, ami a Szentháromság kiegészítője.

Hisznek az Egy, Szent, Katolikus és Apostoli Egyházban. Hisznek a katolikus egyház hét szentségében, melyeket az Úr Jézus alapított, és hagyott a Szentegyházra. Az első szentség a Szent Keresztség. Hiszik, hogy a Keresztség lemosása az Ádámtól származó bűnt, megszabadítja őket az Ördög fogságától és a haláltól, Isten fiává teszi őket, és hiszik, hogy e keresztség nélkül senki sem üdvözülhet.

Második szentség a Bértámasztás. Hiszik, hogy ez a szentség a szent krizmával történő megkenetés által egyrészt megerősíti a keresztény lelket az Ördög cselvetéseivel szemben, másrészt egyfajta maradandó jellel beírja a keresztényi lelket a Krisztus keresztségének zászlaja alatt álló seregébe.

Harmadik szentség a Liturgia, azaz a Szent Miseáldozat. Hiszik, hogy Krisztus szavainak a felajánlott dolgok fölött a pap általi kimondása után az, ami előtte csak kenyér és bor volt, azonnal átváltozik, és az Úr Jézus valódi testévé, illetve vérévé válik. Így nem marad meg semmi sem a kenyérből és a borból, csupán az Úr valóságos teste és vére, teljesen ő, aki most valóban a Mennyekben van, az Atya jobbján ül, és ezt a testet és vért veszik magukhoz, mikor áldoznak.

A negyedik szentség a Gyónás. Hiszik, hogy a Keresztség után elkövetett bűnöket csak akkor bocsátják meg az embernek, ha a Szent Gyónásban – melyre titkon a pap és a bűnös ember között kerül sor – megvallja bűneit a papnak, és miután megvallotta a bűneit, a pap az isteni hatalom által megbocsátja neki a bűnöket, és amelyeket itt a Földön a pap megbocsát és eltöröl, egyúttal az Isten a Mennyekben is megbocsátja.

Az ötödik szentség az Utolsó Kenet. A hatodik szentség a Papi Rend. Hiszik, hogy csak e szentség által adatik meg keresztény léleknek a pap megkülönböztető karaktere, az a hatalom, hogy az elevenekért és a holtakért misét celebráljon, és az a hatalom, hogy gyónásban megbocsássa a bűnöket.

A hetedik szentség a Házasság. Hiszik, hogy miután két személy egyszer ezzel a szentséggel összeköttetik, többé már nem választhatók szét, amíg a halál el nem választja őket.

Ezeken a szentségeken kívül hiszik, hogy a Mennyek országa az igazak számára, és a Pokol a gonoszak számára van. Hisznek a szent miseáldozatban, az alamizsnában, a kegyes cselekedetekben, a böjtben. Hiszik továbbá, hogy az egyház imái nemcsak az élőknek válnak a javára, hanem a holtaknak is, mégpedig azoknak, akik kisebb bűnökben haltak meg, és ezért az isteni igazságosságának csak időleges szigora alatt vannak.

Hisznek abban, hogy a szentek mennybeli közbenjárása javukra van itt a Földön, és ezért tisztelik őket a Mennyekben, illetve tisztelik a szentek ereklyéit a Földön, továbbá tisztelik a szentek képmásait, azokat az oltárookra helyezik, és a szenteket a Mennyekben számukra Isten színe előtti közbenjáróknak tekintik. Hisznek a Szent Keresztben, melynek jelével sok veszedelemtől szabadulnak meg. Hisznek abban, hogy Istennek anyja, Szűz Mária bűn nélkül fogant és született, a Szentlélek által esett teherbe és szülte meg az Istenfiát, mégpedig úgy, hogy miként a szülés előtt, úgy a szülés után is szűz maradt, és végül kiválasztottként lelkével és testével vétetett fel a Mennyekbe, ahol pedig minden angyal és szent fölé magasztatva, Úrnővé és minden teremtmény királynőjévé koronáztatott. Méltán tisztelik, mégpedig úgy, hogy kisebb tisztelet illeti meg Szűz Máriát, mint az Istent, de nagyobb tisztelet illeti meg, mint az összes szentet és angyalt.

Hisznek a Szentírásban, és megtartják a zsinatok tanításait, illetve a szent egyháznak is minden szabályát, melyek a fent leírtakkal összhangban állnak.

Lelkükben valóban megvallják, hogy nem szakadnak el a római pápától és az ő szent egyházától. Jó szándékkal elfogadták, hogy a papjaik egy kevés vizet csempentsenek a szent kehelybe, hogy ettől kezdve tiszteljék őszentségét, az Istentől felmagasztalt római pápát mint az egész kereszténység fejét és elöljáróját, hogy ünnepélyes imáikban megemlékezzenek róla, és ezért kérik a római pápától is, hogy mindenkor püspököt adjon az erdélyi örmények számára. A fent leírtakat megcselekszik és megtartják, jóllehet örmény őseik ezeket nem tartották meg.

Így vallanak az erdélyi örmények, és tanúságtételük nagyobb ereje érdekében adják ezt a Besztercén 1692. június 20-án kelt levelet. Az összegyülekezett összes örmény kérésére a bírójuk három papjukkal és három felesküdt elöljáróval együtt írja alá és pecsételi meg ezt az iratot az egész erdélyi örmény közösség nevében.

1692. augusztus 30-án az alulírottak elolvasták ezt a hitük és egyházi egyesülésük pontjait tartalmazó levelet, és azt meglátásuk szerint hitelesnek, valamint annak megfelelőnek találták, amiben hisznek, és ami körülükben már eddig is gyakorlatban volt. Amiért azt minden örmények királyi bírójával együtt aláírták és megpecsételték Besztercén, 1692. augusztus 30-án.

(Pag. 77.) Copia Litterarum Armenorum omnium, fatentium se unitos esse cum Sancta Matre Ecclesia Romana non in alio, sed in punctis fidei, certo iuri et⁷⁴ ordine authenticatarum per Generosos Dominos Nobiles Nicolaum Tormai⁷⁵ et Ioannem Balogy,⁷⁶ in hunc finem 2do specialiter delegatos et exmissos, prout constat ex responsione Excellentissimi Domini Gubernatoris Banfi,⁷⁷ data Claudiopoli⁷⁸ ex intimo Regni consilio 30 Iunii 1692, et ex litteris eiusdem Excellentiae Datis Bonczida⁷⁹ 24 Iulii 1692 ad Regnum.

Illustrissimi Magnifici Domini Regni Transylvanie Rectores et Imperatores.
Nos infrascripti clientes Vestri Magnifici humillime fatemur!

Qualiter hoc anno 1692 15 Iunii, iuxta vero numerum Armenorum⁸⁰ 1141⁸¹ 5 Iunii ex una parte Reverendissimus Episcopus noster Oxendius Virzirescus,⁸² Vicarius Sanctitatis Suae Piae Omnibus Magnificati Papae Romani,⁸³ et ex altera parte sacerdotes Armenorum, nomine Ioannes Nachsun,⁸⁴ et Andrea

74 Kiegészítés.

75 Valójában Thorma (és nem Tormai) Miklós besztercei magyar nemesember. Életéről nem találunk adatokat.

76 Valójában Balogh (és nem Balogy) János besztercei magyar nemesember. Életéről nem találunk adatokat.

77 Bánffy György (1660–1708) gróf. A kivégzett Bánffy Dénes erdélyi főúr fia, 1691–1708 között Erdély kormányzója (gubernátora).

78 Kolozsvár (Cluj-Napoca, Clausenburg, Claudiopolis; Kolozs m., Románia).

79 Bonchida (Bonțida; Kolozs m., Románia).

80 Utána áthúzott szám: 16.

81 Örmény kalendárium. Az örmények 551-től kezdik a saját időszámításukat. Az eszerinti dátumot úgy kapjuk meg, hogy az általuk használt évszámból levonunk 551-et és tíz napot. Az örmények Bizánci András időszámítását vették át az 551. évi dwini örmény nemzeti zsinaton. Az örmény időszámítás bevezetését sokáig tévesen az örmény egyháznak az egyetemesről történő leválásával magyarázták. Ld. erről még: *Maksoudian, K. H.*: i. m. (64. jz.) 30–31.

82 Oxendio Virziresco (1654–1715). Moldvai születésű unitus örmény világi pap. Előbb a leMBERGI Örmény Kollégium, utóbb a római Collegium Urbanum növendéke, ahol teológiai tanulmányait 1681-ben fejezi be. A teológiai doktorátust (*vardapetut'wn*) Lembergben szerzi meg. A Szent-szék utasításának, illetve a leMBERGI örmény unitus érsekség kérésének megfelelően 1685-től térít Erdélyben. 1689 februárjában keresztülviszi az erdélyi örmények egyházi unióját. 1687-től apostoli adminisztrátor, 1690-től 1715-ben bekövetkezett haláláig az erdélyi örmények apostoli vikáriusa és unitus püspöke (pontosabban az írországi Aladia címzetes püspöke). Illyés András (1637–1712) erdélyi római katolikus püspök 1712-ben bekövetkezett halála után egy évig, Mártonffy György (1640–1721) püspök kinevezéséig ügyvivő jelleggel az erdélyi római katolikus püspöki hivatalát is ellátta.

83 Ekkor a pápa XII. Ince (1691–1700) volt. Született Antonio Pignatelli néven 1615-ben.

84 Yovhannes Naxsun (megh. 1702). Moldvai születésű örmény pap. 1689-ben áttér a katolikus hitre. Az 1697. évi besztercei Elia Mendrul-ügy kapcsán szembekerül Oxendio Virziresco püspökkel. Megtagadja katolikus hitét, majd elhagyja Erdélyt 1699-ben. Nem sokkal később visszatér Erdélybe, de a püspök Jean Louis Rabutin de Bussy (1642–1717) császári generális segítségével elfogatja, és a nagyszabeni tömlöcbe vetteti. A börtönben kiegyezik a püspökkel, majd 1699 novemberében újból katolizál. Ezt követően 1702-ben bekövetkezett haláláig a petelei örmény unitus parókiát vezeti.

Alacz,⁸⁵ reversi ex comitiis regni Claudiopolitanis huc Bistrizium,⁸⁶ demonstrarunt nobis iam tertio emanatum decretum Vestrarum Magnificentiarum, datum et scriptum Claudiopoli 1 Iunii circa negotium hoc Armenorum; cum quo decreto desideratis scire, quidnam denotent⁸⁷ in contractu nostro Giurgioviensi,⁸⁸ an quomodo intelligantur haec verba Armenica⁸⁹ Mier haierenagan havadovin.⁹⁰

Itaque nos cum notis Armenicis in sermone tamen Valacho, ne ulterius opus sit interprete, scribimus, et respondemus, quod illa verba denotant hoc, ut nos maneamus cum legibus parentum nostrorum. Idest cum eisdem ieiuniis cum eisdem carniū esibus, cum eisdem festorum celebrationibus, cum eisdem canticis ecclesiasticis, cum eodem antiquo Calendario,⁹¹ et cum eisdem ornamentis sacerdotalibus, quae nobis a parentibus mansere, ita ut haec omnia adamussim^{91a} maneant invariata, nec loco, nec die mutata. Ita exinde hucusque tenuimus nos, tenuit et Reverendissimus Episcopus noster Oxendius Virzirescus,⁹² nec nos aliter ullo modo coegit propter mandatum et Sanctitatis Suae Papae Romani.

Verum tamen in aliis punctis fidei credendis, credimus unanimiter cum omnibus bonis Christianis Papistis, Catholicis, Polonis, Germanis, et cum qualibet natione christiana, prout credit Sancta Ecclesia Romana. Scilicet, credimus in unum Deum, et in Sanctam Trinitatem, Patrem et Filium, et Spiritum Sanctum omnes unius naturae, unius infinitae aeternitatis,⁹³ unius honoris et unius adorationis.

Credimus, quod Filius Dei, cum esset verus Deus per Suam (*Pag.* 78.) Incarnationem ex Matre Virgine Maria Sancta factus est verus homo, non homo separatus, nec Deus separatus, nec homo mixtus cum divinitate, aut Deus mixtus cum humanitate, sed solum unitus in unam personam Christi, qui propter nos natus est, et mortuus etiam in cruce, revixit tertia die, ascendit ad Caelum sedet ad dextram Patris, et ita veniet iudicare vivos, et mortuos, nec fiet finis imperii sui. Credimus in Spiritum Sanctum, qui est unius naturae, unius potentiae,⁹⁴

85 Andrea Alacz (megh. 1698). Moldvai születésű besztercei örmény unitus pap. 1689-ben katolizál. 1697-ig Oxendio Virziresco püspök feltétlen híve, majd az 1697-ben Besztercén kirobbanó Elia Mendrul-ügy kapcsán szembehelyezkedik a püspökkel.

86 Beszterce (Bistrița, Bistritz, Bistricium, Bistrizzi, Pist'rie'; Beszterce-Naszód m., Románia).

87 Javítva. A kéziratban: denotent.

88 Gyergyói-medence. Jelen esetben itt: Gyergyószentmiklós (Gheorgheni, Niklasmarkt, Jurfov, San Niccolò di Giorgio; Hargita m., Románia), ahol 1668 óta jelentős létszámú örmény kolónia létezett.

89 Utána örmény betűs írás: Mer hayerēnakan hawatovin.

90 Örmény teológiai terminus, melyet a dokumentum készítői az úgynevezett nyugati örmény nyelvjárásban adtak meg. Nyugati örmény dialektus: Mer hayerēnagan hawadovin. Jelentése: a mi örmény hitvallásunk.

91 Javítva. A kéziratban: Callendario.

91a Javítva. A kéziratban: adamassim.

92 Javítva. A kéziratban: Wirzirescus.

93 Javítva. A kéziratban: aeternationis.

94 Javítva. A kéziratban: posse.

unius imperii, unius honoris, et adorationis cum Patre et Filio, quique adinstar amoris infiniti, et aeterni, Patris in Filium, et Filii in Patrem, ab utroque aeternaliter sine ulla locali mutatione, aut temporis defectu⁹⁵ habet totum quod est, estque veluti complementum Trinitatis.

Credimus in unam Sanctam Ecclesiam Catholicam, et Apostolicam. Credimus in Septem Ecclesiae Sacramenta, Armenice⁹⁶ Iothin Chorchurt Ieghechiezo,⁹⁷ fundata et relicta a Deo nostro Iesu in Ecclesia Sancta. Unum est Sanctum Baptisma, Armenice⁹⁸ Mighirduthiun,⁹⁹ et credimus, quod hoc lavat¹⁰⁰ peccatum, tractum ex Adam, liberansque nos de capivitate Diaboli, et de morte, regenerat nos filios Dei, sine quo Baptismo neminem credimus salvari.

Secundum Sacramentum est Confirmatio, Armenice¹⁰¹ aut Myron,¹⁰² Ghinunch,¹⁰³ aut Trossm¹⁰⁴ et credimus, quod hoc Sacramentum cum Unctione Sacri Chrismatis, et corroborat Animam Christianam contra fraudes Diaboli et etiam cum seorsino¹⁰⁵ signo quodam adscribit ipsa militiae sub vexillo Crucis Christi. Tertium est Liturgia, idest Sacrificium Missae, Armenice¹⁰⁶ Badarak,¹⁰⁷ et credimus, quod post prolationem verborum Christi factam a sacerdote super oblato, haec tunc, quae solum panis, et vinum erant, statim et immediate transeunt, et fiunt verum corpus, et sanguis Domini Iesu, nec ibi quidque ultra remanet nec de pane, nec de vino solum ipsum verum corpus, et sanguis Domini, ipsum omnino, quod nunc actu est in Caelis, et sedet ad dextram Patris, et ipsum corpus, et sanguine commendamus¹⁰⁸ et bibimus quotiescunque communicamus.

95 Javítva. A kéziratban: deffectu.

96 Utána örmény betűs írás: Eöt'n Xorhur[d] Ekelec'ioy.

97 Korabeli (de klasszicizáló) nyugati örmény dialektus: Eöt'n Xorhurt Egelec'ioy. Klasszikus örményül: Ewt' (Eöt') Xorhurdk' Ekelec'woyn. Jelentése: Az egyház hét szentsége. Xorhurd: pehlevi (közép-perzsa) eredetű jövevényszó az örmény nyelvben. Jelentése: titok, tanács, szentség.

98 Utána örmény betűs írás: Mkrtut'iwn.

99 Korabeli nyugati örmény dialektus: Mgrdut'iwn. Klasszikus örményül: Mkrtut'iwn. Pehlevi eredetű jövevényszó az örmény nyelvben. Jelentése: keresztség, keresztelés.

100 Javítva. A kéziratban: lavet.

101 Utána örmény betűs írás: ew Meřon, Knunk' ew Drořm.

102 Klasszikus örmény: Meřon. Pehlevi eredetű jövevényszó az örmény nyelvben. Jelentése: bérmlás.

103 Korabeli nyugati örmény dialektus: Gnunk'. Klasszikus örmény: Knunk'. Pehlevi eredetű jövevényszó az örmény nyelvben. Jelentése: bérmlás, paktum.

104 Korabeli nyugati örmény dialektus: Trořm. Klasszikus örmény: Drořm. Pehlevi eredetű jövevényszó az örmény nyelvben. Jelentése: bérmlás, megerősítés, felkenés.

105 Valószínűleg a latin seorsum adverbiumból helytelenül képzett háromvégződésű melléknév.

106 Utána örmény betűs írás: Patarag.

107 Korabeli nyugati örmény dialektus: Batarak. Klasszikus örmény: Patarag. Pehlevi eredetű jövevényszó az örmény nyelvben. Jelentése: istentisztelet, liturgia, mise, Eukharisztia, szentáldozás, áldozat, felajánlás, ajándék.

108 Javítva a kéziratban: comedimus.

Quartum Sacramentum est Confessio Armenice¹⁰⁹ Chostovanuthiun,¹¹⁰ et credimus, quod peccatum commissum post Baptismum, non dimittitur homini, nisi illud confiteatur sacerdoti in confessione sacramentali abscondite inter sacerdotem et hominem peccatorem, sed cum is confitetur tunc sacerdos auctoritate divina dimittit ipsi peccata, quae dimissa et donata a sacerdote hic in terris, sunt quoque dimissa, et donata etiam a Deo in Caelo.

Quintum est Extrema Unctio Armenice¹¹¹ Vierci ozum,¹¹² Sextum est Ordo Sacer Armenice¹¹³ Gark Kahanaiuthiun¹¹⁴ et credimus, solum per hoc Sacramentum donari animae Christianae characterem distinctum sacerdotis, potestatem celebrandi Missam pro vivis, et pro defunctis atque potestatem dimittendi peccata in Confessione.

Septimum Sacramentum est Matrimonium, Armenice,¹¹⁵ Bisag¹¹⁶ (*Pag. 79.*) et credimus, quod postquam duo semel hoc Sacramento iunguntur non possunt iam amplius disiungi, quamdiu uterque vivant.

Post haec Sacra Sacramenta, credimus Regnum¹¹⁷ Caelorum pro bonis, infernum autem pro malis. Credimus Sacram Missae Sacrificium, Eleemosynas pia opera, Ieiunia, et Ecclesiae preces prodesse non solum pro vivis, sed etiam pro defunctis verum tamen¹¹⁸ pro iis, qui mortui sunt cum peccatis levioribus, ideoque sunt sub rigore iustitiae divinae ad tempus.

Credimus intercessionem Sanctorum in Caelis proficuas esse nobis hic in terris, et ideo eos etiam honoramus in Caelis, eorumque reliquias sacras colimus in terris, et veneramur Icones easque Altaribus collocamus, nec non ipsos in Caelis pro nobis ad Deum Intercessores habemus. Credimus in Sanctam Crucem, cuius signo ex multis insidiis liberamur. Credimus Matrem Domini Sanctam Mariam, sine peccato conceptam, natamque concepisse per Spiritum Sanctum Filium Dei, eumque peperisse, ac ita¹¹⁹ post, sicut ante partum Virginem permansisse, quae tandem electa, et una cum anima, ac corpore in Caelum assumpta, ibidem supra Omnes Angelos et sanctos exaltata, et incoronata Domina, ac Imperatrix omnium creaturarum, merito a nobis

109 Itt a korábbiaktól eltérően a szövegben nincs örmény betűs írás.

110 Korabeli nyugati örmény dialektus: Xosdovanut'iwn. Klasszikus örmény: Xostovanut'iwn.

Pehlevi eredetű jövevényszó az örmény nyelvben. Jelentése: hit, hitvallás.

111 Utána örmény betűs írás: Verji öcum.

112 Korabeli nyugati örmény dialektus: Verči ōjum. Klasszikus örmény: Verjin awcumn (öcumn).

Jelentése: utolsó kenet.

113 Utána örmény betűs írás: Karg k'ahanayut'iwn.

114 Korabeli nyugati örmény dialektus: Gark k'ahanayut'iwn. Klasszikus örmény: Karg k'ahanayut'iwn. Jelentése: papi fegyelem, papi rend.

115 Utána örmény betűs írás: Psak.

116 Korabeli nyugati örmény dialektus: Bsag. Klasszikus örmény: Psak. Pehlevi eredetű jövevényszó az örmény nyelvben. Jelentése: házasság, korona, megkoronázás.

117 Javítva. A kéziratban: Reguum.

118 Javítva. A kéziratban: verumtamen.

119 Beszúrás.

honoratur et colitur,¹²⁰ honore quidem ac cultu minore, quam Deus maiori tamen, quam Sancti Omnes et Angeli.

Credimus Sacram Scripturam, teneamus¹²¹ Canones Synodon et Ecclesiae Sanctae item alia omnia, quae non sunt contra hic supra scripta.

Verum enim vero, per animas nostras, veraciter fatemur, quod nos, ne simus refractarii Sanctitatis¹²² Suae Papae Romani, ac eiusdem Ecclesiae Sanctae acceptavimus nos cum bona nostra voluntate, ut sacerdotes nostri instillent guttas modicae aquae in Sacrum Calicem, ut veneremur in posterum Suam Sanctitatem, scilicet supra omnes a Deo Magnificatum Papam Romanum tanquam unum maximum, vel supremum totius Christianitatis, ut eundem in solemnibus nostris precibus nominemus, et ideo etiam ab ipso nobis Episcopum desideravimus. Haec omnia suprascripta facimus et tenemus nos, quamvis parentes nostri non fecerint, nec tenuerint.

Ita scimus, et ita per animas nostras fatemur, ac pro maiori firmitate testimonii nostri damus has praesentes Bistrizii anno 1692 20 Iunii, et per numerum Armenum 1141 10 Iunii. Atque nos omnes insimul congregati (*Pag. 80.*) praesentialiter rogavimus Iudicem nostrum, qui una cum tribus sacerdotibus nostris, ac tribus senioribus iuratis subscribant ac sigillent loco nostri omnium.

Ego Pater Andrea¹²³ m.p.

Ego Pater Iohannes¹²⁴ m.p.

Ego Pater Amina¹²⁵ m.p.

Ego Iacobus Iudex¹²⁶ m.p.

Ego Nasturius¹²⁷ m.p.

Ego Andronicus¹²⁸ m.p.

Ego Areas¹²⁹ m.p.

Anno 1692 30 Augusti, nos quoque¹³⁰ infrascripti lectas has litteras punctorum fidei nostri, et unionis invenimus eas omnino veras, et concordas iuxta haec, quae credimus, et quae praecesserunt inter nos. Quare cum nostro regio Armenorum omnium iudice scripsimus, et sigillavimus has Bistrizii iuxta Armenos 1141 Augusti 20.

120 Előtte áthúzza: adoratur.

121 Előtte áthúzza: per.

122 Javítva. A kéziratban: Sanctitati.

123 Andrea Alacz. Besztercei örmény unitus pap.

124 Yovhannēs Naxsun. Besztercei örmény unitus pap.

125 Tēr Aminay (megh. 1695 körül) moldvai születésű besztercei örmény pap. A személyéről további adatokat nem találtunk.

126 Yakob Daniēlean (Dániel Jakab). Beszterce örmény bírása 1681–1696 között.

127 Nastur (Nestor) Xōjay Serikean (1630–1699). Moldvai születésű gazdag besztercei örmény kereskedő. A besztercei örmény közösség egyik világi elöljárója.

128 Személyéről adatokat nem találtunk.

129 Személyéről adatokat nem találtunk.

130 Javítva. A kéziratban: nosquoque.

Ego Pater Paulus¹³¹ m.p.
 Parochus Sipvisiensis¹³² m.p.
 Ego Pater Michael Parochus¹³³ m.p.
 Felfaluensis¹³⁴ et archidiaconus Armenorum m.p.
 Ego Lucas Iudex,¹³⁵ legi et intellexi haec omnia vera esse m.p.

PS. Fassio et testimoniales litterae Armenorum quibus describitur Regno Fides, quam profitentur, et quod in punctis fidei, sint uniti cum Ecclesia Romana.

KORNÉL NAGY

THE CONFESSION OF THE ARMENIANS OF TRANSYLVANIA IN 1692

Hungarian archives have preserved relatively few sources concerning the church history of the Armenians in Transylvania. Among the exceptions are the so-called Hevenes and Kaprinay Collections in the Library of the Eötvös Loránd University, and the manuscript collections regarding the archiepiscopate of György Széchényi (1685-1695), preserved in the Primate's Archives at Esztergom. Most of the manuscripts preserved in these public collections are of crucial importance for the research of Hungarian and international ecclesiastical history, and, moreover, these collections host one of the most valuable, and mostly unresearched, group of sources with regard to the history of Catholic renewal in Hungary. The fundamental source of the Armenians' church union, which is published in the present paper together with an analysis of the circumstances among which it was born, can also thank its survival to the activities of the Jesuit school of historiography and source collection. The Hungarian Jesuit fathers followed foreign models when they began the systematic collection of documents relating to the history of Hungary and Transylvania, and the composition of large-scale historical works. These enterprises were motivated partly by the considerations of Catholic Renewal, partly by an effort to advance the writing of history.

It was also in the Hevenes Collection that the Latin manuscript concerning the confession of the Armenians of Transylvania was recently found. The document was dated 20 June 1692, and countersigned on 30 August of the same year at Beszterce.

131 Tēr Pōlos Pōlosseanc' (megh. 1694 körül) moldvai születésű örmény apostoli pap (*k'ahanay*). A csíkszépvízi örmény közösség papja. Életéről kevés információ maradt fenn. Valószínűleg az 1694. évi tatárdúláskor veszthette életét Csíkszépvízen. Felette örmény nyelvű írás áthúzva: Es Tēr Pōlos. A klasszikus örmény Tēr (nyugati: Dēr) főnév „Úr” jelentéssel az örmény papok (világi házas papok) általános megszólítása. Jelentése: Én Pál úr.

132 Csíkszépvíz (Frumoasa, Sipk'ic'; Hargita m., Románia).

133 Tēr Mik'ayel Serikean (megh. 1696 körül) vélhetően moldvai születésű örmény apostoli pap, Marosfalu örmény parókusa és esperese (*k'ahanay ew awagerēc'*). A személyéről további adatokat nem találtunk.

134 Marosfalu (Suseni, Pränzdorf, Felfalō; Hargita m., Románia).

135 Luca Virziresco (1645–1717). Moldvai születésű módos erdélyi (görgényszentimrei) örmény kereskedő. Oxendio Virziresco püspök legidősebb bátyja. A görgényszentimrei közösség örmény bírāja.

The origins of this document may be connected to another document from the year 1693 called *Fidelis relatio*, for it tried to give exact and unambiguous answers to the questions of faith which had been formed in the wake of the Armenian ecclesiastical conflicts of Beszterce and Ebesfalva in 1692.

The manuscript is, as indicated in the introduction, a contemporary copy. The original was drafted in Romanian by the Armenians in Transylvania, explaining the confession of the Uniate Armenians in the Principality. Indeed, the document was meant to prove beyond doubt that by 1692 the Armenians living in Transylvania had become definitively the adherents of the Roman Catholic faith. The original Romanian document was probably lost, the copy which has survived in the Hevenesi Collection is written in Latin.

The present study seeks to answer the question of whether the content of the document published here is in keeping with the contemporary historical conditions, that is, whether the Armenians of Transylvania were indeed uniformly uniates in 1692.

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szedési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

CONTENTS

STUDIES

- Gábor Gyáni: Historical Event and Structure: The Controversial Nature of their Relationship 145
- Klára Jakó: How Did They See Us? The Picture of the Hungarians in the Moldavian and Wallachian Narrative Sources in the 17th and early 18th Centuries 163
- Anikó Prepuk: A Social Law in the Labyrinth of Statute Making: The Introduction of Sunday as Holyday in Hungary 183
- Levente Püski: From Professional to Politician – Bálint Hóman 215
- Stefano Bottoni: „Friendly Cooperation”: State Security Contacts between Hungary and Romania (1945–1982) 235

WORKSHOP

- Judit Benda: From Market to Commercial Hall. Trading Buildings in Medieval Buda 259

DOCUMENTS

- Kornél Nagy: The Confession of the Armenians of Transylvania in 1692 283

E számunk szerzői

BENDA JUDIT főmuzeológus (Budapesti Történeti Múzeum) • BOTTONI, STEFANO PhD, tud. munkatárs (MTA TTI) • GYÁNI GÁBOR, az MTA levelező tagja, kutatóprofesszor (MTA TTI) • JAKÓ KLÁRA PhD, tud. segédmunkatárs (DE) • NAGY KORNÉL PhD, tud. munkatárs (MTA TTI) • PREPUK ANIKÓ PhD, egyetemi docens (DE) • PÜSKI LEVENTE habilitált egyetemi docens (DE)

DE = Debreceni Egyetem

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

TTI = Történettudományi Intézet

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.hu honlapon olvasható.